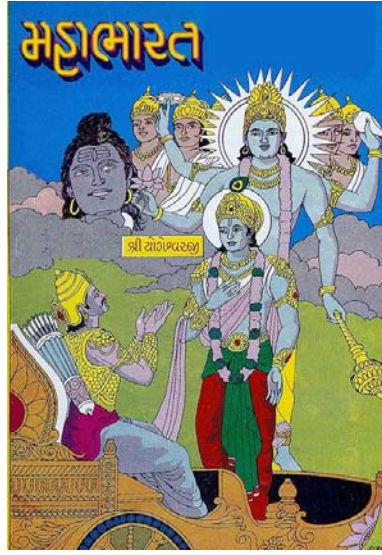

महर्षि व्यास कृत

महाभारत

(अनुशासन पर्व)

Sanskrit text of Ved Vyas's

Mahābhārat

(13. Anushasana Parva)

MAHABHARATA : AN INTRODUCTION

Mahabharat, which literally means 'the great story of Bharat dynasty' is part of the Hindu *Itihās*, i.e. 'that which happened'. It is an extraordinary story of sibling rivalry, diplomatic maneuvering and shifting of human values culminating in a direct confrontation on the battlefield of Kurukshetra between five sons of King Pandu (Pandavas) and hundred sons of King Dhritarastra (Kauravas). It's a tale of tragic war which pitted brothers against brothers, sons against fathers and students against teachers. Exceptional characters, in-depth and complex set of interwoven relationships and dramatization on a grand scale makes this epic a memorable one. It's also a saga which marks the end of an era (dvapar Yuga) wherein characters lived up to morals, values and principles to the beginning of an era (Kali Yuga), wherein selfishness, deceit and immorality rules the reins.

Besides compelling drama and riveting plot, Mahabharata is unique in many ways. Larger than life characters including that of Lord Krishna, considered as an incarnation of Lord Vishnu; Bhishma - great grandfather of principle warriors, who pledged to serve the kingdom of Hastinapur and ended up being a silent witness of its fall; Arjuna - unparalleled archer of that time, who laid down his arms at the beginning of the war; Karna - son of Kunti who ended up on the enemy camp due to misfortune; Yudhisthir - an icon of truth who was compelled to lie to win over the battle; Duryodhan - son of blind king whose unending ambitions became the root cause of trouble; Dronacharya - accomplished teacher of that time, who was forced to fight against his favorite student Arjuna...all make this epic spectacular and fascinating.

Every single incident of Mahabharata is full of twists and turns - whether be it the game of dice between brothers or be it the 13 years exile of Pandavas in the forest with a condition of anonymity for the last year, or be it a mysterious fire in the house of wax and Pandava's miraculous escape thereof or be it the laying down of arms by dishearten Arjuna in the battlefield, which resulted in delivery of the message of Bhagavad-Gita (song of the supreme) by Lord Krishna or be it the deftness of Krishna in navigating Pandavas to victory and beyond. In a way, Ramayana and Mahabharata form the very basis of cultural consciousness that symbolize Hinduism. It's not a surprise that Mahabharata has attracted tremendous interest among literates and common man alike of India or East Asia but pundits and philosophers all over the world.

A timeless creation of **Sage Ved Vyasa** (who himself is one of the character of this epic) and one of the longest poem of all times, Mahabharata is divided into eighteen books or chapters (called Parvas) namely 01. Adi Parva; 02. Sabha Parva; 03. Aranyak Parva or Van Parva; 04. Virat Parva; 05. Udyog Parva; 06. Bhishma Parva; 07. Drona Parva; 08. Karna Parva; 09. Shalya Parva; 10. Sauptika Parva; 11. Stri Parva; 12. Shanti Parva; 13. Anushashana Parva; 14. Ashwamegha Parva; 15. Ashramvasik Parva; 16. Musala Parva; 17. Mahaprasthanika Parva and 18. Swargarohan Parva.

It is interesting to note that Bhagavad-Gita, most sacred text of Hindus having great philosophical impact, is part of Mahabharata (Bhishma Parva). Similarly, Vishnu Sahasranama, the most famous hymn of Lord Vishnu containing thousand names of the Supreme is part of Anushashana Parva. Other principal stories that are part of Mahabharata includes the life and works of Lord Krishna (Krishnavatar) woven throughout various chapters of Mahabharata, the love story of Nala and Damayanti as well as an abbreviated Ramayana in Aranyak Parva.

Here, you will find the Sanskrit text of Anushasana Parva, 13th chapter of Mahabharata. To read principal stories of Mahabharata in Gujarati, please visit www.swargarohan.org, where you will also find exclusive reference on Characters of Mahabharata [Glossary section].

१. युधिष्ठिर उवाच

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
 न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥०१॥
 अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता त्वयानघ ।
 स्वकृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥०२॥
 शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
 शमं नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥०३॥
 रुधिरेणावसिकाङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
 त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ॥०४॥
 अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।
 इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ।
 तथैवान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः ॥०५॥
 वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशानुगाः ।
 कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥०६॥
 अहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
 न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥०७॥

भीष्म उवाच

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
 कर्मण्यस्मिन्महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥०८॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥०९॥
 गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता ।
 सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्रतचेतनम् ॥१०॥
 अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।
 लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥११॥
 तां चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।
 ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥१२॥
 अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छद्यतां खण्डशोऽपि वा ।
 न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥१३॥

गौतम्युवाच

विसृजैनमबुद्धिस्त्वं न वध्योऽर्जुनक त्वया ।
 को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्ये सति चिन्तयन् ॥१४॥

प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।
 मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥१५॥
 न चामृत्युर्भविता वै हतेऽस्मिन्को वात्ययः स्यादहतेऽस्मिञ्जनस्य ।
 अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तोर्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥१६॥

लुब्धक उवाच

जानाम्येवं नेह गुणागुणज्ञाः सर्वे नियुक्ता गुरवो वै भवन्ति ।
 स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥१७॥
 समीप्सन्तः कालयोगं त्यजन्ति सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
 श्रेयः क्षयः शोचतां नित्यशो हि तस्मात्याज्यं जहि शोकं हतेऽस्मिन् ॥१८॥

गौतम्युवाच

न चैवार्तिर्विद्यतेऽस्मद्विधानां धर्मारामः सततं सज्जनो हि ।
 नित्यायस्तो बालजनो न चास्ति धर्मो ह्येष प्रभवाम्यस्य नाहम् ॥१९॥
 न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
 मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥२०॥

लुब्धक उवाच

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययं स्यात्सद्यो लाभो बलवद्भिः प्रशस्तः ।
 कालाल्लाभो यस्तु सद्यो भवेत् हते श्रेयः कुत्सिते त्वीदृशे स्यात् ॥२१॥

गौतम्युवाच

कार्थप्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य का वा शान्तिः प्राप्य शत्रुं नमुक्त्वा ।
 कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥२२॥

लुब्धक उवाच

अस्मादेकस्माद्बहवो रक्षितव्या नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
 कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥२३॥

गौतम्युवाच

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
 गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये तस्मात्सर्प लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥२४॥

लुब्धक उवाच

वृत्रं हत्वा देवराट्श्रेष्ठभागवै यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
 शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं क्षिप्रं सर्प जहि मा भूद्विशङ्का ॥२५॥

भीष्म उवाच

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
 लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥२६॥

ईषदुच्छवसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
 उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥२७॥
 को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
 अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूदत् ॥२८॥
 तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
 तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥२९॥

लुब्धक उवाच

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
 कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥३०॥
 मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
 कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥३१॥
 किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
 आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम ॥३२॥

सर्प उवाच

सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
 तथाहमपि तस्मान्मे नैष हेतुर्मतस्तव ॥३३॥
 अथ वा मतमेतते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
 कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥३४॥
 एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
 किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥३५॥

लुब्धक उवाच

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
 विनाशे कारणं त्वं च तस्माद्द्वयोऽसि मे मतः ॥३६॥
 असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।
 तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु भाषसे ॥३७॥

सर्प उवाच

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
 तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥३८॥
 यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।
 अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥३९॥

लुब्धक उवाच

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।

भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥४०॥

सर्प उवाच

यथा हवींषि जुहाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र परलोके तथा ह्यहम् ॥४१॥

भीष्म उवाच

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ॥४२॥
कालेनाहं प्रणुदितः पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं वा प्राणिनः शिशोः ॥४३॥
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥४४॥
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु ॥४५॥
जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥४६॥
प्रवृत्तयश्च या लोके तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्व कालात्मकं स्मृतम् ॥४७॥
आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्र ओषध्यो वसवस्तथा ॥४८॥
सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्यियन्ते च तथा पुनः ॥४९॥
एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।
अथ चैवंगते दोषो मयि त्वमपि दोषवान् ॥५०॥

सर्प उवाच

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वा मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥५१॥
यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥५२॥
निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्यो विदोषः स्यामेव यथा तन्मे प्रयोजनम् ॥५३॥

भीष्म उवाच

सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।

नानागसं मां पाशेन संतापयितुमर्हसि ॥५४॥

लुब्धक उवाच

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजंगम ।
 नैव तावद्विदोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥५५॥
 मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि जन्तोरस्य विनाशने ।
 उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥५६॥
 धिक्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।
 त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥५७॥

मृत्युरुवाच

विवशौ कालवशावावां तद्विष्टकारिणौ ।
 नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥५८॥

लुब्धक उवाच

युवामुभौ कालवशौ यदि वै मृत्युपन्नगौ ।
 हर्षक्रोधौ कथं स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥५९॥

मृत्युरुवाच

याः काश्चिदिह चेष्टाः स्युः सर्वाः कालप्रचोदिताः ।
 पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥६०॥
 तस्मादुभौ कालवशावावां तद्विष्टकारिणौ ।
 नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥६१॥

भीष्म उवाच

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
 अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धमर्जुनकं च तम् ॥६२॥

काल उवाच

नैवाहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
 किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥६३॥
 अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
 प्रणाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥६४॥
 यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
 विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥६५॥
 कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
 कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥६६॥
 यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥६७॥
 यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
 तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥६८॥
 एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
 न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥६९॥
 तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्युनकमब्रवीत् ॥७०॥
 नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
 स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥७१॥
 मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
 यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥७२॥

भीष्म उवाच

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
 अभूद्विरोषोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥७३॥
 एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूश्चिन्तापरो नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकांस्त्रीन्विद्धि मनुजर्षभ ॥७४॥
 न तु त्वया कृतं पार्थ नापि दुर्योधनेन वै ।
 कालेन तत्कृतं विद्धि विहता येन पार्थिवाः ॥७५॥

वैशंपायन उवाच

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
 युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥७६॥

* * *

२. युधिष्ठिर उवाच

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतां वर ॥०१॥
 भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
 कथ्यमानं त्वया किञ्चित्न्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०२॥
 केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
 इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन मम पार्थिव ॥०३॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥०४॥

मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥०५॥
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥०६॥
दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥०७॥
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥०८॥
मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥०९॥
पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीत्सुवीरो नाम पार्थिवः ।
धर्मात्मा कोशवांश्चापि देवराज इवापरः ॥१०॥
सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ।
दुर्जयेत्यभिविख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥११॥
दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ।
दुर्योधनो नाम महाब्राजासीद्राजसत्तम ॥१२॥
तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
विषयश्च प्रभावश्च तुल्यमेवाभ्यवर्तत ॥१३॥
रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ।
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णं तदाभवत् ॥१४॥
न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ।
व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥१५॥
सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥१६॥
यज्वा वदान्यो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥१७॥
तं नर्मदा देवन्दी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषश्रेष्ठं स्वेन भावेन भारत ॥१८॥
तस्य जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजद्रूपेण च सुदर्शना ॥१९॥
तादृग्गूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥२०॥

तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 भूत्वा च ब्राह्मणः साक्षाद्वरयामास तं नृपम् ॥२१॥
 दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
 न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥२२॥
 ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
 ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमाहर्त्विजस्तदा ॥२३॥
 दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः ।
 येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्विव ॥२४॥
 न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः ।
 भवतां वाथ वा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यताम् ॥२५॥
 एतद्राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।
 नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥२६॥
 तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ।
 स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युतिः ॥२७॥
 ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।
 वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥२८॥
 ततस्ते काल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
 ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥२९॥
 ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।
 अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥३०॥
 प्रायाचत नृपः शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।
 नित्यं सांनिध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ।
 तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ॥३१॥
 ततः सांनिध्यमध्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ।
 दृष्टं हि सहदेवेन दिशो विजयता तदा ॥३२॥
 ततस्तां समलंकृत्य कन्यामहतवाससम् ।
 ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥३३॥
 प्रतिजग्राह चाग्निस्तां राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
 विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे ॥३४॥
 तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ।
 अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं तस्यां समादधे ॥३५॥
 तस्यां समभवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः ।

शिशुरेवाध्यगात्सर्वं स च ब्रह्म सनातनम् ॥३६॥
 अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
 तस्याप्योघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥३७॥
 तामोघवान्ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् ।
 सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थं देवरूपिणीम् ॥३८॥
 स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
 कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः ॥३९॥
 गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
 प्रतिजामकरोद्धीमान्दीसतेजा विशां पते ॥४०॥
 तामथौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ।
 अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथंचन ॥४१॥
 येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः ।
 अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥४२॥
 एतद्भ्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
 गृहस्थानां हि सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परम् ॥४३॥
 प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने ।
 इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥४४॥
 निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे ।
 नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥४५॥
 तमब्रवीदोघवती यता मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
 न मे त्वद्वचनात्किंचिदकर्तव्यं कथंचन ॥४६॥
 जिगीषमाणं तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
 पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन्नध्रान्वेषी तदा सदा ॥४७॥
 इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नग्निपुत्रे सुदर्शने ।
 अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥४८॥
 आतिथ्यं दत्तमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ।
 प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥४९॥
 इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
 विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशां पते ॥५०॥
 आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।
 प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥५१॥
 तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।

त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्के तदाचर ॥५२॥
 यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
 प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥५३॥
 तथा संछन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
 नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वद्रे वरं द्विजः ॥५४॥
 सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
 तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥५५॥
 ततो रहः स विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ।
 संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षणः ॥५६॥
 अथेध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
 मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥५७॥
 ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा ।
 तामाजुहावौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् ॥५८॥
 तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ।
 कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥५९॥
 उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
 तूष्णींभूताभवत्साध्वी न चोवाचाथ किञ्चन ॥६०॥
 अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ।
 क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम ॥६१॥
 पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता ।
 कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥६२॥
 उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।
 अतिथिं विद्धि संप्राप्तं पावके ब्राह्मणं च माम् ॥६३॥
 अनया छन्द्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
 तैस्तैरतिथिसत्कारैरार्जवेऽस्या दृढं मनः ॥६४॥
 अनेन विधिना सेयं मामर्चति शुभानना ।
 अनुरूपं यदत्राय तद्भवान्वकुमर्हति ॥६५॥
 कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वयात् ।
 हीनप्रतिज्ञमत्रैतं वधिष्यामीति चिन्तयन् ॥६६॥
 सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
 त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम् ॥६७॥
 सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम ।

गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्न्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥६८॥
 अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।
 नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥६९॥
 प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु ।
 अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥७०॥
 निःसंदिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् ।
 तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥७१॥
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥७२॥
 नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर ॥७३॥
 यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदाहृता ।
 तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥७४॥
 ततो नादः समभवद्विष्णु सर्वासु भारत ।
 असकृत्सत्यमित्येव नैतन्मिथ्येति सर्वशः ॥७५॥
 उटजातु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ।
 वपुषा खं च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥७६॥
 स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रीँल्लोकाननुनादयन् ।
 उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामन्त्र्य नामतः ॥७७॥
 धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
 प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥७८॥
 विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
 रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥७९॥
 न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम ।
 पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्दीक्षितुमप्युत ॥८०॥
 रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ।
 अधृष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥८१॥
 एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।
 पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥८२॥
 अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ।
 शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ॥८३॥
 अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसार्जितान् ।

यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान् ॥८४॥
 अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ।
 निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमम् ॥८५॥
 पञ्च भूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः ।
 गृहस्थधर्मणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ॥८६॥
 स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः ।
 तव शुश्रूषया राजन्नाजपुत्र्या विनिर्जिताः ॥८७॥

भीष्म उवाच

शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
 युक्तं प्रगृह्य भगवान्व्यवसायो जगाम तम् ॥८८॥
 मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च ।
 बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥८९॥
 तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्देवतमस्ति वै ।
 ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥९०॥
 अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायते मनसा शुभम् ।
 न तत्क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥९१॥
 पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
 स दत्त्वा सुकृतं तस्य क्षपयेत् ह्यनर्चितः ॥९२॥
 एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमम् ।
 यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराभवत् ॥९३॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम् ।
 बुभूषताभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥९४॥
 य इदं कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत ।
 सुदर्शनस्य चरितं पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥९५॥

* * *

३. युधिष्ठिर उवाच

ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
 कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥०१॥
 विश्वामित्रेण धर्मात्मन्ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०२॥
 तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
 हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसा प्रपितामह ॥०३॥

यातुधानाश्च	बहवो	राक्षसास्तिग्मतेजसः	
मन्युनाविष्टदेहेन	सृष्टाः	कालान्तकोपमाः	॥०४॥
महान्कुशिकवंशश्च		ब्रह्मर्षिशतसंकुलः	
स्थापितो	नरलोकेऽस्मिन्विद्वान्ब्राह्मणसंस्तुतः		॥०५॥
ऋचीकस्यात्मजश्चैव	शुनःशेपो	महातपाः	
विमोक्षितो	महासत्रात्पशुतामभ्युपागतः		॥०६॥
हरिश्चन्द्रक्रतौ	देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा		
पुत्रतामनुसंप्राप्तो	विश्वामित्रस्य	धीमतः	॥०७॥
नाभिवादयते	ज्येष्ठं	देवरातं	नराधिप
पुत्राः	पञ्चशताश्चापि	शप्ताः	श्वपचतां गताः ॥०८॥
त्रिशङ्कुर्बन्धुसंत्यक्त	इक्ष्वाकुः	प्रीतिपूर्वकम्	
अवाक्शिरा	दिवं	नीतो	दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥०९॥
विश्वामित्रस्य	विपुला	नदी	राजर्षिसेविता
कौशिकीति	शिवा	पुण्या	ब्रह्मर्षिगणसेविता ॥१०॥
तपोविघ्नकरी	चैव	पञ्चचूडा	सुसंमता
रम्भा	नामाप्सराः	शापाद्यस्य	शैलत्वमागता ॥११॥
तथैवास्य	भयाद्बद्ध्वा	वसिष्ठः	सलिले पुरा
आत्मानं	मज्जयामास	विपाशः	पुनरुत्थितः ॥१२॥
तदाप्रभृति	पुण्या	हि	विपाशाभून्महानदी
विख्याता	कर्मणा	तेन	वसिष्ठस्य महात्मनः ॥१३॥
वाग्भिश्च	भगवान्येन	देवसेनाग्रगः	प्रभुः
स्तुतः	प्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममोचयत्		॥१४॥
ध्रुवस्यौतानपादस्य	ब्रह्मर्षीणां	तथैव	च
मध्ये	ज्वलति	यो	नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् ॥१५॥
तस्यैतानि	च	कर्माणि	तथान्यानि च कौरव
क्षत्रियस्येत्यतो	जातमिदं	कौतूहलं	मम ॥१६॥
किमेतदिति	तत्त्वेन	प्रब्रूहि	भरतर्षभ
देहान्तरमनासाद्य	कथं	स	ब्राह्मणोऽभवत् ॥१७॥
एतत्तत्त्वेन	मे	राजन्सर्वमाख्यातुमर्हसि	
मतंगस्य	यथातत्त्वं	तथैवैतद्ब्रवीहि	मे ॥१८॥
स्थाने	मतंगो	ब्राह्मण्यं	नालभद्भरतर्षभ
चण्डालयोनौ	जातो	हि	कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ॥१९॥

* * *

४. भीष्म उवाच

श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
 ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥०१॥
 भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ।
 बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥०२॥
 तस्य पुत्रो महानासीज्जहुर्नाम नरेश्वरः ।
 दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥०३॥
 तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशाः ।
 सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाशो महाबलः ॥०४॥
 वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
 कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥०५॥
 कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
 अपुत्रः स महाबाहुर्वनवासमुदावसत् ॥०६॥
 कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः ।
 नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥०७॥
 तां वद्रे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
 ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥०८॥
 स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
 दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिबर्हणः ॥०९॥
 प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
 शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वेत्स्यसि मे सुताम् ॥१०॥

ऋचीक उवाच

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।
 दुहितुर्ब्रह्मसंसक्तो मात्राभूते विचारणा ॥११॥

गाधिरुवाच

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
 एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥१२॥

भीष्म उवाच

ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
 अब्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥१३॥
 एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥१४॥
 तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
 उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥१५॥
 ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 गङ्गाजलात्समुत्स्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥१६॥
 अदूरे कन्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
 अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवाः परिचक्षते ॥१७॥
 तत्तदा गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
 ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं जपतां वरः ॥१८॥
 ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
 ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥१९॥
 जग्राह पाणिं विधिना तस्य ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
 सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥२०॥
 स तुतोष च विप्रर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
 छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥२१॥
 मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तमम् ।
 अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाङ्मुखीम् ॥२२॥
 ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
 अपत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥२३॥
 ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 मातुश्चिकीर्षितं राजन्नृचीकस्तामथाब्रवीत् ॥२४॥
 गुणवन्तमपत्यं वै त्वं च सा जनयिष्यथः ।
 जनन्यास्तव कल्याणि मा भूद्वै प्रणयोऽन्यथा ॥२५॥
 तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते शुभे ।
 अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव भ्राता च वंशकृत् ॥२६॥
 ऋतुस्नाता च साश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
 परिष्वजेथाः कल्याणि तत इष्टमवाप्स्यथः ॥२७॥
 चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
 त्वं च सा चोपयुञ्जीथां ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥२८॥
 ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
 यदृचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥२९॥
 तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।

पुत्रि मूर्ध्ना प्रपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥३०॥
 भर्त्रा य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
 एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥३१॥
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥३२॥
 व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ।
 ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता ते भवेदित्येव चिन्तय ॥३३॥
 तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥३४॥
 दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्या स च महानृषिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥३५॥
 व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
 व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥३६॥
 मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितम् ।
 क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥३७॥
 त्रिलोकविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।
 सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥३८॥
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा तथैव च ।
 तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥३९॥
 क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि ॥४०॥
 सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
 भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥४१॥
 प्रतिलभ्य च सा संजां शिरसा प्रणिपत्य च ।
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी ब्राह्मणर्षभम् ॥४२॥
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर ।
 प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥४३॥
 कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
 न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥४४॥
 एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्या सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥४५॥

विश्वामित्रं	चाजनयद्राधेर्भार्या	यशस्विनी	
ऋषेः	प्रभावाद्राजेन्द्र	ब्रह्मर्षिं	ब्रह्मवादिनम् ॥४६॥
ततो	ब्राह्मणतां	यातो	विश्वामित्रो महातपाः
क्षत्रियः	सोऽप्यथ	तथा	ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥४७॥
तस्य	पुत्रा	महात्मानो	ब्रह्मवंशविवर्धनाः
तपस्विनो	ब्रह्मविदो	गोत्रकर्तार	एव च ॥४८॥
मधुच्छन्दश्च	भगवान्देवरातश्च	वीर्यवान्	
अक्षीणश्च	शकुन्तश्च	बभ्रुः	कालपथस्तथा ॥४९॥
याज्ञवल्क्यश्च	विख्यातस्तथा	स्थूणो	महाव्रतः
उलूको	यमदूतश्च	तथर्षिः	सैन्धवायनः ॥५०॥
कर्णजङ्घश्च	भगवान्गालवश्च	महानृषिः	
ऋषिर्वज्रस्तथाख्यातः	शालङ्कायन	एव च	॥५१॥
लालाट्यो	नारदश्चैव	तथा	कूर्चमुखः स्मृतः
वादुलिर्मुसलश्चैव	रक्षोग्रीवस्तथैव	च	॥५२॥
अङ्घ्रिको	नैकभृच्चैव	शिलायूपः	सितः शुचिः
चक्रको	मारुतन्तव्यो	वातघ्नोऽथाश्वलायनः	॥५३॥
श्यामायनोऽथ	गार्ग्यश्च	जाबालिः	सुश्रुतस्तथा
कारीषिरथ	संश्रुत्यः	परपौरवतन्तवः	॥५४॥
महानृषिश्च	कपिलस्तथर्षिस्तारकायनः		
तथैव	चोपगहनस्तथर्षिश्चार्जुनायनः		॥५५॥
मार्गमित्रिर्हिरण्याक्षो	जङ्घारिर्बभ्रुवाहनः		
सूतिर्विभूतिः	सूतश्च	सुरङ्गश्च	तथैव हि ॥५६॥
आराद्धिर्नामयश्चैव	चाम्पेयोज्जयनौ	तथा	
नवतन्तुर्बकनखः	शयोनरतिरेव	च	॥५७॥
शयोरुहश्चारुमत्स्यः	शिरीषी	चाथ	गार्दभिः
उज्जयोनिरदापेक्षी	नारदी	च	महानृषिः
विश्वामित्रात्मजाः	सर्वे	मुनयो	ब्रह्मवादिनः ॥५८॥
तन्नैष	क्षत्रियो	राजन्विश्वामित्रो	महातपाः
ऋचीकेनाहितं	ब्रह्म	परमेतद्युधिष्ठिर	॥५९॥
एतत्ते	सर्वमाख्यातं	तत्त्वेन	भरतर्षभ
विश्वामित्रस्य	वै	जन्म	सोमसूर्याग्नितेजसः ॥६०॥
यत्र	यत्र	च	संदेहो भूयस्ते राजसत्तम

तत्र तत्र च मां ब्रूहि च्छेत्तास्मि तव संशयान् ॥६१॥

* * *

५. युधिष्ठिर उवाच

आनृशंसस्य धर्मस्य गुणान्भक्तजनस्य च ।
श्रोतुमिच्छामि कात्स्नर्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥०२॥
तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।
अविदूरे मृगं दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥०३॥
तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा ।
महान्वनतरुर्विद्धो मृगं तत्र जिघांसता ॥०४॥
स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्कृतः ।
उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥०५॥
तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोषितः ।
न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥०६॥
निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ।
कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा स व्यशुष्यत ॥०७॥
तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम् ।
समदुःखसुखं ज्ञात्वा विस्मितः पाकशासनः ॥०८॥
ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ।
तिर्यग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यं समास्थितः ॥०९॥
अथ वा नात्र चित्रं हीत्यभवद्वासवस्य तु ।
प्राणिनामिह सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥१०॥
ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ।
अवतीर्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥११॥
शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षीणी सुप्रजास्त्वया ।
पृच्छे त्वा शुष्कमेतं वै कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥१२॥
अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्ध्ना समभिवाद्य तम् ।
स्वागतं देवराजाय विज्ञातस्तपसा मया ॥१३॥
ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् ।
अहो विज्ञानमित्येवं तपसा पूजितस्ततः ॥१४॥

तमेवं शुभकर्माणं शुकं परमधार्मिकम् ।
 विजानन्नपि तां प्राप्तिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥१५॥
 निष्पन्नमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
 किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महदिदं वनम् ॥१६॥
 अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ।
 शुभाः पर्याप्तसंचारा विद्यन्तेऽस्मिन्महावने ॥१७॥
 गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् ।
 विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं ह्यस्थिरं द्रुमम् ॥१८॥
 तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम् ।
 सुदीर्घमभिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥१९॥
 अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
 यत्राभवस्तत्र भवस्तन्निबोध सुराधिप ॥२०॥
 अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ।
 बालभावे च संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥२१॥
 किमनुक्रोशवैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
 आनृशंस्येऽनुरक्तस्य भक्तस्यानुगतस्य च ॥२२॥
 अनुक्रोशो हि साधूनां सुमहद्वर्मलक्षणम् ।
 अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥२३॥
 त्वमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छयसे धर्मसंशयान् ।
 अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥२४॥
 नार्हसि त्वं सहस्राक्ष त्याजयित्वेह भक्तितः ।
 समर्थमुपजीव्येयं त्यजेयं कथमद्य वै ॥२५॥
 तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
 शुकं प्रोवाच धर्मज्ञमानृशंस्येन तोषितः ॥२६॥
 वरं वृणीष्वेति तदा स च वद्रे वरं शुकः ।
 आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥२७॥
 विदित्वा च दृढां शक्रस्तां शुके शीलसंपदम् ।
 प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥२८॥
 ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोरमाः ।
 शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्त्वं चाप स द्रुमः ॥२९॥
 शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्यकृतेन ह ।
 आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥३०॥

एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
 सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ॥३१॥

* * *

६. युधिष्ठिर उवाच

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 दैवे पुरुषकारे च किं स्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥०२॥
 दैवमानुषयोः किं स्वित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।
 पुरा वसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत् ॥०३॥
 ततः पद्मोद्भवो राजन्देवदेवः पितामहः ।
 उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्वेतुभूषितम् ॥०४॥
 नाबीजं जायते किञ्चिन्न बीजेन विना फलम् ।
 बीजाद्वीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ॥०५॥
 यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
 सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥०६॥
 यथा बीजं विना क्षेत्रमुसं भवति निष्फलम् ।
 तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥०७॥
 क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
 क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृध्यते ॥०८॥
 कर्मणः फलनिर्वृतिं स्वयमश्नाति कारकः ।
 प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्याप्यकृतस्य च ॥०९॥
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं सर्वत्र लभते नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥१०॥
 कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यविक्षतः ।
 अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥११॥
 तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ।
 प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥१२॥
 तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनीषिता ।
 सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपपद्यते ॥१३॥
 ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।

सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥१४॥
 अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ।
 श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥१५॥
 शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण च ।
 वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥१६॥
 नादातारं भजन्त्यर्था न क्लीबं नापि निष्क्रियम् ।
 नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥१७॥
 येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
 स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥१८॥
 स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
 लोको दैवं समालम्ब्य उदासीनो भवेन्न तु ॥१९॥
 अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
 वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥२०॥
 न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ।
 यथा त्रिदशलोके हि भयमल्पेन जायते ॥२१॥
 कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
 न दैवमकृते किञ्चित्कस्यचिद्वातुमर्हति ॥२२॥
 यदा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ।
 कथं कर्म विना दैवं स्थास्यते स्थापयिष्यति ॥२३॥
 न दैवतानि लोकेऽस्मिन्व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
 व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्माभिभवशङ्कया ॥२४॥
 ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
 कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते ॥२५॥
 कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते ।
 एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवश्छलाः ॥२६॥
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव चात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥२७॥
 कृतं च विकृतं किञ्चित्कृते कर्मणि सिध्यति ।
 सुकृते दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥२८॥
 देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
 पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥२९॥
 पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्चावितः पतितः क्षितौ ।

पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥३०॥
 पुरुरवाश्व राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ।
 ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥३१॥
 अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ।
 महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥३२॥
 अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
 न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्मणा ॥३३॥
 वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्वितीय इव वासवः ।
 मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥३४॥
 बलिवैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ।
 विष्णोः पुरुषकारेण पातालशयनः कृतः ॥३५॥
 शक्रस्योदस्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
 द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥३६॥
 अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ।
 वैशंपायनविप्रर्षिः किं दैवेन निवारितः ॥३७॥
 गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
 पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥३८॥
 धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः ।
 प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥३९॥
 पाण्डवानां हतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
 पुनः प्रत्याहतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥४०॥
 तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ।
 किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ॥४१॥
 पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥४२॥
 यथाग्निः पवनोद्धूतः सूक्ष्मोऽपि भवते महान् ।
 तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते ॥४३॥
 यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रम्लानिमुपगच्छति ।
 तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रम्लानिमुपगच्छति ॥४४॥

विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्स्त्रियो वा पुरुष इह न शक्तः कर्महीनोऽपि भोक्तुम् ।
 सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते ॥४५॥
 भवति मनुजलोकाद्देवलोको विशिष्टो बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि ।

पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणां न च फलति विकर्मा जीवलोकेन दैवम् ॥४६॥
 व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वं गुरुमिव कृतमग्र्यं कर्म संयाति दैवम् ।
 अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवं नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र ॥४७॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
 फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥४८॥
 अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ।
 विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥४९॥

* * *

००७. युधिष्ठिर उवाच

कर्मणां मे समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।
 फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥०१॥

भीष्म उवाच

रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
 या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता ॥०२॥
 येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥०३॥
 यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥०४॥
 न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ।
 ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥०५॥
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुताम् ।
 अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥०६॥
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥०७॥
 स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
 चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥०८॥
 वाहनासनयानानि योगात्मनि तपोधने ।
 अग्नीनुपशयानस्य राजपौरुषमुच्यते ॥०९॥
 रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।
 आमिषप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विन्दति ॥१०॥
 अवाक्षिरास्तु यो लम्बेदुदवासं च यो वसेत् ।
 सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् ॥११॥

पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ।
 दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥१२॥
 वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपासतः ।
 अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥१३॥
 धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते ।
 उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥१४॥
 रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्रुते ।
 फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां तथा ॥१५॥
 प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते ।
 स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥१६॥
 गवाह्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ।
 स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥१७॥
 सलिलाशी भवेद्यश्च सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ।
 मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥१८॥
 उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥१९॥
 अधीत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुःखात्प्रमुच्यते ।
 मानसं हि चरन्धर्मं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥२०॥
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥२१॥
 यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥२२॥
 अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
 स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥२३॥
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
 चक्षुःश्रोत्रे च जीर्यते तृष्णैका तु न जीर्यते ॥२४॥
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
 प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।
 येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥२५॥
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥२६॥

वैशंपायन उवाच

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुंगवाः ।
 आसन्प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥२७॥
 यन्मन्त्रे भवति वृथा प्रयुज्यमाने यत्सोमे भवति वृथाभिषूयमाणे ।
 यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥२८॥
 इत्येतदृषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो ।
 शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥२९॥

* * *

८. युधिष्ठिर उवाच

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्ममस्यसि भारत ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥०१॥
 उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
 मनुष्यलोके सर्वस्मिन्यदमुत्रेह चाप्युत ॥०२॥

भीष्म उवाच

स्पृहयामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।
 येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥०३॥
 येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामहीं धुरम् ।
 उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृहयाम्यहम् ॥०४॥
 विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
 श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सताम् ॥०५॥
 संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।
 मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥०६॥
 सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
 शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥०७॥
 ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
 विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥०८॥
 सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
 ददत्यन्नानि तृस्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥०९॥
 शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ।
 शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
 तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥१०॥
 धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।

कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥११॥
 न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
 त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥१२॥
 यथा मम प्रियतरास्त्वतो विप्राः कुरुद्वह ।
 तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥१३॥
 न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् ।
 न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥१४॥
 न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।
 अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुकर्मभिः ॥१५॥
 कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परंतप ।
 यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥१६॥
 ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचास्मि तोषितः ।
 एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥१७॥
 पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणयायिनः ।
 तेषु मे तात गन्तव्यमहाय च चिराय च ॥१८॥
 यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
 स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥१९॥
 क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।
 पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥२०॥
 नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।
 पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥२१॥
 पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।
 अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥२२॥
 ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ।
 आशीविषानिव क्रुद्धान्द्विजानुपचरेत्सदा ॥२३॥
 तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।
 उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥२४॥
 व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।
 हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥२५॥
 भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।
 कुर्यादुभयतःशेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥२६॥
 दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।

ब्राह्मणान्ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥२७॥
 पितेव पुत्रान्ब्रह्मतेजसः ॥
 गृहे चैषामवेक्षेथाः कच्चिदस्तीह जीवनम् ॥२८॥

* * *

९. युधिष्ठिर उवाच

ब्राह्मणानां तु ये लोके प्रतिश्रुत्य पितामह ।
 न प्रयच्छन्ति मोहाते के भवन्ति महामते ॥०१॥
 एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्मभृतां वर ।
 प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥०२॥

भीष्म उवाच

यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्येव प्रजाफलम् ॥०३॥
 यां रात्रिं जायते पापो यां च रात्रिं विनश्यति ।
 एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ।
 यच्च तस्य हुतं किञ्चित्सर्वं तस्योपहन्यते ॥०४॥
 अत्रैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
 निशम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥०५॥
 अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
 अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण स मुच्यते ॥०६॥
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥०७॥
 तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ।
 अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वानरीं तथा ॥०८॥
 ततः परासून्खादन्तं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ।
 श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥०९॥
 किं त्वया पापकं कर्म कृतं पूर्वं सुदारुणम् ।
 यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥१०॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सृगालो वानरं तदा ।
 ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाकृतम् ॥११॥
 तत्कृते पापिकां योनिमापन्नोऽस्मि प्लवंगम ।
 तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥१२॥
 इत्येतद्ब्रुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।

कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥१३॥
 श्रुतं चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशां पते ।
 कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥१४॥
 एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।
 प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥१५॥
 ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
 सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥१६॥
 यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया ।
 प्रदहेत हि तं राजन्कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥१७॥
 स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
 भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥१८॥
 पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव बान्धवान्सचिवांस्तथा ।
 पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेव पुष्यति ॥१९॥
 एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।
 सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥२०॥
 तस्माद्वातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
 यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥२१॥
 ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।
 शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥२२॥
 इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
 तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥२३॥
 महद्धि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।
 वेलायां न तु कस्यांचिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥२४॥

* * *

१०. युधिष्ठिर उवाच

मित्रसौहृदभावेन उपदेशं करोति यः ।
 जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥०१॥
 एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ॥०२॥

भीष्म उवाच

अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन्यथागमम् ।
 ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा मया ॥०३॥

उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ।
 उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥०४॥
 निदर्शनमिदं राजञ्शृणु मे भरतर्षभ ।
 दुरुक्तवचने राजन्यथा पूर्वं युधिष्ठिर ।
 ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥०५॥
 तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ।
 बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ॥०६॥
 सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ।
 व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥०७॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ।
 नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ।
 दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः ॥०८॥
 वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
 वालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवितम् ॥०९॥
 तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ।
 आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥१०॥
 तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ।
 वहतो विविधा दीक्षाः संप्रहृष्यत भारत ॥११॥
 अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ ।
 ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत ॥१२॥
 भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ ।
 तन्मां त्वं भगवन्वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि ॥१३॥
 वर्णावरोऽहं भगवञ्शूद्रो जात्यास्मि सत्तम ।
 शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥१४॥

कुलपतिरुवाच

न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वर्तितुम् ।
 आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥१५॥

भीष्म उवाच

एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्नृप ।
 कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मं परा च मे ।
 विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥१६॥
 गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवांस्तु सः ।

तत्र वेदिं च भूमिं च देवतायतनानि च ।
 निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवत्सुखम् ॥१७॥
 अभिषेकांश्च नियमान्देवतायतनेषु च ।
 बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥१८॥
 संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
 नित्यं संनिहिताभिश्च ओषधीभिः फलैस्तथा ॥१९॥
 अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
 एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत्स तस्य वै ॥२०॥
 अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ।
 संपूज्य स्वागतेनर्षिं विधिवत्पर्यतोषयत् ॥२१॥
 अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथावत्पर्यपृच्छत ।
 ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ॥२२॥
 एवं स बहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
 सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥२३॥
 अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
 पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥२४॥
 बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
 शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् ॥२५॥
 अथ दर्भांश्च वन्यांश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
 पवित्रमासनं चैव बृसीं च समुपानयत् ॥२६॥
 अथ दक्षिणमावृत्य बृसीं परमशीर्षिकाम् ।
 कृतामन्यायतो दृष्ट्वा ततस्तमृषिरब्रवीत् ॥२७॥
 कुरुष्वेतां पूर्वशीर्षा भव चोदञ्जुखः शुचिः ।
 स च तत्कृतवाञ्छूद्रः सर्वं यदृषिरब्रवीत् ॥२८॥
 यथोपदिष्टं मेधावी दर्भादींस्तान्यथातथम् ।
 हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥२९॥
 ऋषिणा पितृकार्यं च स च धर्मपथे स्थितः ।
 पितृकार्यं कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥३०॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यञ्छूद्रतापसः ।
 वने पञ्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ।
 अजायत महाराजराजवंशे महाद्युतिः ॥३१॥
 तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप्य ह ।

पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षभ ॥३२॥
 एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ।
 क्रमेण वर्धितौ चापि विद्यासु कुशलावुभौ ॥३३॥
 अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिश्चितः ।
 कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ।
 सख्ये चापि परा प्रीतिस्तयोश्चापि व्यवर्धत ॥३४॥
 पितर्युपरते चापि कृतशौचः स भारत ।
 अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ।
 अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥३५॥
 स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
 राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥३६॥
 पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
 उत्स्मयन्प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ।
 एवं स बहुशो राजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥३७॥
 लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ।
 उत्स्मयन्तं च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमानभूत् ॥३८॥
 अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ।
 कथाभिरनुकूलाभी राजानमभिरामयत् ॥३९॥
 ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ ।
 वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥४०॥

राजोवाच

वराणां ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम ।
 स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥४१॥

पुरोहित उवाच

एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव ।
 यद्ददासि महाराज सत्यं तद्वद मानृतम् ॥४२॥

भीष्म उवाच

बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
 यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानन्न तु संवदे ॥४३॥

पुरोहित उवाच

पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् ।
 शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य माम् ॥४४॥

सवीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।
 कामया शापितो राजन्नान्यथा वकुमर्हसि ॥४५॥
 भाव्यं हि कारणेनात्र न ते हास्यमकारणम् ।
 कौतूहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥४६॥

राजोवाच

एवमुक्ते त्वया विप्र यदवाच्यं भवेदपि ।
 अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥४७॥
 पूर्वदेहे यथा वृतं तन्निबोध द्विजोत्तम ।
 जातिं स्मराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥४८॥
 शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः ।
 ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाभूर्द्विजसत्तम ॥४९॥
 प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना ।
 पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ।
 बृहत्यां दर्भेषु हृद्ये च कट्ये च मुनिसत्तम ॥५०॥
 एतेन कर्मदोषेण पुरोधास्त्वमजायथाः ।
 अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 मत्कृते ह्युपदेशेन त्वया प्राप्तमिदं फलम् ॥५१॥
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।
 न त्वां परिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥५२॥
 विपर्ययेण मे मन्युस्तेन संतप्यते मनः ।
 जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥५३॥
 एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।
 पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥५४॥
 इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।
 गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥५५॥

भीष्म उवाच

ततो विसृष्टो राजा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥५६॥
 कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमः ।
 तीर्थानि चाभिगत्वा वै दानानि विविधानि च ॥५७॥
 दत्त्वा गाश्चैव विप्राणां पूतात्मा सोऽभवद्विजः ।
 तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥५८॥

ततः सिद्धिं परां प्राप्नो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमेऽश्रमवासिनाम् ॥५९॥
 एवं प्राप्नो महत्कृच्छ्रमृषिः स नृपसत्तम ।
 ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने ॥६०॥
 वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ।
 उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥६१॥
 एषितव्यं सदा वाचा नृपेण द्विजसत्तमात् ।
 न प्रवक्तव्यमिह हि किञ्चिद्वर्णावरे जने ॥६२॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 एतेषु कथयन्नाजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥६३॥
 तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किञ्चिदग्रतः ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥६४॥
 तस्मान्मौनानि मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः ।
 दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नानुभाषन्ति किञ्चन ॥६५॥
 धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवपरायणाः ।
 दुरुक्तवाचाभिहताः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ॥६६॥
 उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ।
 उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥६७॥
 विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ।
 सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति वै ॥६८॥
 वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विपर्ययम् ।
 स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ॥६९॥
 एतते सर्वमाख्यातमुपदेशे कृते सति ।
 महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेत्क्वचित् ॥७०॥

* * *

११. युधिष्ठिर उवाच

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
 श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
 रुक्मिणी देवकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥०२॥
 नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।

कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥०३॥
 कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठती कानि न सेवसे त्वम् ।
 तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥०४॥
 एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
 उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥०५॥
 वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
 नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।
 न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते न चापि चौरै न गुरुष्वसूये ॥०६॥
 ये चाल्पतेजोबलसत्त्वसारा हृष्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
 न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु संसुप्तमनोरथेषु ॥०७॥
 यश्चात्मनि प्रार्थयते न किं चिद्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा ।
 तेष्वल्पसंतोषरतेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥०८॥
 वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु ।
 वृद्धसेविषु दान्तेषु सत्त्वज्ञेषु महात्मसु ॥०९॥
 स्त्रीषु क्षान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ।
 वसामि सत्यशीलासु स्वभावनिरतासु च ॥१०॥
 प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
 परस्य वेश्माभिरतामलज्जामेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥११॥
 लोलामचोक्षामवलेहिनीं च व्यपेतधैर्यां कलहप्रियां च ।
 निद्राभिभूतां सततं शयानामेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥१२॥
 सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
 वसामि नारीषु पतिव्रतासु कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥१३॥
 यानेषु कन्यासु विभूषणेषु यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
 वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥१४॥
 शैलेषु गोष्ठेषु तथा वनेषु सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।
 नदीषु हंसस्वननादितासु क्रौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु ॥१५॥
 विस्तीर्णकूलहृदशोभितासु तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।
 वसामि नित्यं सुबहूदकासु सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ।
 मते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ॥१६॥
 यस्मिन्गृहे हूयते हव्यवाहो गोब्राह्मणश्चार्यते देवताश्च ।
 काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते तस्मिन्गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥१७॥
 स्वाध्यायनित्येषु द्विजेषु नित्यं क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।

वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥१८॥
 नारायणे त्वेकमना वसामि सर्वेण भावेन शरीरभूता ।
 तस्मिन्हि धर्मः सुमहान्निविष्टो ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥१९॥
 नाहं शरीरेण वसामि देवि नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 यस्मिंस्तु भावेन वसामि पुंसि स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥२०॥

* * *

१२. युधिष्ठिर उवाच

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् ।
 एतन्मे संशयं राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 भङ्गाश्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥०२॥
 पुरा भङ्गाश्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।
 अपुत्रः स नरव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥०३॥
 अग्निष्टुं नाम राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ।
 प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामस्य चेष्यते ॥०४॥
 इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।
 अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥०५॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयामटतो नृप ।
 इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपममोहयत् ॥०६॥
 एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ।
 न दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥०७॥
 इतश्चेतश्च वै धावञ्श्रमतृष्णार्दितो नृपः ।
 सरोऽपश्यत्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ।
 सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥०८॥
 अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बद्ध्वा नृपोत्तमः ।
 अवगाह्य ततः स्नातो राजा स्त्रीत्वमवाप ह ॥०९॥
 आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीडितो नृपसत्तमः ।
 चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥१०॥
 आरोहिष्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् ।
 अग्निष्टुं नाम इष्टं मे पुत्राणां शतमौरसम् ॥११॥
 जातं महाबलानां वै तान्प्रवक्ष्यामि किं त्वहम् ।

दारेषु चास्मदीयेषु पौरजानपदेषु च ॥१२॥
 मृदुत्वं च तनुत्वं च विकलवत्वं तथैव च ।
 स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
 व्यायामः कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥१३॥
 पौरुषं विप्रनष्टं मे स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।
 स्त्रीभावात्कथमश्वं तु पुनरारोढुमुत्सहे ॥१४॥
 महता त्वथ खेदेन आरुह्याश्वं नराधिपः ।
 पुनरायात्पुरं तात स्त्रीभूतो नृपसत्तम ॥१५॥
 पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
 किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥१६॥
 अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
 मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
 उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥१७॥
 अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
 सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥१८॥
 तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।
 अतृप्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥१९॥
 उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
 संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।
 अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥२०॥
 तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
 तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ॥२१॥
 अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
 पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥२२॥
 एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
 सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥२३॥
 तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान्राज्यमुत्तमम् ।
 चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
 उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥२४॥
 ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
 भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥२५॥
 भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।

राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥२६॥
 यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
 कश्यपस्य सुराश्वैव असुराश्च सुतास्तथा ।
 युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥२७॥
 इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
 तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्सा प्ररुद ह ॥२८॥
 ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
 केन दुःखेन संतप्सा रोदिषि त्वं वरानने ॥२९॥
 ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
 पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥३०॥
 अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
 समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥३१॥
 कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
 अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।
 पुत्रान्नाज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ॥३२॥
 स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
 आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतास्ते नगरं मया ॥३३॥
 तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
 एतच्छोचामि विप्रेन्द्र दैवेनाभिपरिप्लुता ॥३४॥
 इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्पुरुषं वचः ।
 पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥३५॥
 इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनादृत्य दुर्मते ।
 इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते यातितं मया ॥३६॥
 इन्द्रं तु दृष्ट्वा राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः ।
 प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ।
 इष्टस्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥३७॥
 प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ।
 पुत्रा वै कतमे राजञ्जीवन्तु तव शंस मे ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ॥३८॥
 तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जातास्ते मे जीवन्तु वासव ॥३९॥
 इन्द्रस्तु विस्मितो हृष्टः स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।

पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥४०॥
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।
 कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥४१॥

ऋयुवाच

स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।
 तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥४२॥

भीष्म उवाच

एवमुक्ते ततस्त्विन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।
 सर्व एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥४३॥
 वरं च वृणु राजेन्द्र यं त्वमिच्छसि सुव्रत ।
 पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मतो यदभिकाङ्क्षसि ॥४४॥

ऋयुवाच

स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र प्रसन्ने त्वयि वासव ॥४५॥
 एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ।
 पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं रोचयसे विभो ॥४६॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ।
 स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ।
 एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥४७॥
 रमे चैवाधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ।
 स्त्रीभावेन हि तुष्टोऽस्मि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥४८॥
 एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छय त्रिदिवं गतः ।
 एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥४९॥

* * *

१३. युधिष्ठिर उवाच

किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
 कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥०१॥

भीष्म उवाच

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
 मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथास्त्यजेत् ॥०२॥
 प्राणातिपातं स्तैन्यं च परदारमथापि च ।
 त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥०३॥
 असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥०४॥
 अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
 कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥०५॥
 तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
 शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्रुते फलम् ॥०६॥

* * *

१४. युधिष्ठिर उवाच

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
 बभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥०१॥

भीष्म उवाच

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
 शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छयुधिष्ठिरः ॥०२॥
 नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना ।
 निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराभवत् ॥०३॥
 द्वैपायनप्रभृतयस्तथैवेमे तपोधनाः ।
 ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ॥०४॥
 ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ।
 महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने ॥०५॥

वासुदेव उवाच

न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः ।
 हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ॥०६॥
 न विदुर्यस्य निधनमादिं वा सूक्ष्मदर्शिनः ।
 स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥०७॥
 तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।
 भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम् ॥०८॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः ।
 उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥०९॥

वासुदेव उवाच

शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ।
 त्वं चापगेय नामानि निशामय जगत्पतेः ॥१०॥
 यदवासं च मे पूर्वं साम्बहेतोः सुदुष्करम् ।

यथा च भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥११॥
 शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता ।
 अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥१२॥
 प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्नुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् ।
 पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥१३॥
 शूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम् ।
 आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ॥१४॥
 न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्त्यदुकुलोद्धह ॥१५॥
 त्वया द्वादश वर्षाणि वायुभूतेन शुष्यता ।
 आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्या जनिताः सुताः ॥१६॥
 चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
 चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥१७॥
 यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्याश्चारुविक्रमाः ।
 तथा ममापि तनयं प्रयच्छ बलशालिनम् ॥१८॥
 इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।
 अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ।
 सा च मामब्रवीद्रच्छ विजयाय शिवाय च ॥१९॥
 ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः ।
 क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाच्छन्दांस्यृषिगणा धरा ॥२०॥
 समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः ।
 देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥२१॥
 मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ।
 सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सराः क्षपाः ॥२२॥
 क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
 रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखावहम् ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥२३॥
 एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाहं तामभ्यनुजाय कपीन्द्रपुत्रीम् ।
 पितुः समीपे नरसत्तमस्य मातुश्च राजश्च तथाहुकस्य ॥२४॥
 तमर्थमावेद्य यदब्रवीन्मां विद्याधरेन्द्रस्य सुता भृशार्ता ।
 तानभ्यनुजाय तदातिदुःखाद्रदं तथैवातिबलं च रामम् ॥२५॥
 प्राप्यानुजां गुरुजनादहं ताक्षर्यमचिन्तयम् ।

सोऽवहद्विमवन्तं	मां	प्राप्य	चैनं	व्यसर्जयम्	॥२६॥
तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यं			गिरिसतमे		
क्षेत्रं	च	तपसां	श्रेष्ठं	पश्याम्याश्रममुत्तमम्	॥२७॥
दिव्यं	वैयाघ्रपद्यस्य		उपमन्योर्महात्मनः		
पूजितं	देवगन्धर्वैर्ब्राह्म्या	लक्ष्म्या	समन्वितम्	॥२८॥	
धवककुभकदम्बनारिकेलैः		कुरबककेतकजम्बुपाटलाभिः			
वटवरुणकवत्सनाभबिल्वैः		सरलकपित्थप्रियालसालतालैः		॥२९॥	
बदरीकुन्दपुन्नागैरशोकाम्नातिमुक्तकैः					
भल्लातकैर्मधुकैश्च	चम्पकैः	पनसैस्तथा		॥३०॥	
वन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः		फलपुष्पप्रदैर्युतम्			
पुष्पगुल्मलताकीर्णं		कदलीषण्डशोभितम्		॥३१॥	
नानाशकुनिसंभोज्यैः		फलैर्वृक्षैरलंकृतम्			
यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं		वनराजिभिः		॥३२॥	
रुरुवारणशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम्					
कुरङ्गबर्हिणाकीर्णं		मार्जारभुजगावृतम्			
पूगैश्च	मृगजातीनां	महिषर्क्षनिषेवितम्		॥३३॥	
नानापुष्परजोमिश्रो		गजदानाधिवासितः			
दिव्यस्त्रीगीतबहुलो	मारुतोऽत्र	सुखो	ववौ	॥३४॥	
धारानिनादैर्विहगप्रणादैः	शुभैस्तथा	बृहितैः	कुञ्जराणाम्		
गीतैस्तथा	किंनराणामुदारैः	शुभैः	स्वनैः	सामगानां	च वीर ॥३५॥
अचिन्त्यं	मनसाप्यन्यैः	सरोभिः	समलंकृतम्		
विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं		कुशसंवृतम्		॥३६॥	
विभूषितं	पुण्यपवित्रतोयया	सदा	च जुष्टं	नृप	जहुकन्यया
महात्मभिर्धर्मभृतां		वरिष्ठैर्महर्षिभिर्भूषितमग्निकल्पैः		॥३७॥	
वाय्वाहारैरम्बुपैर्जप्यनित्यैः		संप्रक्षालैर्यतिभिर्ध्याननित्यैः			
धूमाशनैरुष्मपैः	क्षीरपैश्च	विभूषितं	ब्राह्मणेन्द्रैः	समन्तात्	॥३८॥
गोचारिणोऽथाशमकुट्टा		दन्तोलूखलिनस्तथा			
मरीचिपाः	फेनपाश्च	तथैव	मृगचारिणः	॥३९॥	
सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतः		सुतपोन्वितान्			
पश्यन्नुत्फुल्लनयनः		प्रवेष्टुमुपचक्रमे		॥४०॥	
सुपूजितं	देवगणैर्महात्मभिः	शिवादिभिर्भारत	पुण्यकर्मभिः		
रराज	तच्चाश्रममण्डलं	सदा	दिवीव	राजन्नविमण्डलं	यथा ॥४१॥

क्रीडन्ति	सर्पेर्नकुला	मृगैर्व्याघ्राश्च	मित्रवत्	
प्रभावाद्दीप्ततपसः		संनिकर्षगुणान्विताः		॥४२॥
तत्राश्रमपदे	श्रेष्ठे	सर्वभूतमनोरमे		
सेविते		द्विजशार्दूलैर्वेदवेदाङ्गपारगैः		॥४३॥
नानानियमविख्यातैरृषिभिश्च		महात्मभिः		
प्रविशन्नेव	चापश्यं	जटाचीरधरं	प्रभुम्	॥४४॥
तेजसा	तपसा	चैव	दीप्यमानं	यथानलम्
शिष्यमध्यगतं	शान्तं	युवानं	ब्राह्मणर्षभम्	
शिरसा	वन्दमानं	मामुपमन्युरभाषत		॥४५॥
स्वागतं	पुण्डरीकाक्ष	सफलानि	तपांसि	नः
यत्पूज्यः	पूजयसि	नो	द्रष्टव्यो	द्रष्टुमिच्छसि ॥४६॥
तमहं	प्राञ्जलिर्भूत्वा		मृगपक्षिष्वथाग्निषु	
धर्मे	च	शिष्यवर्गे	च	समपृच्छमनामयम् ॥४७॥
ततो	मां	भगवानाह	साम्ना	परमवल्गुना
लप्स्यसे	तनयं	कृष्ण	आत्मतुल्यमसंशयम्	॥४८॥
तपः	सुमहदास्थाय		तोषयेशानमीश्वरम्	
इह	देवः	सपत्नीकः	समाक्रीडत्यधोक्षज	॥४९॥
इहैव	देवताश्रेष्ठं	देवाः	सर्षिगणाः	पुरा
तपसा	ब्रह्मचर्येण	सत्येन	च	दमेन च
तोषयित्वा	शुभान्कामान्प्राप्नुवंस्ते		जनार्दन	॥५०॥
तेजसां	तपसां	चैव	निधिः	स भगवानिह
शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्संक्षिपन्नपि				
आस्ते	देव्या	सहाचिन्त्यो	यं	प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥५१॥
हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो			मेरुकम्पनः	
तेन	सर्वामरैश्वर्यं	शर्वात्प्राप्तं	समार्बुदम्	॥५२॥
तस्यैव	पुत्रप्रवरो	मन्दरो	नाम	विश्रुतः
महादेववराच्छक्रं		वर्षार्बुदमयोधयत्		॥५३॥
विष्णोश्चक्रं	च	तद्धोरं	वज्रमाखण्डलस्य	च
शीर्णं	पुराभवतात	ग्रहस्याङ्गेषु	केशव	॥५४॥
अर्चमानाश्च	विबुधा	ग्रहेण	सुबलीयसा	
शिवदत्तवराञ्जघ्नुरसुरेन्द्रान्सुरा			भृशम्	॥५५॥
तुष्टो	विद्युत्प्रभस्यापि		त्रिलोकेश्वरतामदात्	

शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ।
 ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ॥५६॥
 तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ।
 कुशद्वीपं च स ददौ राज्येन भगवानजः ॥५७॥
 तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ।
 येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्दुतोऽनलः ।
 तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शंकरः ॥५८॥
 तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।
 बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥५९॥
 स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ।
 आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥६०॥
 तस्य देवोऽददत्पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ।
 योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥६१॥
 वालखिल्या मघवता अवज्ञाताः पुरा किल ।
 तैः क्रुद्धैर्भगवान्द्रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥६२॥
 तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः ।
 सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥६३॥
 महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन् ।
 ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥६४॥
 अत्रेर्भार्यापि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ।
 नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगा स्यां कथंचन ।
 इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ॥६५॥
 निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
 अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥६६॥
 तामब्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तव ।
 वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥६७॥
 शाकल्यः संशितात्मा वै नव वर्षशतान्यपि ।
 आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥६८॥
 तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
 वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ।
 अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम् ॥६९॥
 सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे ।

इह तेन तपस्तप्तं षष्टिं वर्षशतान्यथ ॥७०॥
 तमाह भगवान्बुधः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
 ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥७१॥
 मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभुः ।
 साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु माधव ॥७२॥
 यदर्थं च महादेवः प्रयतेन मया पुरा ।
 आराधितो महातेजास्तच्चापि शृणु विस्तरम् ॥७३॥
 यदवासं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ।
 तत्सर्वमखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥७४॥
 पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
 व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥७५॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव ।
 आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनाम् ॥७६॥
 तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ।
 लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥७७॥
 ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव ।
 आवयोः क्षीरमित्येव पानार्थमुपनीयते ॥७८॥
 अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ।
 ततः पिष्टरसं तात न मे प्रीतिमुदावहत् ॥७९॥
 ततोऽहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तदा ।
 क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं च प्रयच्छ मे ॥८०॥
 ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ।
 पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥८१॥
 कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ॥८२॥
 अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ।
 कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च ॥८३॥
 तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरम् ।
 तत्प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥८४॥
 जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
 मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥८५॥

ततोऽहं तप आस्थाय तोषयामास शंकरम् ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥८६॥
 एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्तदाभवम् ।
 द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्बुभोजनः ।
 शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवम् ॥८७॥
 ततः प्रीतो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
 सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ॥८८॥
 सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम् ।
 आवेष्टितकरं रौद्रं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥८९॥
 समास्थितश्च भगवान्दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥९०॥
 पाण्डुरेणातपत्रेण धियमाणेन मूर्धनि ।
 सेव्यमानोऽप्सररोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितः ॥९१॥
 ततो मामाह देवेन्द्रः प्रीतस्तेऽहं द्विजोत्तम ।
 वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥९२॥
 शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाभवम् ।
 अब्रुवं च तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ॥९३॥
 नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ।
 महादेवादृते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥९४॥
 पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः कृमिरथ वा तरुरप्यनेकशाखः ।
 अपशुपतिवरप्रसादजा मे त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्ठा ॥९५॥
 अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ।
 न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥९६॥
 यावच्छशाङ्कशकलामलबद्धमौलिर्न प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।
 तावज्जरामरणजन्मशताभिघातैर्दुःखानि देहविहितानि समुद्ब्रूहामि ॥९७॥
 दिवसकरशशाङ्कवह्निदीप्तं त्रिभुवनसारमपारमाद्यमेकम् ।
 अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥९८॥

शक्र उवाच

कः पुनस्तव हेतुर्वै ईशे कारणकारणे ।
 येन देवादृतेऽन्यस्मात्प्रसादं नाभिकाङ्क्षसि ॥९९॥

उपमन्युरुवाच

हेतुभिर्वा किमन्यैस्ते ईशः कारणकारणम् ।
न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्च्यते सुरैः ॥१००॥
कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्वा महेश्वरम् ।
अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥१०१॥
यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।
अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥१०२॥
तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥१०३॥
काममेष वरो मेऽस्तु शापो वापि महेश्वरात् ।
न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलान्यपि ॥१०४॥
एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
न प्रसीदति मे रुद्रः किमेतदिति चिन्तयन् ।
अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ॥१०५॥
हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालकुमुदप्रभम् ।
वृषरूपधरं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरम् ॥१०६॥
कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ।
जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् ॥१०७॥
रक्ताक्षं सुमहानासं सुकर्णं सुकटीतटम् ।
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ॥१०८॥
ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य विष्ठितम् ।
तुषारगिरिकूटाभं सिताभशिखरोपमम् ॥१०९॥
तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ।
अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥११०॥
तस्य तेजोभवो वह्निः समेघः स्तनयित्नुमान् ।
सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१११॥
ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्तक इवानलः ।
युगान्ते सर्वभूतानि दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥११२॥
तेजसा तु तदा व्याप्ते दुर्निरीक्ष्ये समन्ततः ।
पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयम् ॥११३॥
मुहूर्तमिव ततेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रशान्तं च क्षणेनैव देवदेवस्य मायया ॥११४॥
अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ।

सौरभेयगतं	सौम्यं	विधूममिव	पावकम्	
सहितं	चारुसर्वाङ्ग्या	पार्वत्या	परमेश्वरम्	॥११५॥
नीलकण्ठं	महात्मानमसक्तं	तेजसां	निधिम्	
अष्टादशभुजं	स्थाणुं	सर्वाभरणभूषितम्		॥११६॥
शुक्लाम्बरधरं	देवं	शुक्लमाल्यानुलेपनम्		
शुक्लध्वजमनाधृष्यं		शुक्लयज्ञोपवीतिनम्		॥११७॥
गायद्भिर्नृत्यमानैश्च		उत्पतद्भिरितस्ततः		
वृतं	पारिषदैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः			॥११८॥
बालेन्दुमुकुटं	पाण्डुं	शरच्चन्द्रमिवोदितम्		
त्रिभिर्नेत्रैः	कृतोद्योतं	त्रिभिः	सूर्यैरिवोदितैः	॥११९॥
अशोभत	च	देवस्य	माला गात्रे सितप्रभे	
जातरूपमयैः	पद्मैर्ग्रथिता	रत्नभूषिता		॥१२०॥
मूर्तिमन्ति	तथास्त्राणि	सर्वतेजोमयानि	च	
मया	दृष्टानि	गोविन्द	भवस्यामिततेजसः	॥१२१॥
इन्द्रायुधसहस्राभं	धनुस्तस्य	महात्मनः		
पिनाकमिति	विख्यातं	स च वै	पन्नगो महान्	॥१२२॥
सप्तशीर्षो	महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो	विषोल्बणः		
ज्यावेष्टितमहाग्रीवः	स्थितः	पुरुषविग्रहः		॥१२३॥
शरश्च	सूर्यसंकाशः	कालानलसमद्युतिः		
यत्तदस्त्रं	महाघोरं	दिव्यं	पाशुपतं महत्	॥१२४॥
अद्वितीयमनिर्देश्यं		सर्वभूतभयावहम्		
सस्फुलिङ्गं	महाकायं	विसृजन्तमिवानलम्		॥१२५॥
एकपादं	महादंष्ट्रं	सहस्रशिरसोदरम्		
सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरन्तमिवानलम्				॥१२६॥
ब्राह्मन्नारायणादैन्द्रादाग्नेयादपि		वारुणात्		
यद्विशिष्टं	महाबाहो	सर्वशस्त्रविघातनम्		॥१२७॥
येन	तत्त्रिपुरं	दग्ध्वा	क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा	
शरेणैकेन	गोविन्द	महादेवेन	लीलया	॥१२८॥
निर्ददाह	जगत्कृत्स्नं	त्रैलोक्यं	सचराचरम्	
महेश्वरभुजोत्सृष्टं	निमेषार्धान्न	संशयः		॥१२९॥
नावध्यो	यस्य	लोकेऽस्मिन्ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि		
तदहं	दृष्टवांस्तात	आश्चर्याद्भुतमुत्तमम्		॥१३०॥

गुह्यमस्त्रं परं चापि तत्तुल्याधिकमेव वा ।
 यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥१३१॥
 दारयेद्यन्महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोदधिम् ।
 संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥१३२॥
 यौवनाश्वो हतो येन मांधाता सबलः पुरा ।
 चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥१३३॥
 महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥१३४॥
 तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणम् ।
 त्रिशिखां भृकुटीं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥१३५॥
 विधूमं सार्चिषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम् ।
 सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
 दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसंनिधौ ॥१३६॥
 परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ।
 महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयंकरः ।
 कार्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥१३७॥
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
 जामदग्न्येन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥१३८॥
 दीसधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रवेष्टितः ।
 अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीसवह्निशिखोपमः ॥१३९॥
 असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः ।
 प्राधान्यतो मयैतानि कीर्तितानि तवानघ ॥१४०॥
 सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥१४१॥
 वामपार्श्वगतश्चैव तथा नारायणः स्थितः ।
 वैनतेयं समास्थाय शङ्खचक्रगदाधरः ॥१४२॥
 स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ।
 शक्तिं कण्ठे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥१४३॥
 पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
 शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शंकरम् ॥१४४॥
 स्वायंभुवाद्या मनवो भृगवाद्या ऋषयस्तथा ।
 शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ॥१४५॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
 अस्तुवन्विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ॥१४६॥
 ब्रह्मा भवं तदा स्तुन्वन्नथन्तरमुदीरयन् ।
 ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा ।
 गृणञ्शक्रः परं ब्रह्म शतरुद्रीयमुत्तमम् ॥१४७॥
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ।
 अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥१४८॥
 तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्शिवः ।
 शरद्धनविनिर्मुक्तः परिविष्ट इवांशुमान् ।
 ततोऽहमस्तुवं देवं स्तवेनानेन सुव्रतम् ॥१४९॥
 नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ।
 शक्राय शक्ररूपाय शक्रवेषधराय च ॥१५०॥
 नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारूपाय च ।
 पिनाकपाणये नित्यं खड्गशूलधराय च ॥१५१॥
 नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्धजे ।
 कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ॥१५२॥
 शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च ।
 शुक्लभस्मावलिताय शुक्लकर्मरताय च ॥१५३॥
 त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ।
 आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यसे ॥१५४॥
 ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ।
 आश्रमाणां गृहस्थस्त्वमीश्वराणां महेश्वरः ।
 कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णुरुच्यसे ॥१५५॥
 पर्वतानां महामेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
 वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यसे ॥१५६॥
 आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।
 ग्राम्याणां गोवृषश्वासि भगवाँल्लोकपूजितः ॥१५७॥
 आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
 पक्षिणां वैनतेयश्च अनन्तो भुजगेषु च ॥१५८॥
 सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ।
 सनत्कुमारो योगीनां सांख्यानां कपिलो ह्यसि ॥१५९॥
 शक्रोऽसि मरुतां देव पितृणां धर्मराडसि ।

ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥१६०॥
 क्षीरोदः सागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः ।
 वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः ।
 आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च ॥१६१॥
 यच्चान्यदपि लोकेषु सत्त्वं तेजोधिकं स्मृतम् ।
 तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥१६२॥
 नमस्ते भगवन्देव नमस्ते भक्तवत्सल ।
 योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ॥१६३॥
 प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ।
 अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥१६४॥
 यं चापराधं कृतवानज्ञानात्परमेश्वर ।
 मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥१६५॥
 मोहितश्चास्मि देवेश तुभ्यं रूपविपर्ययात् ।
 तेन नार्घ्यं मया दत्तं पाद्यं चापि सुरेश्वर ॥१६६॥
 एवं स्तुत्वाहमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तिः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ॥१६७॥
 ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
 पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ॥१६८॥
 दुन्दुभिश्च ततो दिव्यस्ताडितो देवकिंकरैः ।
 ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ॥१६९॥
 ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
 अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥१७०॥
 पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
 मयि भक्तिं परां दिव्यामेकभावादवस्थिताम् ॥१७१॥
 एवमुक्तास्ततः कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥१७२॥
 भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
 लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥१७३॥
 एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
 आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शंकरः ॥१७४॥
 वत्सोपमन्यो प्रीतोऽस्मि पश्य मां मुनिपुंगव ।
 दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥१७५॥

अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
 तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामांस्तव यथेच्छितान् ॥१७६॥
 एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन मे विभो ।
 हर्षादश्रूण्यवर्तन्त लोमहर्षश्च जायते ॥१७७॥
 अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ।
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥१७८॥
 अद्य जातो ह्यहं देव अद्य मे सफलं तपः ।
 यन्मे साक्षान्महादेवः प्रसन्नस्तिष्ठतेऽग्रतः ॥१७९॥
 यं न पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् ।
 तमहं दृष्टवान्देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥१८०॥
 एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ।
 षड्विंशकमिति ख्यातं यत्परात्परमक्षरम् ॥१८१॥
 स एष भगवान्देवः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
 सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥१८२॥
 योऽसृजदक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
 वामपार्श्वतथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ।
 युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमङ्गात्सृजत्प्रभुः ॥१८३॥
 स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थायरजङ्गमम् ।
 कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः ॥१८४॥
 एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्वा चराचरम् ।
 कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥१८५॥
 सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ।
 आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥१८६॥
 यदि देयो वरो मह्यं यदि तुष्टश्च मे प्रभुः ।
 भक्तिर्भवतु मे नित्यं शाश्वती त्वयि शंकर ॥१८७॥
 अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो ।
 जानीयामिति मे बुद्धिस्त्वत्प्रसादात्सुरोत्तम ॥१८८॥
 क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः ।
 आश्रमे च सदा मह्यं सांनिध्यं परमस्तु ते ॥१८९॥
 एवमुक्तः स मां प्राह भगवाँल्लोकपूजितः ।
 महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥१९०॥
 अजरश्चामरश्चैव भव दुःखविवर्जितः ।

शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥१९१॥
 अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
 क्षीरोदः सागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसे मुने ॥१९२॥
 तत्र ते भविता कामं सांनिध्यं पयसो निधेः ।
 क्षीरोदनं च भुङ्क्ष्व त्वममृतेन समन्वितम् ॥१९३॥
 बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।
 सांनिध्यमाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥१९४॥
 तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
 स्मृतः स्मृतश्च ते विप्र सदा दास्यामि दर्शनम् ॥१९५॥
 एवमुक्त्वा स भगवान्सूर्यकोटिसमप्रभः ।
 ममेशानो वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥१९६॥
 एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना ।
 तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥१९७॥
 प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्व्यवस्थितान् ।
 ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥१९८॥
 पश्य वृक्षान्मनोरम्यान्सदा पुष्पफलान्वितान् ।
 सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्स्निग्धपत्रान्सुशाखिनः ।
 सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् ॥१९९॥

* * *

१५. उपमन्युरुवाच

एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्ह्रः ।
 कस्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥०१॥
 त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
 ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्धधानेन चाप्युत ।
 जप्यं च ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शंकरम् ॥०२॥

कृष्ण उवाच

अब्रुवं तमहं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने ।
 द्रक्ष्ये दितिजसंघानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥०३॥
 दिनेऽष्टमे च विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
 दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा ॥०४॥
 मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ।
 तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं चानिलाशनः ॥०५॥

एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः ।
 तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥०६॥
 तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ।
 इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् ।
 नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितं घनम् ॥०७॥
 तमास्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः ।
 तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भार्यया ॥०८॥
 रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ।
 सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥०९॥
 सहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अपश्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥१०॥
 किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।
 पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥११॥
 दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां समुद्रहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।
 चन्द्रं यथा परिविष्टं ससंध्यं वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥१२॥
 प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितम् ।
 शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥१३॥
 एकादश तथा चैनं रुद्राणां वृषवाहनम् ।
 अस्तुवन्नियतात्मानः कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥१४॥
 आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
 विश्वाभिः स्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥१५॥
 शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादितिनन्दनौ ।
 ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥१६॥
 योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् ।
 ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥१७॥
 पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 मासार्धमासा ऋतवो रात्र्यः संवत्सराः क्षणाः ॥१८॥
 मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
 दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥१९॥
 सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।
 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥२०॥
 मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।

भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥२१॥
 छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
 यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥२२॥
 प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।
 देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥२३॥
 सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
 नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥२४॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
 दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ।
 विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥२५॥
 सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विभुम् ।
 पुरस्ताद्विष्ठितः शर्वो ममासीत्त्रिदशेश्वरः ॥२६॥
 पुरस्ताद्विष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं च भारत ।
 सप्रजापतिशक्रान्तं जगन्मामभ्युदैक्षत ॥२७॥
 ईक्षितुं च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा ।
 ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥२८॥
 शिरसा वन्दिते देवे देवी प्रीता उमाभवत् ।
 ततोऽहमस्तुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥२९॥
 नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्वयोने ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति ।
 तपश्च सत्त्वं च रजस्तमश्च त्वामेव सत्यं च वदन्ति सन्तः ॥३०॥
 त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ।
 धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥३१॥
 त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 त्वमादिः सर्वभूतानां संहारश्च त्वमेव हि ॥३२॥
 ये चेन्द्रियार्थाश्च मनश्च कृत्स्नं ये वायवः सप्त तथैव चाग्निः ।
 ये वा दिविस्था देवताश्चापि पुंसां तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥३३॥
 वेदा यज्ञाश्च सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ।
 यज्ञोपगं च यत्किञ्चिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥३४॥
 इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 ह्रीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव त्वदर्पणा ॥३५॥
 कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः ।

आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनयास्तव ॥३६॥
 कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽव्ययः ।
 मनसः परमा योनिः स्वभावश्चापि शाश्वतः ।
 अव्यक्तः पावन विभो सहस्रांशो हिरण्मयः ॥३७॥
 आदिर्गुणानां सर्वेषां भवान्वै जीवनाश्रयः ।
 महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ॥३८॥
 बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।
 पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यसे ॥३९॥
 त्वां बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ।
 हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्टुतः ॥४०॥
 सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतःश्रुतिर्माँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥४१॥
 फलं त्वमसि तिग्मांशो निमेषादिषु कर्मसु ।
 त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः ।
 अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥४२॥
 त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।
 ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥४३॥
 यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
 हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥४४॥
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः ।
 प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः ॥४५॥
 एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ।
 चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादमथाकरोत् ॥४६॥
 सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
 रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥४७॥
 मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
 राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥४८॥
 निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।
 शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥४९॥
 विद्मः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।
 क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥५०॥
 वृणीष्वष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।

ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥५१॥

* * *

१६. कृष्ण उवाच

मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।

परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥०१॥

धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं यशस्तथाग्र्यं परमं बलं च ।

योगप्रियत्वं तव संनिकर्षं वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥०२॥

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥०३॥

ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।

उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥०४॥

दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।

मतोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।

प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥०५॥

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं शतं सुतानामुपभोगं परं च ।

कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥०६॥

देव्युवाच

एवं भविष्यत्यमरप्रभाव नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।

भार्यासहस्राणि च षोडशैव तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥०७॥

प्रीतिं चाग्र्यां बान्धवानां सकाशाद्ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।

भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिर्वै शतानि गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥०८॥

वासुदेव उवाच

एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ।

अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्सगणो भीमपूर्वज ॥०९॥

एतदत्यद्भुतं सर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।

उपमन्यवे मया कृत्स्नमाख्यातं कौरवोत्तम ॥१०॥

नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ।

नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ।

नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥११॥

ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।

दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ।

आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदरकं निशामय ॥१२॥

स दृष्टवान्महादेवमस्तौषीच्च स्तवैर्विभुम् ।

पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ।
 अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥१३॥
 विश्वावसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ।
 भूरिकल्याणद विभो पुरुसत्य नमोऽस्तु ते ॥१४॥
 जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो ।
 निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥१५॥
 ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
 न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ॥१६॥
 त्वत्तः प्रवर्तते कालस्त्वयि कालश्च लीयते ।
 कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥१७॥
 तनवस्ते स्मृतास्तिस्त्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ।
 अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
 अधिलोक्याधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥१८॥
 त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि ।
 विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् ॥१९॥
 अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ।
 द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥२०॥
 त्वमेव मोक्षः स्वर्गश्च कामः क्रोधस्त्वमेव हि ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि ॥२१॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः ।
 वरुणेन्दू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥२२॥
 भूर्वायुर्ज्योतिरापश्च वाग्बुद्धिस्त्वं मतिर्मनः ।
 कर्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥२३॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च तत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
 विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥२४॥
 यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
 या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥२५॥
 नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।
 यां गतिं प्राप्नुवन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥२६॥
 अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः ।
 यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥२७॥
 सोऽयमासादितः साक्षाद्बहुभिर्जन्मभिर्मया ।

भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥२८॥
 देवासुरमनुष्याणां यच्च गुह्यं सनातनम् ।
 गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ॥२९॥
 स एष भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।
 सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥३०॥
 प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ।
 देहकृद्देहभृद्देही देहभृग्देहिनां गतिः ॥३१॥
 अध्यात्मगतिनिष्ठानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् ।
 अपुनर्मारकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥३२॥
 अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
 अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ॥३३॥
 अयं च सिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ।
 अयं च मोक्षकामानां द्विजानां मोक्षदः प्रभुः ॥३४॥
 भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवाकसः ।
 विभर्ति देवस्तनुभिरष्टाभिश्च ददाति च ॥३५॥
 अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥३६॥
 अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परः सताम् ।
 अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवादिनाम् ॥३७॥
 अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
 देवासुरमनुष्याणां न प्रकाशो भवेदिति ॥३८॥
 तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
 मोहिताः खल्वनेनैव हृच्छयेन प्रवेशिताः ॥३९॥
 ये चैनं संप्रपद्यन्ते भक्तियोगेन भारत ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥४०॥
 यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
 यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥४१॥
 यं लब्ध्वा परमं लाभं मन्यते नाधिकं पुनः ।
 प्राणसूक्ष्मां परां प्राप्तिमागच्छत्यक्षयावहाम् ॥४२॥
 यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
 सूक्ष्मज्ञानरताः पूर्वं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥४३॥
 यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्तेषु प्रतिष्ठितम् ।

प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥४४॥
 अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ।
 अयं च पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥४५॥
 एष कालगतिश्चित्रा संवत्सरयुगादिषु ।
 भावाभावौ तदात्वे च अयने दक्षिणोत्तरे ॥४६॥
 एवं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ।
 वरयामास पुत्रत्वे नीललोहितसंज्ञितम् ॥४७॥
 ऋग्भिर्यमनुशंसन्ति तन्त्रे कर्मणि बहूचः ।
 यजुर्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥४८॥
 सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ।
 यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥४९॥
 रात्र्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।
 ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥५०॥
 मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।
 कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥५१॥
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सह वायुना ।
 ध्रुवः ससर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥५२॥
 प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सवैकृतम् ।
 ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥५३॥
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यत्परम् ।
 अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥५४॥
 एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
 एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥५५॥
 एतत्पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
 शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्धानं परं पदम् ॥५६॥
 इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
 इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥५७॥
 इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा ।
 यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त वेधसः ॥५८॥
 इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
 अध्यात्मगतिनिष्ठानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥५९॥
 यजतां यज्ञकामानां यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।

या गतिर्देवतैर्दिव्या सा गतिस्त्वं सनातन ॥६०॥
 जप्यहोमव्रतैः कृच्छ्रैर्नियमैर्देहपातनैः ।
 तप्यतां या गतिर्देव वैराजे सा गतिर्भवान् ॥६१॥
 कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।
 या गतिर्ब्रह्मभवने सा गतिस्त्वं सनातन ॥६२॥
 अपुनर्मारकामानां वैराग्ये वर्ततां परे ।
 विकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥६३॥
 ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
 कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥६४॥
 वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः ।
 त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥६५॥
 इति तण्डिस्तपोयोगातुष्टावेशानमव्ययम् ।
 जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृज्जगौ ॥६६॥
 ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
 न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥६७॥
 अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
 यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥६८॥
 ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
 मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ॥६९॥
 कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स काङ्क्षसे ।
 प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥७०॥
 एवं दत्त्वा वरं देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः ।
 स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥७१॥
 अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर ।
 ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ॥७२॥
 यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम ।
 नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥७३॥
 दश नामसहस्राणि वेदेष्वह पितामहः ।
 शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नामशतानि वै ॥७४॥
 गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत ।
 देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥७५॥

* * *

१७. वासुदेव उवाच

ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंहारमादितः ॥०१॥

उपमन्युरुवाच

ब्रह्मप्रोक्तैरृषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातैः स्थाणुं स्तोष्यामि नामभिः ॥०२॥
महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ।
ऋषिणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्देवकृतात्मना ॥०३॥
यथोक्तैर्लोकविख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ।
श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥०४॥
यत्तद्रहस्यं परमं ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ।
वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्वावहितो मम ॥०५॥
परत्वेन भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ।
तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥०६॥
न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य केनचित् ।
युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥०७॥
यस्यादिर्मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ।
कस्तस्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान्कात्स्न्येन माधव ॥०८॥
किं तु देवस्य महतः संक्षितार्थपदाक्षरम् ।
शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य चैव हि ॥०९॥
अप्राप्येह ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ।
यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुवत्येव सदा भवम् ॥१०॥
अनादिनिधनस्याहं सर्वयोनेर्महात्मनः ।
नाम्नां कंचित्समुद्देशं वक्ष्ये ह्यव्यक्तयोनिनः ॥११॥
वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।
शृणु नामसमुद्देशं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥१२॥
दश नामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।
तानि निर्मथ्य मनसा दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥१३॥
गिरेः सारं यथा हेम पुष्पात्सारं यथा मधु ।
घृतात्सारं यथा मण्डस्तथैतत्सारमुद्धृतम् ॥१४॥
सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।

प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ।
 शान्तिकं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥१५॥
 इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्धधानास्तिकाय च ।
 नाश्रद्धधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥१६॥
 यश्चाभ्यसूयते देवं भूतात्मानं पिनाकिनम् ।
 स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहानुगैः ॥१७॥
 इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमम् ।
 इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
 इदं ज्ञात्वान्तकालेऽपि गच्छेद्धि परमां गतिम् ॥१८॥
 पवित्रं मङ्गलं पुण्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ।
 निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥१९॥
 इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
 सर्वस्तवानां दिव्यानां राजत्वे समकल्पयत् ॥२०॥
 तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।
 स्तवराजेति विख्यातो जगत्यमरपूजितः ।
 ब्रह्मलोकादयं चैव स्तवराजोऽवतारितः ॥२१॥
 यस्मात्तण्डिः पुरा प्राह तेन तण्डिकृतोऽभवत् ।
 स्वर्गाच्चैवात्र भूलोकं तण्डिना ह्यवतारितः ॥२२॥
 सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥२३॥
 ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परम् ।
 तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः ॥२४॥
 शान्तीनामपि या शान्तिर्युतीनामपि या द्युतिः ।
 दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः ॥२५॥
 देवानामपि यो देवो मुनीनामपि यो मुनिः ।
 यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः ॥२६॥
 रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभुः प्रभवतामपि ।
 योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणम् ॥२७॥
 यतो लोकाः संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥२८॥
 अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ।
 यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥२९॥

स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भानुः प्रवरो वरदो वरः ।
 सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ॥३०॥
 जटी चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः ।
 हरिश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥३१॥
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।
 श्मशानचारी भगवान्खचरो गोचरोऽर्दनः ॥३२॥
 अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
 उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥३३॥
 महारूपो महाकायः सर्वरूपो महायशाः ।
 महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो मनुः ॥३४॥
 लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो ह्यगर्दभिः ।
 पवित्रश्च महान्शैव नियमो नियमाश्रयः ॥३५॥
 सर्वकर्मा स्वयंभूश्च आदिरादिकरो निधिः ।
 सहस्राक्षो विरूपाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥३६॥
 चन्द्रसूर्यगतिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ।
 अद्रिरद्र्यालयः कर्ता मृगबाणार्पणोऽनघः ॥३७॥
 महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।
 संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥३८॥
 योगी योज्यो महाबीजो महारेता महातपाः ।
 सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो वृषवाहनः ॥३९॥
 दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
 विश्वरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥४०॥
 गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम्य एव च ।
 पवित्रं परमं मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥४१॥
 कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
 अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ॥४२॥
 सुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
 उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥४३॥
 दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
 सृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः कुण्डी कमण्डलुः ॥४४॥
 अजश्च मृगरूपश्च गन्धधारी कपर्धपि ।
 ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्तलः ॥४५॥

त्रिजटश्चीरवासाश्च	रुद्रः	सेनापतिर्विभुः	
अहश्चरोऽथ	नक्तं	च तिग्ममन्युः	सुवर्चसः ॥४६॥
गजहा	दैत्यहा	लोको लोकधाता	गुणाकरः
सिंहशार्दूलरूपश्च		आर्द्रचर्माम्बरावृतः	॥४७॥
कालयोगी	महानादः	सर्ववासश्चतुष्पथः	
निशाचरः	प्रेतचारी	भूतचारी	महेश्वरः ॥४८॥
बहुभूतो	बहुधनः	सर्वाधारोऽमितो	गतिः
नृत्यप्रियो	नित्यनर्तो	नर्तकः	सर्वलासकः ॥४९॥
घोरो	महातपाः	पाशो नित्यो	गिरिचरो नभः
सहस्रहस्तो	विजयो	व्यवसायो	ह्यनिन्दितः ॥५०॥
अमर्षणो	मर्षणात्मा	यज्ञहा	कामनाशनः
दक्षयज्ञापहारी	च	सुसहो	मध्यमस्तथा ॥५१॥
तेजोपहारी	बलहा	मुदितोऽर्थो	जितो वरः
गम्भीरघोषो	गम्भीरो	गम्भीरबलवाहनः	॥५२॥
न्यग्रोधरूपो	न्यग्रोधो	वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः	
तीक्ष्णतापश्च	हर्यश्चः	सहायः	कर्मकालवित् ॥५३॥
विष्णुप्रसादितो	यज्ञः	समुद्रो	वडवामुखः
हुताशनसहायश्च	प्रशान्तात्मा	हुताशनः	॥५४॥
उग्रतेजा	महातेजा	जयो	विजयकालवित्
ज्योतिषामयनं	सिद्धिः	संधिविग्रह	एव च ॥५५॥
शिखी	दण्डी	जटी	ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली
वैणवी	पणवी	ताली	कालः कालकटकटः ॥५६॥
नक्षत्रविग्रहविधिर्गुणवृद्धिर्लयोऽगमः			
प्रजापतिर्दिशाबाहुर्विभागः		सर्वतोमुखः	॥५७॥
विमोचनः	सुरगणो	हिरण्यकवचोद्भवः	
मेढ्रजो	बलचारी	च महाचारी	स्तुतस्तथा ॥५८॥
सर्वतूर्यनिनादी	च	सर्ववाद्यपरिग्रहः	
व्यालरूपो	बिलावासी	हेममाली	तरंगवित् ॥५९॥
त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्मसर्वबन्धविमोचनः			
बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां	युधि	शत्रुविनाशनः	॥६०॥
सांख्यप्रसादो	दुर्वासाः	सर्वसाधुनिषेवितः	
प्रस्कन्दनो	विभागश्च	अतुल्यो	यज्ञभागवित् ॥६१॥

सर्वावासः	सर्वचारी	दुर्वासा	वासवोऽमरः	
हेमो	हेमकरो	यज्ञः	सर्वधारी	धरोत्तमः ॥६२॥
लोहिताक्षो	महाक्षश्च	विजयाक्षो	विशारदः	
संग्रहो	निग्रहः	कर्ता	सर्पचीरनिवासनः	॥६३॥
मुख्योऽमुख्यश्च	देहश्च	देहर्द्धिः	सर्वकामदः	
सर्वकालप्रसादश्च	सुबलो	बलरूपधृक्		॥६४॥
आकाशनिधिरूपश्च	निपाती	उरगः	खगः	
रौद्ररूपोऽशुरादित्यो	वसुरश्मिः	सुवर्चसी		॥६५॥
वसुवेगो	महावेगो	मनोवेगो	निशाचरः	
सर्वावासी	श्रियावासी	उपदेशकरो	हरः	॥६६॥
मुनिरात्मपतिर्लोके	संभोज्यश्च	सहस्रदः		
पक्षी च पक्षिरूपी	च अतिदीप्तो	विशां पतिः		॥६७॥
उन्मादो	मदनाकारो	अर्थार्थकरोमशः		
वामदेवश्च	वामश्च	प्राग्दक्षिण्यश्च	वामनः	॥६८॥
सिद्धयोगापहारी	च	सिद्धः	सर्वार्थसाधकः	
भिक्षुश्च	भिक्षुरूपश्च	विषाणी	मृदुरव्ययः	॥६९॥
महासेनो	विशाखश्च	षष्टिभागो	गवां पतिः	
वज्रहस्तश्च	विष्कम्भी	चमूस्तम्भन	एव च	॥७०॥
ऋतुर्तुकरः	कालो	मधुर्मधुकरोऽचलः		
वानस्पत्यो	वाजसेनो	नित्यमाश्रमपूजितः		॥७१॥
ब्रह्मचारी	लोकचारी	सर्वचारी	सुचारवित्	
ईशान ईश्वरः	कालो	निशाचारी	पिनाकधृक्	॥७२॥
नन्दीश्वरश्च	नन्दी	च नन्दनो	नन्दिवर्धनः	
भगस्याक्षिनिहन्ता	च कालो	ब्रह्मविदां	वरः	॥७३॥
चतुर्मुखो	महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव	च		
लिङ्गाध्यक्षः	सुराध्यक्षो	लोकाध्यक्षो	युगावहः	॥७४॥
बीजाध्यक्षो	बीजकर्ता	अध्यात्मानुगतो	बलः	
इतिहासकरः	कल्पो	गौतमोऽथ	जलेश्वरः	॥७५॥
दम्भो ह्यदम्भो	वैदम्भो	वश्यो	वश्यकरः कविः	
लोककर्ता	पशुपतिर्महाकर्ता	महौषधिः		॥७६॥
अक्षरं परमं	ब्रह्म	बलवाञ्छक्र	एव च	
नीतिर्ह्यनीतिः	शुद्धात्मा	शुद्धो	मान्यो मनोगतिः	॥७७॥

बहुप्रसादः	स्वपनो	दर्पणोऽथ	त्वमित्रजित्	
वेदकारः	सूत्रकारो	विद्वान्समरमर्दनः		॥७८॥
महामेघनिवासी	च	महाघोरो	वशीकरः	
अग्निज्वालो	महाज्वालो	अतिधूम्रो	हुतो हविः	॥७९॥
वृषणः	शंकरो	नित्यो	वर्चस्वी धूमकेतनः	
नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च		शोभनो	निरवग्रहः	॥८०॥
स्वस्तिदः	स्वस्तिभावश्च	भागी	भागकरो लघुः	
उत्सङ्गश्च	महाङ्गश्च	महागर्भः	परो युवा	॥८१॥
कृष्णवर्णः	सुवर्णश्च	इन्द्रियः	सर्वदेहिनाम्	
महापादो	महाहस्तो	महाकायो	महायशाः	॥८२॥
महामूर्धा	महामात्रो	महानेत्रो	दिगालयः	
महादन्तो	महाकर्णो	महामेढ्रो	महाहनुः	॥८३॥
महानासो	महाकम्बुर्महाग्रीवः		श्मशानधृक्	
महावक्षा	महोरस्को	अन्तरात्मा	मृगालयः	॥८४॥
लम्बनो	लम्बितोष्ठश्च	महामायः	पयोनिधिः	
महादन्तो	महादंष्ट्रो	महाजिह्वो	महामुखः	॥८५॥
महानखो	महारोमा	महाकेशो	महाजटः	
असपत्नः	प्रसादश्च	प्रत्ययो	गिरिसाधनः	॥८६॥
स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव		अजितश्च	महामुनिः	
वृक्षाकारो	वृक्षकेतुरनलो	वायुवाहनः		॥८७॥
मण्डली	मेरुधामा	च	देवदानवदर्पहा	
अथर्वशीर्षः	सामास्य	ऋक्सहस्रामितेक्षणः		॥८८॥
यजुःपादभुजो	गुह्यः	प्रकाशो	जङ्गमस्तथा	
अमोघार्थः	प्रसादश्च	अभिगम्यः	सुदर्शनः	॥८९॥
उपहारप्रियः	शर्वः	कनकः	काञ्चनः स्थिरः	
नाभिर्नन्दिकरो	भाव्यः	पुष्करस्थपतिः	स्थिरः	॥९०॥
द्वादशस्रासनश्चायो	यज्ञो	यज्ञसमाहितः		
नक्तं कलिश्च	कालश्च	मकरः	कालपूजितः	॥९१॥
सगणो	गणकारश्च	भूतभावनसारथिः		
भस्मशायी	भस्मगोप्ता	भस्मभूतस्तरुर्गणः		॥९२॥
अगणश्चैव	लोपश्च	महात्मा	सर्वपूजितः	
शङ्कुस्त्रिशङ्कुः	संपन्नः	शुचिर्भूतनिषेवितः		॥९३॥

आश्रमस्थः	कपोतस्थो	विश्वकर्मा	पतिर्वरः	
शाखो	विशाखस्ताम्रोष्ठो	ह्यम्बुजालः	सुनिश्चयः	॥९४॥
कपिलोऽकपिलः	शूर	आयुश्चैव	परोऽपरः	
गन्धर्वो	ह्यदितिस्ताक्षर्यः	सुविज्ञेयः	सुसारथिः	॥९५॥
परश्वधायुधो	देव	अर्थकारी	सुबान्धवः	
तुम्बवीणी	महाकोप	ऊर्ध्वरेता	जलेशयः	॥९६॥
उग्रो	वंशकरो	वंशो	वंशनादो	ह्यनिन्दितः
सर्वाङ्गरूपो	मायावी	सुहृदो	ह्यनिलोऽनलः	॥९७॥
बन्धनो	बन्धकर्ता	च	सुबन्धनविमोचनः	
स	यज्ञारिः	स	कामारिर्महादंष्ट्रो	महायुधः
बाहुस्त्वनिन्दितः	शर्वः	शंकरः	शंकरोऽधनः	
अमरेशो	महादेवो	विश्वदेवः	सुरारिहा	॥९९॥
अहिर्बुध्नो	निरृतिश्च	चेकितानो	हरिस्तथा	
अजैकपाच्च	कापाली	त्रिशङ्कुरजितः	शिवः	॥१००॥
धन्वन्तरिर्धूमकेतुः	स्कन्दो	वैश्रवणस्तथा		
धाता	शक्रश्च	विष्णुश्च	मित्रस्त्वष्टा	ध्रुवो धरः
प्रभावः	सर्वगो	वायुर्यमा	सविता	रविः
उदग्रश्च	विधाता	च	मान्धाता	भूतभावनः
रतितीर्थश्च	वाग्मी	च	सर्वकामगुणावहः	
पद्मगर्भो	महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो		मनोरमः	॥१०३॥
बलवांश्वोपशान्तश्च		पुराणः	पुण्यचञ्चुरी	
कुरुकर्ता	कालरूपी	कुरुभूतो	महेश्वरः	॥१०४॥
सर्वाशयो	दर्भशायी	सर्वेषां	प्राणिनां	पतिः
देवदेवमुखोऽसक्तः		सदसत्सर्वरत्नवित्		॥१०५॥
कैलासशिखरावासी		हिमवद्विरिसंश्रयः		
कूलहारी	कूलकर्ता	बहुविद्यो	बहुप्रदः	॥१०६॥
वणिजो	वर्धनो	वृक्षो	नकुलश्चन्दनशुद्धः	
सारग्रीवो	महाजत्रुरलोलश्च		महौषधः	॥१०७॥
सिद्धार्थकारी		सिद्धार्थश्छन्दोव्याकरणोत्तरः		
सिंहनादः	सिंहदंष्ट्रः	सिंहगः	सिंहवाहनः	॥१०८॥
प्रभावात्मा	जगत्कालस्तालो		लोकहितस्तरुः	
सारङ्गो	नवचक्राङ्गः	केतुमाली	सभावनः	॥१०९॥

भूतालयो	भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः	
वाहिता	सर्वभूतानां	निलयश्च विभुर्भवः ॥११०॥
अमोघः	संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः	
धृतिमान्मतिमान्दक्षः	सत्कृतश्च युगाधिपः	॥१११॥
गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो	गोचर्मवसनो हरः	
हिरण्यबाहुश्च	तथा गुहापालः प्रवेशिनाम्	॥११२॥
प्रतिष्ठायी	महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः	
गन्धारश्च	सुरालश्च तपःकर्मरतिर्धनुः	॥११३॥
महागीतो	महानृतो ह्यप्सरोगणसेवितः	
महाकेतुर्धनुर्धातुर्नैकसानुचरश्चलः		॥११४॥
आवेदनीय	आवेशः सर्वगन्धसुखावहः	
तोरणस्तारणो	वायुः परिधावति चैकतः	॥११५॥
संयोगो	वर्धनो वृद्धो महावृद्धो गणाधिपः	
नित्य	आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः	॥११६॥
युक्तश्च	युक्तबाहुश्च द्विविधश्च सुपर्वणः	
आषाढश्च	सुषाढश्च ध्रुवो हरिहणो हरः	॥११७॥
वपुरावर्तमानेभ्यो	वसुश्रेष्ठो महापथः	
शिरोहारी	विमर्षश्च सर्वलक्षणभूषितः	॥११८॥
अक्षश्च	रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः	
समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो	महारथः	॥११९॥
निर्जीवो	जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः	
रत्नप्रभूतो	रक्ताङ्गो महार्णवनिपानवित्	॥१२०॥
मूलो	विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः	
आरोहणो	निरोहश्च शैलहारी महातपाः	॥१२१॥
सेनाकल्पो	महाकल्पो युगायुगकरो हरिः	
युगरूपो	महारूपः पवनो गहनो नगः	॥१२२॥
न्यायनिर्वापणः	पादः पण्डितो ह्यचलोपमः	
बहुमालो	महामालः सुमालो बहुलोचनः	॥१२३॥
विस्तारो	लवणः कूपः कुसुमः सफलोदयः	
वृषभो	वृषभाङ्काङ्गो मणिबिल्वो जटाधरः	॥१२४॥
इन्दुर्विसर्गः	सुमुखः सुरः सर्वायुधः सहः	
निवेदनः	सुधाजातः सुगन्धारो महाधनुः	॥१२५॥

गन्धमाली	च	भगवानुत्थानः	सर्वकर्मणाम्		
मन्थानो	बहुलो	बाहुः	सकलः	सर्वलोचनः ॥१२६॥	
तरस्ताली	करस्ताली	ऊर्ध्वसंहननो	वहः		
छत्रं	सुच्छत्रो	विख्यातः	सर्वलोकाश्रयो	महान् ॥१२७॥	
मुण्डो	विरूपो	विकृतो	दण्डिमुण्डो	विकुर्वणः	
हर्यक्षः	ककुभो	वज्री	दीप्तजिह्वः	सहस्रपात् ॥१२८॥	
सहस्रमूर्धा	देवेन्द्रः	सर्वदेवमयो	गुरुः		
सहस्रबाहुः	सर्वाङ्गः	शरण्यः	सर्वलोककृत्	॥१२९॥	
पवित्रं	त्रिमधुर्मन्त्रः	कनिष्ठः	कृष्णपिङ्गलः		
ब्रह्मदण्डविनिर्माता	शतघ्नी	शतपाशधृक्		॥१३०॥	
पद्मगर्भो	महागर्भो	ब्रह्मगर्भो	जलोद्भवः		
गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा	ब्रह्मविद्ब्राह्मणो	गतिः		॥१३१॥	
अनन्तरूपो	नैकात्मा	तिग्मतेजाः	स्वयंभुवः		
ऊर्ध्वगात्मा	पशुपतिर्वातरंहा	मनोजवः		॥१३२॥	
चन्दनी	पद्ममालाग्र्यः	सुरभ्युत्तरणो	नरः		
कर्णिकारमहास्रग्वी	नीलमौलिः	पिनाकधृक्		॥१३३॥	
उमापतिरुमाकान्तो	जाह्नवीधृगुमाधवः				
वरो	वराहो	वरदो	वरेशः	सुमहास्वनः ॥१३४॥	
महाप्रसादो	दमनः	शत्रुहा	श्वेतपिङ्गलः		
प्रीतात्मा	प्रयतात्मा	च	संयतात्मा	प्रधानधृक् ॥१३५॥	
सर्वपार्श्वसुतस्ताक्षर्यो	धर्मसाधारणो	वरः			
चराचरात्मा	सूक्ष्मात्मा	सुवृषो	गोवृषेश्वरः	॥१३६॥	
साध्यर्षिर्वसुरादित्यो	विवस्वान्सविता	मृडः			
व्यासः	सर्वस्य	संक्षेपो	विस्तरः	पर्ययो नयः ॥१३७॥	
ऋतुः	संवत्सरो	मासः	पक्षः	संख्यासमापनः	
कला	काष्ठा	लवो	मात्रा	मुहूर्तोऽहः	क्षपाः क्षणाः ॥१३८॥
विश्वक्षेत्रं	प्रजाबीजं	लिङ्गमाद्यस्त्वनिन्दितः			
सदसद्व्यक्तमव्यक्तं	पिता	माता	पितामहः	॥१३९॥	
स्वर्गद्वारं	प्रजाद्वारं	मोक्षद्वारं	त्रिविष्टपम्		
निर्वाणं	ह्लादनं	चैव	ब्रह्मलोकः	परा गतिः ॥१४०॥	
देवासुरविनिर्माता	देवासुरपरायणः				
देवासुरगुरुर्देवो	देवासुरनमस्कृतः			॥१४१॥	

देवासुरमहामात्रो	देवासुरगणाश्रयः	
देवासुरगणाध्यक्षो	देवासुरगणाग्रणीः	॥१४२॥
देवातिदेवो	देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः	
देवासुरेश्वरो	देवो देवासुरमहेश्वरः	॥१४३॥
सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो	देवतात्मात्मसंभवः	
उद्भिदस्त्रिक्रमो	वैद्यो विरजो विरजोम्बरः	॥१४४॥
ईड्यो हस्ती	सुरव्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः	
विबुधाग्रवरः	श्रेष्ठः सर्वदेवोत्तमोत्तमः	॥१४५॥
प्रयुक्तः शोभनो	वज्र ईशानः प्रभुरव्ययः	
गुरुः कान्तो निजः	सर्गः पवित्रः सर्ववाहनः	॥१४६॥
शृङ्गी शृङ्गप्रियो	बभ्रू राजराजो निरामयः	
अभिरामः सुरगणो	विरामः सर्वसाधनः	॥१४७॥
ललाटाक्षो विश्वदेहो	हरिणो ब्रह्मवर्चसः	
स्थावराणां पतिश्चैव	नियमेन्द्रियवर्धनः	॥१४८॥
सिद्धार्थः सर्वभूतार्थोऽचिन्त्यः	सत्यव्रतः शुचिः	
व्रताधिपः परं ब्रह्म	मुक्तानां परमा गतिः	॥१४९॥
विमुक्तो मुक्ततेजाश्च	श्रीमाञ्श्रीवर्धनो जगत्	
यथाप्रधानं भगवानिति	भक्त्या स्तुतो मया	॥१५०॥
यं न ब्रह्मादयो देवा	विदुर्यं न महर्षयः	
तं स्तव्यमर्च्यं वन्द्यं च कः	स्तोष्यति जगत्पतिम्	॥१५१॥
भक्तिमेव पुरस्कृत्य	मया यज्ञपतिर्वसुः	
ततोऽभ्यनुज्ञां प्राप्यैव	स्तुतो मतिमतां वरः	॥१५२॥
शिवमेभिः स्तुवन्देवं	नामभिः पुष्टिवर्धनैः	
नित्ययुक्तः शुचिर्भूत्वा	प्राप्नोत्यात्मानमात्मना	॥१५३॥
एतद्धि परमं ब्रह्म	स्वयं गीतं स्वयंभुवा	
ऋषयश्चैव देवाश्च	स्तुवन्त्येतेन तत्परम्	॥१५४॥
स्तूयमानो महादेवः	प्रीयते चात्मनामभिः	
भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थान्करोति	तान्	॥१५५॥
तथैव च मनुष्येषु	ये मनुष्याः प्रधानतः	
आस्तिकाः श्रद्धधानाश्च	बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः	॥१५६॥
जाग्रतश्च स्वपन्तश्च	व्रजन्तः पथि संस्थिताः	
स्तुवन्ति स्तूयमानाश्च	तुष्यन्ति च रमन्ति च	

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥१५७॥
जन्तोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ।
उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥१५८॥
कारणं भावितं तस्य सर्वमुक्तस्य सर्वतः ।
एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥१५९॥
निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ।
तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।
यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥१६०॥
ये सर्वभावोपगताः परत्वेनाभवन्नराः ।
प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥१६१॥
एवमन्ये न कुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
मनुष्याणां महादेवादन्यत्रापि तपोबलात् ॥१६२॥
इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ।
कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुद्धबुद्धिना ॥१६३॥
स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥१६४॥
मृत्युः प्रोवाच रुद्राणां रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्गनि ॥१६५॥
तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमायाह भार्गवः ।
वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥१६६॥
नारायणाय साध्याय मनुरिष्टाय धीमते ।
यमाय प्राह भगवान्साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥१६७॥
नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।
मार्कण्डेयाय वाष्पेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ॥१६८॥
मार्कण्डेयान्मया प्राप्तं नियमेन जनार्दन ।
तवाप्यहममित्रघ्न स्तवं दद्म्यद्य विश्रुतम् ।
स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं बल्यं तथैव च ॥१६९॥
न तस्य विघ्नं कुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ।
पिशाचा यातुधानाश्च गुह्यका भुजगा अपि ॥१७०॥
यः पठेत शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अभग्नयोगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥१७१॥

* * *

१८. वैशंपायन उवाच

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥०१॥
पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥०२॥
लब्धवानस्मि तान्कामानहं वै पाण्डुनन्दन ।
तथा त्वमपि शर्वाद्वि सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥०३॥
चतुःशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ।
आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणात्मकः ॥०४॥
मया गोकर्णमासाद्य तपस्तस्वा शतं समाः ।
अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥०५॥
अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥०६॥
वाल्मीकिश्चापि भगवान्युधिष्ठिरमभाषत ।
विवादे साम्नि मुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ।
उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥०७॥
सोऽहमीशानमनघमस्तौषं शरणं गतः ।
मुक्तश्चास्म्यवशः पापात्ततो दुःखविनाशनः ।
आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्र्यं भविष्यति ॥०८॥
जामदग्न्यश्च कौन्तेयमाह धर्मभृतां वरः ।
ऋषिमध्ये स्थितस्तात तपन्निव विभावसुः ॥०९॥
पितृविप्रवधेनाहमार्तो वै पाण्डवाग्रज ।
शुचिर्भूत्वा महादेवं गतवाञ्छरणं नृप ॥१०॥
नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
परशुं च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥११॥
पापं न भविता तेऽद्य अजेयश्च भविष्यसि ।
न ते प्रभविता मृत्युर्यशस्वी च भविष्यसि ॥१२॥
आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः ।
यदवासं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥१३॥
असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ।
शापाच्छक्रस्य कौन्तेय चितो धर्मोऽनशन्मम ।
तन्मे धर्मं यशश्चाग्र्यमायुश्चैवाददद्भवः ॥१४॥

ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
 प्राहाजमीढं भगवान्बृहस्पतिसमद्युतिः ॥१५॥
 वसिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ।
 शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ।
 वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया ॥१६॥
 रथन्तरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ।
 समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या हर्षं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ।
 अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥१७॥
 एवमुक्त्वा महाक्रोधात्प्राह रुष्टः पुनर्वचः ।
 प्रज्ञया रहितो दुःखी नित्यं भीतो वनेचरः ।
 दश वर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥१८॥
 नष्टपानीयवसे मृगैरन्यैश्च वर्जिते ।
 अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ।
 भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥१९॥
 तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
 ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥२०॥
 अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
 साम्यं समस्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥२१॥
 अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्विभुः ।
 परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥२२॥
 अचिन्त्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
 न मे तात युधिश्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥२३॥

जैगीषव्य उवाच

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
 यत्त्रेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥२४॥

गार्ग्य उवाच

चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥२५॥
 तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।
 आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥२६॥

पराशर उवाच

प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।

महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ।
 वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥२७॥
 अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ।
 इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥२८॥
 मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
 सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥२९॥
 वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
 इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥३०॥
 भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ।
 अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ॥३१॥
 एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥३२॥

माण्डव्य उवाच

अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
 तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥३३॥
 मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्बुदम् ।
 रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
 आधिभिव्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥३४॥
 पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
 त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥३५॥
 तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
 स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥३६॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
 महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ।
 सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥३७॥

गालव उवाच

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
 अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥३८॥
 कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।
 न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥३९॥
 श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
 नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥४०॥

पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
 भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥४१॥
 अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥४२॥
 उपस्पृश्य गृहीत्वध्मं कुशांश्च शरणाद्गुरून् ।
 तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्त्राविलेक्षणः ॥४३॥
 प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव ।
 दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥४४॥

वैशंपायन उवाच

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
 प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥४५॥
 ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।
 युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥४६॥
 आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।
 धातार्यमा शुक्रबृहस्पती च रुद्राः ससाध्या वरुणो वित्तगोपः ॥४७॥
 ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
 सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥४८॥
 स्वाहा वषट्ब्राह्मणाः सौरभेया धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
 यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥४९॥
 अग्न्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।
 गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥५०॥
 आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
 शुद्धाश्च निर्वाणरताश्च देवाः स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥५१॥
 चिन्तागता ये च देवेषु मुख्या ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
 सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा यक्षास्तथा पन्नगाश्चारणाश्च ॥५२॥
 सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
 सांख्यं योगं यत्पराणां परं च शर्वाज्जातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥५३॥
 तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
 आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥५४॥
 विचिन्वन्तं मनसा तोष्टुवीमि किञ्चित्तत्त्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।
 ददातु देवः स वरानिहेष्टानभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥५५॥
 इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत् ।

अभग्नयोगो नियतोऽब्दमेकं स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥५६॥
 वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
 वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥५७॥
 स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
 सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनम् ॥५८॥
 यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥५९॥

* * *

१९. युधिष्ठिर उवाच

यदिदं सहधर्मति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
 पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥०१॥
 आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथ वासुरः ।
 यदेतत्सहधर्मति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥०२॥
 संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।
 इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्व नु ॥०३॥
 स्वर्गे मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।
 पूर्वमेकस्तु म्रियते क्व चैकस्तिष्ठते वद ॥०४॥
 नानाकर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिनः ।
 नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा बहवो यदा ॥०५॥
 अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।
 यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥०६॥
 अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ।
 धर्मोऽयं पौर्विकी संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥०७॥
 गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
 निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथा श्रुतिः ॥०८॥
 यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
 निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥०९॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥१०॥
 निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
 ऋषेरथ वदान्यस्य कन्यां वद्रे महात्मनः ॥११॥

सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 गुणप्रबर्हा शीलेन साध्वीं चारित्रशोभनाम् ॥१२॥
 सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना ।
 वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥१३॥
 ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं शृणुष्व मे ।
 गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुतरां द्रक्ष्यसे ततः ॥१४॥

अष्टावक्र उवाच

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
 तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥१५॥

वदान्य उवाच

धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं तथैव च ।
 रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥१६॥
 प्रहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्विविधानैः ।
 दिव्याङ्गरागैः पैशाचैर्वन्यैर्नानाविधैस्तथा ॥१७॥
 पाणितालसतालैश्च शम्यातालैः समैस्तथा ।
 संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेच्यते ॥१८॥
 इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्विव्यमनुशुश्रुम ।
 नित्यं संनिहितो देवस्तथा पारिषदाः शुभाः ॥१९॥
 तत्र देव्या तपस्तप्तं शंकरार्थं सुदुश्चरम् ।
 अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः ॥२०॥
 तत्र कूपो महान्पार्श्वं देवस्योत्तरतस्तथा ।
 ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥२१॥
 सर्वे देवमुपासन्ते रूपिणः किल तत्र ह ।
 तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥२२॥
 ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसंनिभम् ।
 रमणीयं मनोग्राहि तत्र द्रक्ष्यसि वै स्त्रियम् ॥२३॥
 तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।
 द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥२४॥
 तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि ।
 यद्येष समयः सत्यः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥२५॥

* * *

२०. अष्टावक्र उवाच

तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ।
यत्र त्वं वदसे साधो भवान्भवतु सत्यवाक् ॥०१॥

भीष्म उवाच

ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥०२॥
स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।
अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मदायिनीम् ॥०३॥
अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा तर्प्य च देवताः ।
तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥०४॥
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ।
स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं हुत्वा चैव विधानतः ॥०५॥
रुद्राणीकूपमासाद्य हृदे तत्र समाश्रसत् ।
विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥०६॥
सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
मन्दाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥०७॥
अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् ।
प्रत्युत्थिता भगवन्तं मणिभद्रपुरोगमाः ॥०८॥
स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ।
निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥०९॥
ते राक्षसास्तदा राजन्भगवन्तमथाब्रुवन् ।
असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ॥१०॥
विदितो भगवानस्य कार्यमागमने च यत् ।
पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥११॥
ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥१२॥
सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित्किं वा मतश्चिकीर्षसि ।
ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां त्वं वक्ष्यसि द्विज ॥१३॥
भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥१४॥
प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् ।
आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥१५॥
अथोपविष्टयोस्तत्र मणिभद्रपुरोगमाः ।

निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥१६॥
 ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् ।
 भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥१७॥
 आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ।
 संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥१८॥
 अथोर्वरा मिश्रकेशी रम्भा चैवोर्वशी तथा ।
 अलम्बुसा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥१९॥
 मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रशमा दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥२०॥
 एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृताप्सरसः शुभाः ।
 अवादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥२१॥
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपावसत् ।
 दिव्यं संवत्सरं तत्र रमन्वै सुमहातपाः ॥२२॥
 ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
 साग्रः संवत्सरो यातस्तव विप्रेह पश्यतः ॥२३॥
 हार्योऽयं विषयो ब्रह्मन्गान्धर्वो नाम नामतः ।
 छन्दतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥२४॥
 अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम् ।
 सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥२५॥
 अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभाषत ।
 अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥२६॥
 प्रीतोऽस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
 तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेश्च महात्मनः ।
 नियोगादद्य यास्यामि वृद्धिमान्वृद्धिमान्भव ॥२७॥
 अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ।
 कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ॥२८॥
 तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमम् ।
 प्रदक्षिणं ततश्चक्रे प्रयतः शिरसा नमन् ।
 धरणीमवतीर्याथ पूतात्मासौ तदाभवत् ॥२९॥
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ।
 समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥३०॥
 ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत ।

सर्वर्तुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितम् ।
 रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥३१॥
 तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ।
 शैलांश्च विविधाकारान्काञ्चनात्त्रभूषितान् ।
 मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥३२॥
 अन्यान्यपि सुरम्याणि ददर्श सुबहून्यथ ।
 भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥३३॥
 स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥३४॥
 महान्तो यत्र विविधाः प्रासादाः पर्वतोपमाः ।
 विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥३५॥
 मन्दारपुष्पैः संकीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी ।
 स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥३६॥
 नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
 मुक्ताजालपरिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ।
 मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥३७॥
 ऋषिः समन्ततोऽपश्यत्तत्र तत्र मनोरमम् ।
 ततोऽभवत्तस्य चिन्ता क्व मे वासो भवेदिति ॥३८॥
 अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ।
 अतिथिं मामनुप्राप्तमनुजानन्तु येऽत्र वै ॥३९॥
 अथ कन्यापरिवृता गृहात्तस्माद्विनिःसृताः ।
 नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः ॥४०॥
 यां यामपश्यत्कन्यां स सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
 नाशक्नुवद्धारयितुं मनोऽथास्यावसीदति ॥४१॥
 ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
 अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥४२॥
 स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य च ।
 कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥४३॥
 तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ।
 वृद्धां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥४४॥
 स्वस्तीति चाथ तेनोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
 प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥४५॥

अष्टावक्र उवाच

सर्वाः स्वानालयान्यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
 सुप्रज्ञाता सुप्रशान्ता शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः ॥४६॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
 निराक्रामन्गृहातस्मात्सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत ॥४७॥
 अथ तां संविशन्प्राह शयने भास्वरे तदा ।
 त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्तते ॥४८॥
 संलापातेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
 द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥४९॥
 अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
 व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं चाध्यरोहत ॥५०॥
 स्वागतं स्वागतेनास्तु भगवांस्तामभाषत ।
 सोपागूहद्भुजाभ्यां तु ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥५१॥
 निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ।
 दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्षीदृषिणा सह ॥५२॥
 ब्रह्मन्न कामकारोऽस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ।
 कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ॥५३॥
 प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह ।
 उपगूह च मां विप्र कामार्ताहं भृशं त्वयि ॥५४॥
 एतद्धि तव धर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम् ।
 प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥५५॥
 सन्न चेदं वनं चेदं यच्चान्यदपि पश्यसि ।
 प्रभुत्वं तव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥५६॥
 सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।
 रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥५७॥
 त्वद्वशाहं भविष्यामि रंस्यसे च मया सह ।
 सर्वान्कामानुपाश्रानो ये दिव्या ये च मानुषाः ॥५८॥
 नातः परं हि नारीणां कार्यं किञ्चन विद्यते ।
 यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥५९॥
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः ।
 न च दहन्ति गच्छन्त्यः सुतसैरपि पांसुभिः ॥६०॥

अष्टावक्र उवाच

परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ।
 दूषितं धर्मशास्त्रेषु परदाराभिमर्शनम् ॥६१॥
 भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे ।
 विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः ॥६२॥
 एवं लोकान्गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ।
 भद्रे धर्मं विजानीष्व ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥६३॥

ऋष्युवाच

नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज ।
 प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥६४॥
 सहस्रैका यता नारी प्राप्नोतीह कदाचन ।
 तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥६५॥
 नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ।
 न भ्रातृन् च भर्तारं न पुत्रान् च देवरान् ॥६६॥
 लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिद्वराः ।
 दोषांश्च मन्दान्मन्दासु प्रजापतिरभाषत ॥६७॥

भीष्म उवाच

ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
 आस्यतां रुचिरं छन्दः किं वा कार्यं ब्रवीहि मे ॥६८॥
 सा स्त्री प्रोवाच भगवन्द्रक्ष्यसे देशकालतः ।
 वस तावन्महाप्राज्ञ कृतकृत्यो गमिष्यसि ॥६९॥
 ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।
 वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥७०॥
 अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयान्विताम् ।
 चिन्तां परमिकां भेजे संतप्त इव चाभवत् ॥७१॥
 यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ।
 नारमतत्र तत्रास्य दृष्टी रूपपराजिता ॥७२॥
 देवतेयं गृहस्यास्य शापान्नुनं विरूपिता ।
 अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥७३॥
 इति चिन्ताविषक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ।
 व्यगमत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥७४॥
 अथ सा स्त्री तदोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
 रूपं संध्याभ्रसंयुक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥७५॥

स उवाच तदा तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ।
उपासिष्ये ततः संध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥७६॥

* * *

२१. भीष्म उवाच

अथ सा स्त्री तमुक्त्वा तु विप्रमेवं भवत्विति ।
तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥०१॥
अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना ।
अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षयत् ॥०२॥
शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वाविशन्नवम् ॥०३॥
अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा ।
स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ।
दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥०४॥
स तेन सुसुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ।
व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात्स महाव्रतः ॥०५॥
तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ।
पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि ॥०६॥
तस्य बुद्धिरियं किं नु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ।
अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम् ॥०७॥
सा चामृतरसप्रख्यमृषेरन्नमुपाहरत् ।
तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतं चकार सः ।
व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः संध्यागमत्पुनः ॥०८॥
अथ स्त्री भगवन्तं सा सुप्यतामित्यचोदयत् ।
तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥०९॥

अष्टावक्र उवाच

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वप वै विरमस्व च ॥१०॥

भीष्म उवाच

सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्तिता ।
स्वतन्त्रास्मीत्युवाचैनं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥११॥

अष्टावक्र उवाच

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः ।

प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥१२॥

ऋयुवाच

बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।
अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥१३॥

अष्टावक्र उवाच

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ।
प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वं शयनं व्रज ॥१४॥

ऋयुवाच

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥१५॥
यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृहीष्व मे द्विज ॥१६॥
न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ।
स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥१७॥

अष्टावक्र उवाच

स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ।
नास्ति लोके हि काचित्स्त्री या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥१८॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्राश्च स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥१९॥

ऋयुवाच

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।
कुरु मा विमतिं विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥२०॥

अष्टावक्र उवाच

यथा मम तथा तुभ्यं यथा तव तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं नु किं भवेत् ॥२१॥
आश्चर्यं परमं हीदं किं नु श्रेयो हि मे भवेत् ।
दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥२२॥
किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ।
कन्यारूपमिहाद्यैव किमिहात्रोत्तरं भवेत् ॥२३॥
यथा परं शक्तिधृतेर्न व्युत्थास्ये कथंचन ।
न रोचये हि व्युत्थानं धृत्यैवं साधयाम्यहम् ॥२४॥

* * *

२२. युधिष्ठिर उवाच

न बिभेति कथं सा स्त्री शापस्य परमद्युतेः ।
कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥०१॥

भीष्म उवाच

अष्टावक्रोऽन्वपृच्छतां रूपं विकुरुषे कथम् ।
न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥०२॥

स्युवाच

द्यावापृथिवीमात्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।
शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥०३॥
उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ।
अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥०४॥
जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तवानघ ।
स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥०५॥
तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ।
स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥०६॥
प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ।
तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥०७॥
क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्श्रमश्च न भविष्यति ।
कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥०८॥
काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।
अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥०९॥
गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥१०॥
ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।
तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥११॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥१२॥
गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।
अभ्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥१३॥
पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।
प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥१४॥
भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं तद्वैतं महत् ॥१५॥
 तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
 श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहमभ्यागतः प्रभो ॥१६॥
 तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृहीष्व मे सुताम् ।
 नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥१७॥

भीष्म उवाच

अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥१८॥
 कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्या परमशोभनाम् ।
 उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥१९॥

* * *

२३. युधिष्ठिर उवाच

किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
 ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥०१॥

भीष्म उवाच

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
 देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥०२॥

युधिष्ठिर उवाच

श्रद्धया परया पूतो यः प्रयच्छेद्द्विजातये ।
 हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥०३॥

भीष्म उवाच

श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः ।
 पूतो भवति सर्वत्र किं पुनस्त्वं महीपते ॥०४॥

युधिष्ठिर उवाच

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।
 कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥०५॥

भीष्म उवाच

न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिध्यति ।
 देवप्रसादादिज्यन्ते यजमाना न संशयः ॥०६॥

ब्राह्मणा भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ।
 मार्कण्डेयः पुरा प्राह इह लोकेषु बुद्धिमान् ॥०७॥

युधिष्ठिर उवाच

अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान्संबन्धी वाथ यो भवेत् ।
तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेतु सः ॥०८॥

भीष्म उवाच

कुलीनः कर्मकृद्द्वैद्यस्तथा चाप्यानृशंस्यवान् ।
ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वं च ते त्रयः ॥०९॥
तत्रेदं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।
पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥१०॥

पृथिव्युवाच

यथा महार्णवे क्षिसः क्षिप्रं लोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रय्यावृत्त्या विनश्यति ॥११॥

काश्यप उवाच

सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥१२॥

अग्निरुवाच

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
ब्रह्मन्स तेनाचरते ब्रह्महत्यां लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥१३॥

मार्कण्डेय उवाच

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥१४॥

भीष्म उवाच

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥१५॥

युधिष्ठिर उवाच

यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः ।
भुक्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥१६॥

भीष्म उवाच

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निश्चितं भवेत्तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१८॥

भीष्म उवाच

अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
 आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥१९॥
 ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 अनाचरन्तस्तद्धर्मं संकरे निरताः प्रभो ॥२०॥
 तेभ्यो रत्नं हिरण्यं वा गामश्चान्वा ददाति यः ।
 दश वर्षाणि विष्टां स भुङ्क्ते निरयमाश्रितः ॥२१॥
 मेदानां पुल्कसानां च तथैवान्तावसायिनाम् ।
 कृतं कर्माकृतं चापि रागमोहेन जल्पताम् ॥२२॥
 वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।
 ददतीह न राजेन्द्र ते लोकान्भुञ्जतेऽशुभान् ॥२३॥

युधिष्ठिर उवाच

किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्षणम् ।
 किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२४॥

भीष्म उवाच

ब्रह्मचर्यं परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
 मर्यादायां स्थितो धर्मः शमः शौचस्य लक्षणम् ॥२५॥

युधिष्ठिर उवाच

कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ।
 कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२६॥

भीष्म उवाच

काल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
 पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गिताम् ॥२७॥
 ब्राह्मणांश्चाभिमन्येत गुरुंश्चाप्यभिपूजयेत् ।
 सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥२८॥
 अधिकारे यदनृतं राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीककरणं समं तद्ब्रह्महृत्यया ॥२९॥
 प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न गां हन्यात्तथैव च ।
 भ्रूणहृत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते ॥३०॥
 नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान्परित्यजेत् ।
 न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महृत्यया ॥३१॥

युधिष्ठिर उवाच

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।

कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥३२॥

भीष्म उवाच

अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
 तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥३३॥
 अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥३४॥
 अलुब्धाः शुचयो वैद्या हीमन्तः सत्यवादिनः ।
 स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥३५॥
 साङ्गांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत द्विजर्षभः ।
 षड्भ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥३६॥
 ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥३७॥
 प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
 तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥३८॥
 गामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
 द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥३९॥
 तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
 किमङ्ग पुनरेकं वै तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥४०॥
 निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
 दूरादानाययेत्कृत्ये सर्वतश्चाभिपूजयेत् ॥४१॥

* * *

२४. युधिष्ठिर उवाच

श्राद्धकाले च दैवे च धर्मे चापि पितामह ।
 इच्छामीह त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥०१॥

भीष्म उवाच

दैवं पूर्वाह्निके कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ।
 मङ्गलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥०२॥
 मनुष्याणां तु मध्याह्णे प्रदद्यादुपपत्तितः ।
 कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥०३॥
 लङ्घितं चावलीढं च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।
 रजस्वलाभिर्दृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥०४॥
 अवघुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ।

परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥०५॥
 केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
 रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥०६॥
 निरोंकारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ।
 दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥०७॥
 परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ।
 दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥०८॥
 गर्हितं निन्दितं चैव परिविष्टं समन्युना ।
 दैवं वाप्यथ वा पैत्र्यं तं भागं रक्षसां विदुः ॥०९॥
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते ।
 त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥१०॥
 आज्याहुतिं विना चैव यत्किञ्चित्परिविष्यते ।
 दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥११॥
 ये भागा रक्षसां प्रोक्तास्त उक्ता भरतर्षभ ।
 अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥१२॥
 यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
 दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥१३॥
 श्वित्री कुष्ठी च क्लीबश्च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
 अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नार्हन्ति सत्कृतिम् ॥१४॥
 चिकित्सका देवलका वृथानियमधारिणः ।
 सोमविक्रयिणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥१५॥
 गायना नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
 कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥१६॥
 होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ।
 तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥१७॥
 अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
 नार्हन्तस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥१८॥
 अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥१९॥
 अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।
 स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥२०॥
 अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।

पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥२१॥
 ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको द्विजः ।
 प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥२२॥
 स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
 अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥२३॥
 श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टा ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥२४॥
 चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः ।
 सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥२५॥
 क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
 न त्वेव वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥२६॥
 अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
 अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥२७॥
 सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
 भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥२८॥
 उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः ।
 अहिंसश्चाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्षमः ॥२९॥
 अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 ससंज्ञो भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥३०॥
 अद्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रय्यथो वणिक् ।
 पश्चाच्च पीतवान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ॥३१॥
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
 भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ॥३२॥
 ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।
 अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लैब्यादुपार्जितम् ॥३३॥
 क्रियमाणेऽपवर्गे तु यो द्विजो भरतर्षभ ।
 न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥३४॥
 श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
 सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥३५॥
 श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वदिता भवेत् ।
 क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥३६॥
 अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।

अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥३७॥
 पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 एतदेव निरौकारं क्षत्रियस्य विधीयते ।
 वैश्यस्य चैव वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥३८॥
 कर्मणामानुपूर्वीं च विधिपूर्वकृतं शृणु ।
 जातकर्मादिकान्सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत ।
 ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥३९॥
 विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्वी राजन्यगामिनी ।
 बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥४०॥
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ।
 ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः ।
 चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥४१॥
 नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्रीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
 यवीयान्पशुहिसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥४२॥
 अथ राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्रीयातु केतितः ।
 यवीयान्पशुहिसायां भागार्थं समवाप्नुयात् ॥४३॥
 दैवं वाप्यथ वा पित्र्यं योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
 अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥४४॥
 आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
 ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥४५॥
 अन्नेनान्नं च यो लिप्सेत्कर्माथं चैव भारत ।
 आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥४६॥
 अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ।
 मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तेष्वधर्मो गवानृतम् ॥४७॥

युधिष्ठिर उवाच

पित्र्यं वाप्यथ वा दैवं दीयते यत्पितामह ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं दत्तं येषु महाफलम् ॥४८॥

भीष्म उवाच

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
 उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ॥४९॥
 चारित्रनियता राजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
 अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥५०॥

तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्धनास्तदपाश्रयाः ।
 अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥५१॥
 तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ।
 अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥५२॥
 अकल्ककस्य विप्रस्य भैक्षोत्करकृतात्मनः ।
 बटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥५३॥
 हतस्वा हतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे ।
 अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥५४॥
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ।
 तत्समास्यर्थमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥५५॥
 अच्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च ।
 कृशप्राणाः कृशधनास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥५६॥
 कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
 स्पृहयन्ति च भुक्तान्नं तेषु दत्तं महाफलम् ॥५७॥
 तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
 अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥५८॥
 महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
 निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥५९॥
 गुर्वर्थं वाभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ।
 येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥६०॥
 परदाराभिहर्तारः परदाराभिर्मर्शिनः ।
 परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥६१॥
 ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ।
 सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥६२॥
 प्रपाणां च सभानां च संक्रमाणां च भारत ।
 अगाराणां च भेतारो नरा निरयगामिनः ॥६३॥
 अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् ।
 वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥६४॥
 वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
 मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ॥६५॥
 सूचकाः संधिभेतारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
 अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥६६॥

पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥६७॥
 कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥६८॥
 पर्यश्रन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ।
 उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥६९॥
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥७०॥
 चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
 विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥७१॥
 केशविक्रयिका राजन्विषविक्रयिकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥७२॥
 ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥७३॥
 शस्त्रविक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ।
 शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥७४॥
 शल्यैर्वा शङ्कुभिर्वापि श्वभैर्वा भरतर्षभ ।
 ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥७५॥
 उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ।
 ये त्यजन्त्यसमर्थास्तांस्ते वै निरयगामिनः ॥७६॥
 अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकास्तथा ।
 बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥७७॥
 अगोप्तारश्छलद्रव्या बलिषड्भागतत्पराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥७८॥
 क्षान्तान्दान्तांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥७९॥
 बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥८०॥
 एते पूर्वर्षिभिर्दृष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।
 भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥८१॥
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।
 हन्ति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥८२॥

दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८३॥
शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च श्रुतमादाय भारत ।
ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८४॥
भयात्पापात्तथाबाधाद्वारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् ।
यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८५॥
क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।
मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८६॥
निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ।
निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८७॥
आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ।
देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८८॥
वस्त्राभरणदातारो भक्षपानान्नदास्तथा ।
कुटुम्बानां च दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥८९॥
सर्वहिसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९०॥
मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
भ्रातृणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९१॥
आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९२॥
अपराद्धेषु सस्नेहा मृदवो मित्रवत्सलाः ।
आराधनसुखाश्चापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९३॥
सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
त्रातारश्च सहस्राणां पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥९४॥
सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९५॥
वैवाहिकानां कन्यानां प्रेष्याणां च युधिष्ठिर ।
दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९६॥
विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः ।
वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९७॥
निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥९८॥

रसानामथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ।
 स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥९९॥
 यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
 सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥१००॥
 एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यं च भारत ।
 धर्माधर्मो च दानस्य यथा पूर्वर्षिभिः कृतौ ॥१०१॥

* * *

२५. युधिष्ठिर उवाच

इदं मे तत्त्वतो राजन्वक्तुमर्हसि भारत ।
 अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥०१॥

भीष्म उवाच

व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्ठवानहम् ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥०२॥
 चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ।
 अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥०३॥
 इति पृष्ठो महाराज पराशरशरीरजः ।
 अब्रवीन्निपुणो धर्मं निःसंशयमनुत्तमम् ॥०४॥
 ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
 ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥०५॥
 मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
 वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥०६॥
 गोकुलस्य तृषार्तस्य जलार्थं वसुधाधिप ।
 उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥०७॥
 यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
 दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥०८॥
 आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।
 न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥०९॥
 अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
 दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥१०॥
 चक्षुषा विप्रहीनस्य पङ्गुलस्य जडस्य वा ।
 हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥११॥
 आश्रमे वा वने वा यो ग्रामे वा यदि वा पुरे ।

अग्निं समुत्सृजेन्मोहातं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥१२॥

* * *

२६. युधिष्ठिर उवाच

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ।
श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥०१॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतः प्रभो ॥०२॥

भीष्म उवाच

इममङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥०३॥
तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ।
पप्रच्छाङ्गिरसं वीर गौतमः संशितव्रतः ॥०४॥
अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने ॥०५॥
उपस्पृश्य फलं किं स्यातेषु तीर्थेषु वै मुने ।
प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद ॥०६॥

अङ्गिरा उवाच

सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीम् ।
विगाह्य वै निराहारो निर्ममो मुनिवद्भवेत् ॥०७॥
काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् ।
ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात् ॥०८॥
पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।
देविकामिन्द्रमार्गं च स्वर्णबिन्दुं विगाह्य च ।
विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ॥०९॥
हिरण्यबिन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य तम् ।
कुशेशयं च देवत्वं पूयते तस्य किल्बिषम् ॥१०॥
इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसंनिधौ ।
करतोयां कुरङ्गेषु त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य नियतः शुचिः ॥११॥
गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नेमिपर्वते ।
तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥१२॥
अपां हृद उपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥१३॥
 यत्र भागीरथी गङ्गा भजते दिशमुत्तराम् ।
 महेश्वरस्य निष्ठाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ।
 एकमासं निराहारः स्वयं पश्यति देवताः ॥१४॥
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गं च तर्पयन् ।
 सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥१५॥
 महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।
 एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ॥१६॥
 महाहृद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥१७॥
 कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ।
 देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥१८॥
 देशकाल उपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाहृदे ।
 अश्विभ्यां रूपवर्चस्यं प्रेत्य वै लभते नरः ॥१९॥
 महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
 पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥२०॥
 वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।
 निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥२१॥
 कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रान्मुच्यते भवात् ॥२२॥
 आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितृन् ।
 तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥२३॥
 महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥२४॥
 देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ।
 देवलोकमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥२५॥
 कौशन्ते च कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।
 आपःप्रपतने स्नातः सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥२६॥
 चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
 विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्मीं निगच्छति ॥२७॥
 श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उष्य चैवाभिषिच्य च ।
 त्रींस्त्रिरात्रान्स संधाय गन्धर्वनगरे वसेत् ॥२८॥

रमण्यां च उपस्पृश्य तथा वै गन्धतारिके ।
 एकमासं निराहारस्त्वन्तर्धानफलं लभेत् ॥२९॥
 कौशिकीद्वारमासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः ।
 एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥३०॥
 मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ।
 विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥३१॥
 नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
 फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥३२॥
 गङ्गाहृद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ।
 अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥३३॥
 गङ्गायमुनयोस्तीर्थं तथा कालंजरे गिरौ ।
 षष्टिहृद उपस्पृश्य दानं नान्यद्विशिष्यते ॥३४॥
 दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ।
 समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ॥३५॥
 माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ।
 स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥३६॥
 मरुद्गण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः ।
 वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥३७॥
 तथा ब्रह्मशिरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥३८॥
 कपोतके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥३९॥
 मुञ्जपृष्ठं गयां चैव निरृतिं देवपर्वतम् ।
 तृतीयां क्रौञ्चपादीं च ब्रह्महत्या विशुध्यति ॥४०॥
 कलश्यां वाप्युपस्पृश्य वेद्यां च बहुशोजलाम् ।
 अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ।
 देवहृद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥४१॥
 पुरापवर्तनं नन्दां महानन्दां च सेव्य वै ।
 नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥४२॥
 उर्वशीकृत्तिकायोगे गत्वा यः सुसमाहितः ।
 लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥४३॥
 रामहृद उपस्पृश्य विशालायां कृतोदकः ।

द्वादशाहं	निराहारः	कल्मषाद्विप्रमुच्यते	॥४४॥
महाहृद	उपस्पृश्य	शुद्धेन मनसा	नरः ।
एकमासं	निराहारो	जमदग्निगतिं	लभेत् ॥४५॥
विन्ध्ये	संताप्य	चात्मानं	सत्यसंधस्त्वर्हिसकः ।
षणमासं	पदमास्थाय	मासेनैकेन	शुध्यति ॥४६॥
नर्मदायामुपस्पृश्य		तथा	सूर्पारकोदके ।
एकपक्षं	निराहारो	राजपुत्रो	विधीयते ॥४७॥
जम्बूमार्गं	त्रिभिर्मासैः	संयतः	सुसमाहितः ।
अहोरात्रेण	चैकेन	सिद्धिं	समधिगच्छति ॥४८॥
कोकामुखे	विगाह्यापो	गत्वा	चण्डालिकाश्रमम् ।
शाकभक्षश्चीरवासाः		कुमारीर्विन्दते	दश ॥४९॥
वैवस्वतस्य	सदनं	न स	गच्छेत्कदाचन ।
यस्य	कन्याहृदे	वासो	देवलोकं स गच्छति ॥५०॥
प्रभासे	त्वेकरात्रेण	अमावास्यां	समाहितः ।
सिध्यतेऽत्र	महाबाहो	यो नरो	जायते पुनः ॥५१॥
उज्जानक	उपस्पृश्य	आर्षिषेणस्य	चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे	स्नात्वा	सर्वपापैः	प्रमुच्यते ॥५२॥
कुल्यायां	समुपस्पृश्य	जप्त्वा	चैवाघमर्षणम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति		त्रिरात्रोपोषितः	शुचिः ॥५३॥
पिण्डारक	उपस्पृश्य	एकरात्रोषितो	नरः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति	प्रभातां	शर्वरीं	शुचिः ॥५४॥
तथा	ब्रह्मसरो	गत्वा	धर्मारण्योपशोभितम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति	प्रभातां	शर्वरीं	शुचिः ॥५५॥
मैनाके	पर्वते	स्नात्वा	तथा संध्यामुपास्य च ।
कामं	जित्वा	च वै	मासं सर्वमेधफलं लभेत् ॥५६॥
विख्यातो	हिमवान्पुण्यः	शंकरश्चशुरो	गिरिः ।
आकरः	सर्वरत्नानां	सिद्धचारणसेवितः	॥५७॥
शरीरमुत्सृजेत्तत्र		विधिपूर्वमनाशके	।
अधुवं	जीवितं	ज्ञात्वा	यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥५८॥
अभ्यर्च्य	देवतास्तत्र	नमस्कृत्य	मुनींस्तथा ।
ततः	सिद्धो	दिवं	गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥५९॥
कामं	क्रोधं	च लोभं	च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥६०॥
 यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
 मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमासतः ॥६१॥
 इदं मेध्यमिदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
 इदं रहस्यं देवानामाप्लाव्यानां च पावनम् ॥६२॥
 इदं दद्याद्द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य वा ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णं शिष्यस्यानुगतस्य वा ॥६३॥
 दत्तवान्गौतमस्येदमङ्गिरा वै महातपाः ।
 गुरुभिः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥६४॥
 महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।
 जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥६५॥
 इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम् ।
 उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिं च संस्मरेत् ॥६६॥
 * * *

२७. वैशंपायन उवाच

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ।
 पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसम् ॥०१॥
 गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरिवर्चसम् ।
 भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्युपास्ते युधिष्ठिरः ॥०२॥
 शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
 आजगमुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥०३॥
 अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः स्वायुरात्मवान् ॥०४॥
 विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।
 उशना बृहस्पतिर्व्यासश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥०५॥
 दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥०६॥
 स्थूलाक्षः शकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ।
 नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्वितः ॥०७॥
 नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।
 जामदग्न्यस्तथा रामः काम्यश्चेत्येवमादयः ।
 समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥०८॥

तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितश्वक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥०९॥
 ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्वकुर्महर्षयः ।
 भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥१०॥
 भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 मेने दिविस्थमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥११॥
 ततस्ते भीष्ममामन्त्र्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
 अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥१२॥
 तानृषीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ।
 पाण्डवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥१३॥
 प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसतमाः ।
 उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥१४॥
 प्रभावात्तपस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
 प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥१५॥
 महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
 पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्वकुस्तदाश्रयाः ॥१६॥
 कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः ।
 धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥१७॥
 के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।
 प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥१८॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शिलोञ्छवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥१९॥
 इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषिताम् ।
 असकृद्द्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥२०॥
 शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्चितः ।
 कृतकृत्य उपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥२१॥
 तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ।
 चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥२२॥
 शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यत्रतः ।
 प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥२३॥

शिलवृत्तिरुवाच

के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥२४॥

सिद्ध उवाच

ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।
येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥२५॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥२६॥
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥२७॥
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति तेऽचलाः ॥२८॥
पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥२९॥
स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥३०॥
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं प्राप्य महीयते ॥३१॥
अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथापहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥३२॥
विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शुभैः ॥३३॥
वर्णाश्रमा यथा सर्वे स्वधर्मज्ञानवर्जिताः ।
क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥३४॥
यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलेः खं च वायुना ।
तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥३५॥
त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।
तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥३६॥
यस्तु सूर्येण निष्टसं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकातद्विशिष्यते ॥३७॥
इन्दुव्रतसहस्रं तु चरेद्यः कायशोधनम् ।
पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥३८॥
तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।

मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥३९॥
 लम्बेतावाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
 तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥४०॥
 अग्नौ प्राप्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।
 तथा गङ्गावगाढस्य सर्वं पापं प्रधूयते ॥४१॥
 भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥४२॥
 भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा ताक्षर्यस्य दर्शनात् ।
 गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४३॥
 अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ।
 तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥४४॥
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।
 पततो नरके गङ्गा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥४५॥
 ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
 येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिगतां सुरैः ॥४६॥
 विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
 ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गां समाश्रिताः ॥४७॥
 यथा सुराणाममृतं पितृणां च यथा स्वधा ।
 सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥४८॥
 उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयार्दिताः ।
 श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥४९॥
 स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
 स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥५०॥
 यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
 तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥५१॥
 देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।
 अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥५२॥
 जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितः ।
 मन्यते पुरुषोऽऽत्मानं दिविष्ठमिव शोभितम् ॥५३॥
 जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
 बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशात्सुनिर्मलम् ॥५४॥
 गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।

स्पृशते सोऽपि पाप्मानं सद्य एवापमार्जति ॥५५॥
 व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
 गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥५६॥
 हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ।
 पस्पर्थ गङ्गा गन्धर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥५७॥
 हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ।
 गङ्गां गोकुलसंबाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥५८॥
 न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामानुपाश्रितः ।
 अभवद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम् ॥५९॥
 वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
 वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥६०॥
 सप्तावरान्सप्त परान्पितृंस्तेभ्यश्च ये परे ।
 पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वावगाह्य च ॥६१॥
 श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
 गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥६२॥
 दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
 पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥६३॥
 य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
 स पितृंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥६४॥
 न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
 प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥६५॥
 जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव च ।
 समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥६६॥
 भूतभव्यभविष्यजैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
 देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥६७॥
 वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
 विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ॥६८॥
 उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
 चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥६९॥
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 आ देहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥७०॥
 गगनाद्यां महापुण्यां पतन्तीं वै महेश्वरः ।

दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥७१॥
 अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
 यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥७२॥
 दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितृणां चैव चन्द्रमाः ।
 देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥७३॥
 मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
 न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥७४॥
 नारण्यैर्नेष्टविष्यैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥७५॥
 पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
 गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥७६॥
 तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥७७॥
 भूःस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
 गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥७८॥
 त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
 यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयद्विवम् ॥७९॥
 वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभिर्द्रुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः ।
 गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धः सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥८०॥
 पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
 गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥८१॥
 अन्धाञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
 देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥८२॥
 ऊर्जावतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।
 त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥८३॥
 यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्यस्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
 तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने यस्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥८४॥
 दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।
 विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥८५॥
 ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे ।
 तस्या जलं सेव्यं सरिद्वराया मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥८६॥
 इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ।

प्रातस्त्रिमार्गा घृतवहा विपाप्मा गङ्गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥८७॥
 सुतावनीधस्य हरस्य भार्या दिवो भुवश्चापि कक्ष्यानुरूपा ।
 भव्या पृथिव्या भाविनी भाति राजन्गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणाम् ॥८८॥
 मधुप्रवाहा घृतरागोद्धृताभिर्महोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ।
 दिवश्च्युता शिरसात्ता भवेन गङ्गावनीधास्त्रिदिवस्य माला ॥८९॥
 योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी शुष्मा इरा वारिवहा यशोदा ।
 विश्वावती चाकृतिरिष्टिरिद्धा गङ्गोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ॥९०॥
 क्षान्त्या मद्या गोपने धारणे च दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव ।
 तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥९१॥
 ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणीं सुपुण्यतोयां मनसापि लोके ।
 सर्वात्मना जाह्ववीं ये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥९२॥
 लोकानिमान्नयति या जननीव पुत्रान्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्ना ।
 स्वस्थानमिष्टमिह ब्राह्ममभीप्समानैर्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥९३॥
 उसां जुष्टां मिषतीं विश्वतोयामिरां वज्रीं रेवतीं भूधराणाम् ।
 शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां गङ्गां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥९४॥
 प्रसाद्य देवान्सविभूंसमस्तान्भगीरथस्तपसोग्रेण गङ्गाम् ।
 गामानयतामभिगम्य शश्वन्पुमान्भयं नेह नामुत्र विद्यात् ॥९५॥
 उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ।
 शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥९६॥
 मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
 वक्तुं शक्यं नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥९७॥
 तस्मादिमान्परया श्रद्धयोक्तान्गुणान्सर्वाञ्जाह्ववीजांस्तथैव ।
 भजेद्वाचा मनसा कर्मणा च भक्त्या युक्तः परया श्रद्धधानः ॥९८॥
 लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
 गङ्गाकृतानचिरेणैव लोकान्यथेष्टमिष्टान्विचरिष्यसि त्वम् ॥९९॥
 तव मम च गुणैर्महानुभावा जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
 अभिगतजनवत्सला हि गङ्गा भजति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥१००॥

भीष्म उवाच

इति परममतिर्गुणाननेकाञ्शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।
 बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान्गगनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥१०१॥
 शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ।
 गङ्गामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप्तः सुदुर्लभाम् ॥१०२॥

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।
गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥१०३॥

वैशंपायन उवाच

श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायाः स्तवसंयुतम् ।
युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥१०४॥
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत वा ।
गङ्गायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥१०५॥
* * *

२८. युधिष्ठिर उवाच

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ।
गुणैः समुदितः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ।
तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभृतां वर ॥०१॥
क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात्केन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०२॥
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०३॥

भीष्म उवाच

ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥०४॥
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥०५॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥०६॥
द्विजातेः कस्यचितात तुल्यवर्णः सुतः प्रभुः ।
मतङ्गो नाम नाम्नाभूत्सर्वैः समुदितो गुणैः ॥०७॥
स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रा सृष्टः परंतप ।
प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनेहाशुगामिना ॥०८॥
स बालं गर्दभं राजन्वहन्तं मातुरन्तिके ।
निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥०९॥
तं तु तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।
उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाधितिष्ठति ॥१०॥
ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥११॥
 अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
 स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं निगच्छति ॥१२॥
 एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
 अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥१३॥
 ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
 कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥१४॥
 केन जातोऽस्मि चण्डालो ब्राह्मण्यं येन मेऽनशत् ।
 तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥१५॥

गर्दभ्युवाच

ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
 जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥१६॥
 एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्ब्रूहं प्रति ।
 तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥१७॥
 मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
 कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥१८॥

मतङ्ग उवाच

अयोनिरग्ययोनिर्वा यः स्यात्स कुशली भवेत् ।
 कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥१९॥
 ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीह माम् ।
 अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तप्स्ये तपो महत् ॥२०॥
 एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
 ततो गत्वा महारण्यमतप्यत महत्तपः ॥२१॥
 ततः संतापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
 मतङ्गः सुसुखं प्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥२२॥
 तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
 मतङ्ग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥२३॥
 वरं ददानि ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
 यच्चाप्यवाप्यमन्यते सर्वं प्रब्रूहि माचिरम् ॥२४॥

मतङ्ग उवाच

ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।
 गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृत्तो मया ॥२५॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ।
 ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ॥२६॥
 श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यन्नातिवर्तते ।
 तदग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥२७॥
 देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् ।
 चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ॥२८॥

भीष्म उवाच

एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः ।
 अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥०१॥
 तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः ।
 मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्नतिदुर्लभम् ॥०२॥
 मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ।
 अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्विनशिष्यसि ॥०३॥
 मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणो मया सकृत् ।
 चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥०४॥
 तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
 स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वा कदाचन ॥०५॥
 पुंश्चलः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ।
 स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥०६॥
 ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
 शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥०७॥
 ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
 वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥०८॥
 ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
 राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥०९॥
 ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
 ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥१०॥
 ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
 काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥११॥
 ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
 तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥१२॥
 ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।

श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥१३॥
 तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।
 अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥१४॥
 तांश्वेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।
 अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥१५॥
 मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूचुदम् ।
 वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥१६॥

* * *

३०. भीष्म उवाच

एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
 अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥०१॥
 सुदुष्करं वह्न्योगं कृशो धमनिसंततः ।
 त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ॥०२॥
 तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः ।
 वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥०३॥

शक्र उवाच

मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते संवृतं परिपन्थिभिः ।
 पूजयन्सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥०४॥
 ब्राह्मणे सर्वभूतानां योगक्षेमः समाहितः ।
 ब्राह्मणेभ्योऽनुत्प्यन्ति पितरो देवतास्तथा ॥०५॥
 ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ।
 ब्राह्मणः कुरुते तद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥०६॥
 बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
 पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥०७॥

मतङ्ग उवाच

किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् ।
 तं तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषते ॥०८॥
 ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो ।
 सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥०९॥
 यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः ।
 ब्राह्मण्यं योऽवजानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥१०॥
 दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरुनुपालनम् ।

दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥११॥
 एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
 अहिंसादमदानस्थः कथं नार्हामि विप्रताम् ॥१२॥
 यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहंगमः ।
 ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ।
 यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥१३॥

इन्द्र उवाच

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ॥१४॥

भीष्म उवाच

एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।
 प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि प्राप तत्स्थानमुत्तमम् ॥१५॥
 एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।
 तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥१६॥

* * *

३१. युधिष्ठिर उवाच

श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्बह ।
 सुदुष्प्रापं ब्रवीषि त्वं ब्राह्मण्यं वदतां वर ॥०१॥
 विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ।
 श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ॥०२॥
 वीतहव्यश्च राजर्षिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।
 तदेव तावद्वाङ्गेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥०३॥
 स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तम ।
 वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमर्हति ॥०४॥

भीष्म उवाच

शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।
 क्षत्रियः सन्पुनः प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥०५॥
 मनोर्महात्मनस्तात प्रजाधर्मेण शासतः ।
 बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥०६॥
 तस्यान्ववाये द्वौ राजन्नाजानौ संबभूवतुः ।
 हेहयस्तालजङ्घश्च वत्सेषु जयतां वर ॥०७॥
 हेहयस्य तु पुत्राणां दशसु स्त्रीषु भारत ।
 शतं बभूव प्रख्यातं शूराणामनिवर्तिनाम् ॥०८॥

तुल्यरूपप्रभावाणां विदुषां युद्धशालिनाम् ।
 धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥०९॥
 काशिष्वपि नृपो राजन्दिवोदासपितामहः ।
 हर्यश्च इति विख्यातो बभूव जयतां वरः ॥१०॥
 स वीतहृद्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥११॥
 तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
 प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥१२॥
 हर्यश्चस्य तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
 सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥१३॥
 स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
 तैर्वीतहृद्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥१४॥
 तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
 सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥१५॥
 दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
 वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥१६॥
 विप्रक्षत्रियसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
 नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥१७॥
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
 गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥१८॥
 तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
 आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥१९॥
 स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
 देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥२०॥
 स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
 हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥२१॥
 हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
 दिवोदासः पुरीं हित्वा पलायनपरोऽभवत् ॥२२॥
 स त्वाश्रममुपागम्य भरद्वाजस्य धीमतः ।
 जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिंदम ॥२३॥

राजोवाच

भगवन्वैतहृद्यैर्म युद्धे वंशः प्रणाशितः ।

अहमेकः परिदूनो भवन्तं शरणं गतः ॥२४॥
 शिष्यस्नेहेन भगवन्स मां रक्षितुमर्हसि ।
 निःशेषो हि कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥२५॥
 तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥२६॥
 अहमिष्टिं करोम्यद्य पुत्रार्थं ते विशां पते ।
 वैतहव्यसहस्राणि यथा त्वं प्रसहिष्यसि ॥२७॥
 तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥२८॥
 स जातमात्रो ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
 वेदं चाधिजगे कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥२९॥
 योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।
 तेजो लौक्यं स संगृह्य तस्मिन्देशे समाविशत् ॥३०॥
 ततः स कवची धन्वी बाणी दीप्त इवानलः ।
 प्रययौ स धनुर्धुन्वन्विवर्षुरिव तोयदः ॥३१॥
 तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
 मेने च मनसा दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥३२॥
 ततस्तं यौवराज्येन स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।
 कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥३३॥
 ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
 पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमम् ॥३४॥
 सरथः स तु संतीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
 प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥३५॥
 वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम् ।
 निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथारुजैः ॥३६॥
 निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्वित्रयोधिनः ।
 प्रतर्दनं समाजघ्नः शरवर्षैरुदायुधाः ॥३७॥
 अस्त्रैश्च विविधाकारै रथौघैश्च युधिष्ठिर ।
 अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ॥३८॥
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।
 जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥३९॥
 कृतोत्तमाङ्गास्ते राजन्भल्लैः शतसहस्रशः ।

अपतद्बुधिरार्द्राङ्गा निकृता इव किंशुकाः ॥४०॥
 हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
 प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥४१॥
 ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
 अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन्भृगुस्तथा ।
 ततो ददावासनं च तस्मै शिष्यो भृगोस्तदा ॥४२॥
 अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।
 स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥४३॥
 भो भोः केऽत्राश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः ।
 द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥४४॥
 स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ।
 पूजयामास च ततो विधिना परमेण ह ॥४५॥
 उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यमिति पार्थिवम् ।
 स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥४६॥
 अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।
 अस्य पुत्रैर्हि मे ब्रह्मन्कृत्स्नो वंशः प्रणाशितः ।
 उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसंचयः ॥४७॥
 एतस्य वीर्यदृप्तस्य हतं पुत्रशतं मया ।
 अस्येदानीं वधाद्ब्रह्मन्भविष्याम्यनृणः पितुः ॥४८॥
 तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां वरः ।
 नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥४९॥
 एवं तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ।
 पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥५०॥
 एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
 यदेष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥५१॥
 अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन माम् ।
 त्याजितो हि मया जातिमेष राजा भृगूद्ब्रह्म ॥५२॥
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ।
 यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः ॥५३॥
 भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ।
 वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥५४॥
 तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।

शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥५५॥
 ऋग्वेदे वर्तते चाग्या श्रुतिरत्र विशां पते ।
 यत्र गृत्समदो ब्रह्मन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥५६॥
 स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्गृत्समदोऽभवत् ।
 पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभवद्द्विजः ॥५७॥
 वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विह्व्यस्तस्य चात्मजः ।
 विह्व्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥५८॥
 वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ।
 श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥५९॥
 तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
 प्रकाशस्य च वाग्निन्द्रो बभूव जयतां वरः ॥६०॥
 तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः ।
 घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ॥६१॥
 प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
 शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥६२॥
 एवं विप्रत्वमगमद्वीतह्व्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥६३॥
 तथैव कथितो वंशो मया गात्समदस्तव ।
 विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥६४॥

* * *

३२. युधिष्ठिर उवाच

के पूज्याः के नमस्कार्या मानवैर्भरतर्षभ ।
 विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥०२॥
 नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ।
 केशवः परिपप्रच्छ भगवन्कान्नमस्यसि ॥०३॥
 बहुमानः परः केषु भवतो यान्नमस्यसि ।
 शक्यं चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रह्मेतद्धर्मवित्तम ॥०४॥

नारद उवाच

शृणु गोविन्द यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ।

त्वत्तोऽन्यः कः पुमाँल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥०५॥
 वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।
 स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥०६॥
 वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।
 सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥०७॥
 तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ।
 महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहम् ॥०८॥
 अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकल्थनाः ।
 संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥०९॥
 सम्यग्ददति ये चेष्टान्क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सस्यं धनं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥१०॥
 ये ते तपसि वर्तन्ते वने मूलफलाशनाः ।
 असंचयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥११॥
 ये भृत्यभरणे सक्ताः सततं चातिथिप्रियाः ।
 भुञ्जन्ते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥१२॥
 ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ।
 याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम् ॥१३॥
 प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
 आ पृष्ठतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥१४॥
 गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते ये स्थिरव्रताः ।
 शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥१५॥
 सुव्रता मुनयो ये च ब्रह्मण्याः सत्यसंगराः ।
 वोढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥१६॥
 भैक्ष्यचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ।
 निःसुखा निर्धना ये च तान्नमस्यामि यादव ॥१७॥
 निर्ममा निष्प्रतिद्वंद्वा निर्हीका निष्प्रयोजनाः ।
 अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ।
 दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥१८॥
 देवतातिथिपूजायां प्रसक्ता गृहमेधिनः ।
 कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥१९॥
 येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ।
 शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥२०॥

ब्राह्मणास्त्रिषु लोकेषु ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ।
 अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥२१॥
 अब्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ।
 व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥२२॥
 अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ।
 सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहं द्विजान् ॥२३॥
 नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन् ।
 लोकज्येष्ठाञ्जाननिष्ठांस्तमोघ्नाँल्लोकभास्करान् ॥२४॥
 तस्मात्त्वमपि वाष्पेय द्विजान्पूजय नित्यदा ।
 पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥२५॥
 अस्मिँल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
 त एते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥२६॥
 ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
 नित्यं सत्ये च निरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥२७॥
 नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ।
 नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥२८॥
 सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं देवमाश्रिताः ।
 श्रद्धधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥२९॥
 तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रतान् ।
 भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥३०॥
 अग्नीनाधाय विधिवत्प्रयता धारयन्ति ये ।
 प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥३१॥
 मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
 यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्तवैवं विरराम सः ॥३२॥
 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् ।
 सम्यक्पूजय येन त्वं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥३३॥

* * *

३३. युधिष्ठिर उवाच

किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।
 किं कुर्वन्कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥०१॥

भीष्म उवाच

एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।

ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ।
 श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धान्नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥०२॥
 पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
 सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥०३॥
 एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।
 यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्परिपालयेत् ॥०४॥
 ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान्दृढं प्रतिपूजयेत् ।
 तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥०५॥
 ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
 तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥०६॥
 अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।
 निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्राः सत्यपराक्रमाः ॥०७॥
 नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।
 कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥०८॥
 विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
 कृपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा घौरिवापरे ॥०९॥
 प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पासमृदवोऽपरे ।
 सन्ति चैषामतिशठास्तथान्येऽतितपस्विनः ॥१०॥
 कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्षमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।
 चोराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तकाः ॥११॥
 सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।
 विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥१२॥
 नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।
 धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥१३॥
 पितृणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।
 पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥१४॥
 नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।
 नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥१५॥
 अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
 यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् ॥१६॥
 परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।
 निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ।

परिकुप्यन्ति ते राजन्सततं द्विषतां द्विजाः ॥१७॥
 ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
 ब्राह्मणैर्यः पराक्रुष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः ॥१८॥
 शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥१९॥
 द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।
 कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥२०॥
 वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
 श्रेयान्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥२१॥
 यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
 ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥२२॥
 परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।
 आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥२३॥
 न स जातो जनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
 यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥२४॥
 दुर्ग्रहो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥२५॥

* * *

३४. भीष्म उवाच

ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥०१॥
 एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
 सदा पूज्या नमस्कार्या रक्ष्याश्च पितृवन्नृपैः ।
 अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥०२॥
 जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
 महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥०३॥
 ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
 वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥०४॥
 ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
 पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥०५॥
 आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्भूमिरापोऽम्बरं दिशः ।
 सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदान्नमुपभुञ्जते ॥०६॥

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।
 देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥०७॥
 ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
 तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥०८॥
 तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः ।
 न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥०९॥
 येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
 तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥१०॥
 ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।
 यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥११॥
 वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।
 आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ।
 ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं वेद मेधया ॥१२॥
 ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
 न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥१३॥
 ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः ।
 कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥१४॥
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥१५॥
 भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽजयन् ।
 भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥१६॥
 चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ।
 प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥१७॥
 यत्किञ्चित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।
 सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥१८॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥१९॥

वासुदेव उवाच

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।
 केन स्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥२०॥

पृथिव्युवाच

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।

ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥२१॥
 अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।
 अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥२२॥
 ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
 अथ यो ब्राह्मणाक्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ॥२३॥
 यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥२४॥
 पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
 तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिचिह्नितम् ॥२५॥
 तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।
 शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशम् ॥२६॥
 इच्छन्भूतिं च कीर्तिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
 ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥२७॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।
 साधु साध्वित्यथेत्युक्त्वा मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥२८॥
 एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान् ।
 सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥२९॥

* * *

३५. भीष्म उवाच

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
 नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ॥०१॥
 सर्वान्नः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः ।
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यायन्ति पूजिताः ॥०२॥
 सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।
 गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिहन्युरपूजिताः ॥०३॥
 अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 सृष्ट्वा द्विजातीन्धाता हि यथापूर्वं समादधत् ॥०४॥
 न वोऽन्यदिह कर्तव्यं किञ्चिदूर्ध्वं यथाविधि ।
 गुप्ता गोपायत ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् ॥०५॥
 स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ।
 प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहं च गमिष्यथ ॥०६॥
 न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते ॥०७॥
 श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
 स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विमलं प्रतिपत्स्यथ ॥०८॥
 हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ।
 अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥०९॥
 श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
 दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥१०॥
 यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन ।
 सर्वं तत्तपसा साध्यं ज्ञानेन विनयेन च ॥११॥
 इत्येता ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ ।
 विप्रानुकम्पार्थमिदं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥१२॥
 भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राजस्तपस्विनः ।
 दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥१३॥
 सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ।
 वराहमृगसत्त्वाश्च गजसत्त्वास्तथापरे ॥१४॥
 कर्पासमृदवः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ।
 विभाष्यघातिनः केचित्ता चक्षुर्हणोऽपरे ॥१५॥
 सन्ति चाशीविषनिभाः सन्ति मन्दास्तथापरे ।
 विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥१६॥
 मेकला द्रमिडाः काशाः पौण्ड्राः कोल्लगिरास्तथा ।
 शौण्डिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरबर्बराः ॥१७॥
 किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वमनुप्रासा ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥१८॥
 ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
 ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥१९॥
 अशक्यं स्पृष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ।
 अवार्या सेतुना गङ्गा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥२०॥
 न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुंधरा ।
 ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥२१॥
 तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
 यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥२२॥
 प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।

प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयानघ ॥२३॥

* * *

०३६. भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शक्रशम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥०१॥
 शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोरुणः ।
 विरूपं रूपमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शम्बरम् ॥०२॥
 केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ।
 श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तन्मे प्रब्रूहि पृच्छतः ॥०३॥

शम्बर उवाच

नासूयामि सदा विप्रान्ब्रह्माणं च पितामहम् ।
 शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् ॥०४॥
 श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
 अभ्यर्च्याननुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥०५॥
 ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
 प्रमतेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥०६॥
 ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ।
 समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥०७॥
 यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्ततद्रूहामि मेधया ।
 समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥०८॥
 सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवलेहकः ।
 स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥०९॥
 एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
 यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥१०॥
 एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
 युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥११॥
 दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
 पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥१२॥

सोम उवाच

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
 भुजवीर्या हि राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥१३॥
 प्रवसन्वाप्यधीयीत बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।

निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥१४॥
 अपि चेज्जातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।
 क्षाघमान इवाधीयेद्ग्राम्य इत्येव तं विदुः ॥१५॥
 भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
 राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥१६॥
 अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥१७॥
 इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
 ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥१८॥

भीष्म उवाच

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् ।
 द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥१९॥

* * *

३७. युधिष्ठिर उवाच

अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथ वापि चिरोषितम् ।
 दूरादभ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात्पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

क्रिया भवति केषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।
 यो यो याचेत यत्किंचित्सर्वं दद्याम इत्युत ॥०२॥
 अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम ।
 पीडयन्भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥०३॥
 अपूर्वं वापि यत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।
 दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ॥०४॥

युधिष्ठिर उवाच

अपीडया च भृत्यानां धर्मस्याहिंसया तथा ।
 पात्रं विद्याम तत्त्वेन यस्मै दत्तं न संतपेत् ॥०५॥

भीष्म उवाच

ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्याः संबन्धिबान्धवाः ।
 सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥०६॥
 अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
 तस्मान्निन्त्यं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥०७॥
 अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दम आर्जवम् ।

अद्रोहो नातिमानश्च द्वीस्तितिक्षा तपः शमः ॥०८॥
 यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
 भावतो विनिविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥०९॥
 तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।
 अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥१०॥
 अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
 सर्वत्र चानवस्थानमेतन्नाशनमात्मनः ॥११॥
 भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ।
 आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥१२॥
 हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेताहेतुवादिकः ।
 आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥१३॥
 सर्वाभिशङ्की मूढश्च बालः कटुकवागपि ।
 बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरश्चानं हि तं विदुः ॥१४॥
 यथा श्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसृज्यते ।
 एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ।
 अल्पश्रुताः कुतर्काश्च दृष्टाः स्पृष्टाः कुपण्डिताः ॥१५॥
 श्रुतिस्मृतीतिहासादिपुराणारण्यवेदिनः ।
 अनुरुन्ध्याद्बहुज्ञांश्च सारज्ञांश्चैव पण्डितान् ॥१६॥
 लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ।
 एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीरेधते समाः ॥१७॥
 ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।
 पितृणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥१८॥
 पर्यायेण विशुद्धेन सुनिर्णितेन कर्मणा ।
 एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीयते ॥१९॥

* * *

३८. युधिष्ठिर उवाच

स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ।
 स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचिन्ताः पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पञ्चचूडया ॥०२॥
 लोकाननुचरन्धीमान्देवर्षिनारदः पुरा ।

ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ॥०३॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः ।
 संशयो हृदि मे कश्चित्तन्मे ब्रूहि सुमध्यमे ॥०४॥
 एवमुक्ता तु सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
 विषये सति वक्ष्यामि समर्था मन्यसे च माम् ॥०५॥

नारद उवाच

न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ।
 स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥०६॥

भीष्म उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।
 प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ॥०७॥
 विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः ।
 न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं प्रश्न ईदृशे ॥०८॥
 तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।
 मृषावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥०९॥
 इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ।
 स्त्रीदोषाञ्छाश्वतान्सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे ॥१०॥

पञ्चचूडोवाच

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
 मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥११॥
 न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
 स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥१२॥
 समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ।
 पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥१३॥
 असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
 पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥१४॥
 स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
 ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥१५॥
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥१६॥
 नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥१७॥

न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।
 न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥१८॥
 यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥१९॥
 याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
 अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥२०॥
 पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
 स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥२१॥
 यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥२२॥
 अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।
 वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥२३॥
 चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
 प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥२४॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥२५॥
 इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
 दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥२६॥
 कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
 रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥२७॥
 न कामभोगान्बहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
 तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥२८॥
 अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
 क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥२९॥
 यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
 यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मितास्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥३०॥

* * *

३९. युधिष्ठिर उवाच

इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यभीक्षणशः ।
 मोहेन परमाविष्टा दैवादिष्टेन पार्थिव ।
 स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥०१॥
 अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ।

कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ।
 स्त्रियो वा तेषु रज्यन्ते विरज्यन्तेऽथ वा पुनः ॥०२॥
 इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्याः स्म रक्षितुम् ।
 प्रमदाः पुरुषेणह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०३॥
 एता हि मयमायाभिर्वञ्चयन्तीह मानवान् ।
 न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ।
 गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येव नवान्नवान् ॥०४॥
 शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।
 बलेः कुम्भीनसेश्वैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥०५॥
 हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ।
 अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥०६॥
 उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।
 स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येते ताः स्म रक्ष्याः कथं नरैः ॥०७॥
 अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।
 इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥०८॥
 स्त्रीणां बुद्ध्युपनिष्कर्षार्थशास्त्राणि शत्रुहन् ।
 बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥०९॥
 संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ।
 अपास्ताश्च तथा राजन्विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥१०॥
 कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ।
 तन्मे ब्रूहि महाबाहो कुरूणां वंशवर्धन ॥११॥
 यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कथंचन ।
 कर्तुं वा कृतपूर्वा वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥१२॥

* * *

४०. भीष्म उवाच

एवमेतन्महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।
 यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥०१॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥०२॥
 प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्ये वसुधाधिप ॥०३॥
 न हि स्त्रीभ्य परं पुत्र पापीयः किंचिदस्ति वै ।

अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ।
 क्षुरधारा विषं सर्पो मृत्युरित्येकतः स्त्रियः ॥०४॥
 इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिका इति नः श्रुतम् ।
 स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम् ॥०५॥
 अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ।
 निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नवाङ्मुखाः ॥०६॥
 तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।
 मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥०७॥
 पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ।
 असाध्व्यस्तु समुत्पन्ना कृत्या सर्गात्प्रजापतेः ॥०८॥
 ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः ।
 ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथ्नन्त नरांस्तदा ॥०९॥
 क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ।
 असज्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशं गताः ॥१०॥
 न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।
 निरिन्द्रिया अमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः ॥११॥
 शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् ।
 दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥१२॥
 न तासां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसा कथंचन ।
 अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥१३॥
 वाचा वा वधबन्धैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा ।
 न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥१४॥
 इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥१५॥
 ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मति विश्रुतः ।
 तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥१६॥
 तस्य रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।
 विशेषतस्तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ॥१७॥
 नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामुनिः ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं भार्या तामभ्यरक्षत ॥१८॥
 पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम् ।
 तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥१९॥

स कदाचिद्विस्तृतं यज्ञं कर्तुमनास्तदा ।
 भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥२०॥
 रक्षाविधानं मनसा स विचिन्त्य महातपाः ।
 आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥२१॥
 यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः ।
 पुत्रं प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥२२॥
 अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरम् ।
 स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूद्वह ॥२३॥
 इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
 सदैवोग्रतपा राजन्नग्न्यर्कसदृशद्युतिः ॥२४॥
 धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ।
 पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रथितं गुरुम् ॥२५॥
 कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने ।
 वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥२६॥
 ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
 आचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥२७॥
 बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।
 तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥२८॥
 किरीटी वज्रभृद्वन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः ।
 भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ॥२९॥
 शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
 बृहच्छरीरश्च पुनः पीवरोऽथ पुनः कृशः ॥३०॥
 गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ।
 विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥३१॥
 प्राज्ञो जडश्च मूकश्च ह्रस्वो दीर्घस्तथैव च ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ।
 प्रतिलोमानुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥३२॥
 शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ।
 सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ॥३३॥
 दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ।
 सुकृशो वायुभग्नाङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥३४॥
 चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ।

मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥३५॥
न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ।
अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ॥३६॥
पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ।
वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥३७॥
एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ।
तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥३८॥
यथा रुचिं नावलिहेद्देवेन्द्रो भृगुसत्तम ।
क्रतावुपहितं न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥३९॥
एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ।
देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥४०॥
विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तापरोऽभवत् ।
रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥४१॥
किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥४२॥
नापिधायश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ।
उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥४३॥
वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ।
तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥४४॥
अथ वा पौरुषेणेयमशक्या रक्षितुं मया ।
बहुरूपो हि भगवाञ्छूयते हरिवाहनः ॥४५॥
सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥४६॥
यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महातपाः ॥४७॥
न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥४८॥
अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥४९॥
योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥५०॥
यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।

तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥५१॥
 असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिन्दुर्यथा चलः ।
 एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥५२॥
 इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।
 तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥५३॥
 इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
 आतिष्ठत्परमं यत्र यथा तच्छृणु पार्थिव ॥५४॥
 गुरुपत्नीमुपासीनो विपुलः स महातपाः ।
 उपासीनामनिन्द्याङ्गीं कथाभिः समलोभयत् ॥५५॥
 नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
 विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥५६॥
 लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
 अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥५७॥
 ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
 उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥५८॥
 यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ।
 क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥५९॥

* * *

४१. भीष्म उवाच

ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।
 इदमन्तरमित्येवं ततोऽभ्यागादथाश्रमम् ॥०१॥
 रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिप ।
 दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥०२॥
 स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम् ।
 निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथालेख्यगतं तथा ॥०३॥
 रुचिं च रुचिरापाङ्गीं पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षीं संपूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥०४॥
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ।
 रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिहेच्छती ॥०५॥
 उत्थातुकामापि सती व्यतिष्ठद्विपुलेन सा ।
 निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ॥०६॥
 तामाबभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना ।

त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥०७॥
 क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्संकल्पोद्भवेन वै ।
 तत्पर्याप्नुहि मां सुभ्रु पुरा कालोऽतिवर्तते ॥०८॥
 तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ।
 गुरुपत्न्याः शरीरस्थो ददर्श च सुराधिपम् ॥०९॥
 न शशाक च सा राजन्प्रत्युत्थातुमनिन्दिता ।
 वक्तुं च नाशकद्राजन्विष्टब्धा विपुलेन सा ॥१०॥
 आकारं गुरुपत्न्यास्तु विज्ञाय स भृगूद्बहः ।
 निजग्राह महातेजा योगेन बलवत्प्रभो ।
 बबन्ध योगबन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः ॥११॥
 तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
 उवाच व्रीडितो राजंस्तां योगबलमोहिताम् ॥१२॥
 एह्येहीति ततः सा तं प्रतिवक्तुमियेष च ।
 स तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत् ॥१३॥
 भोः किमागमने कृत्यमिति तस्याश्च निःसृता ।
 वक्त्राच्छशाङ्कप्रतिमाद्वाणी संस्कारभूषिता ॥१४॥
 व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा ।
 पुरंदरश्च संत्रस्तो बभूव विमनास्तदा ॥१५॥
 स तद्वैकृतमालक्ष्य देवराजो विशां पते ।
 अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥१६॥
 ददर्श च मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् ।
 प्रतिबिम्बमिवादर्थं गुरुपत्न्याः शरीरगम् ॥१७॥
 स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ।
 प्रावेपत सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥१८॥
 विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ।
 स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं भीतमथाब्रवीत् ॥१९॥
 अजितेन्द्रिय पापात्मन्कामात्मक पुरंदर ।
 न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥२०॥
 किं नु तद्विस्मृतं शक्र न तन्मनसि ते स्थितम् ।
 गौतमेनासि यन्मुक्तो भगाङ्कपरिचिह्नितः ॥२१॥
 जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरम् ।
 मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥२२॥

नाहं त्वामद्य मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ।
 कृपायमाणस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥२३॥
 स च घोरतपा धीमान्गुरुर्म पापचेतसम् ।
 दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥२४॥
 नैवं तु शक्र कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
 मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मबलार्दितः ॥२५॥
 अमरोऽस्मीति यद्बुद्धिमेतामास्थाय वर्तसे ।
 मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किंचन ॥२६॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिंचिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥२७॥
 मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।
 कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥२८॥
 आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्या न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥२९॥
 अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
 विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥३०॥
 विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥३१॥
 तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
 बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥३२॥
 विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
 धर्मं च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥३३॥
 प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
 वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
 अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥३४॥
 तथैव देवशर्मापि सभार्यः स महातपाः ।
 निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥३५॥

* * *

४२. भीष्म उवाच

विपुलस्त्वकरोतीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
 तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥०१॥
 स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।

चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृषु ॥०२॥
 उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
 कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥०३॥
 अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।
 रुच्या भगिन्या दानं वै बभूव धनधान्यवत् ॥०४॥
 एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वराङ्गना ।
 बिभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥०५॥
 तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ।
 तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥०६॥
 तान्यगृह्णाततो राजन्नुचिर्नलिनलोचना ।
 तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥०७॥
 तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ।
 भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै ॥०८॥
 पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
 आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्गुचिरङ्गपतेर्गृहान् ॥०९॥
 पुष्पाणि तानि दृष्ट्वाथ तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना ।
 भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थं चारुलोचना ॥१०॥
 सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना ।
 भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाभ्यनन्दत ॥११॥
 ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ।
 पुष्पार्थं चोदयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥१२॥
 विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ।
 स तथेत्यब्रवीद्राजस्तं च देशं जगाम ह ॥१३॥
 यस्मिन्देशे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ।
 अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥१४॥
 ततः स तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ।
 प्राप्सानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥१५॥
 संप्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।
 ततो जगाम तूर्णं च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥१६॥
 स वने विजने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् ।
 चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥१७॥
 तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदे परिवर्तयन् ।

एकस्तु न तथा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥१८॥
 त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथापरः ।
 नेति नेति च तौ तात परस्परमथोचतुः ॥१९॥
 तयोर्विस्पर्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
 मनसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥२०॥
 आवयोरनृतं प्राह यस्तस्याथ द्विजस्य वै ।
 विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥२१॥
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् ।
 एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिग्रहः ॥२२॥
 मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यतो गतिः ।
 अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽद्य वै ॥२३॥
 एवं संचिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
 अवाङ्मुखो न्यस्तशिरा दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥२४॥
 ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः काञ्चनराजतैः ।
 अपश्यद्दीव्यमानान्वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥२५॥
 कुर्वतः शपथं तं वै यः कृतो मिथुनेन वै ।
 विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥२६॥
 यो लोभमास्थायस्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
 विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥२७॥
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंकरम् ।
 जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥२८॥
 स प्रदध्यौ तदा राजन्नग्नावग्निरिवाहितः ।
 दह्यमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथाविधम् ॥२९॥
 तस्य चिन्तयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः ।
 इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥३०॥
 लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
 विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तदा ॥३१॥
 एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
 अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥३२॥
 स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
 पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥३३॥

* * *

४३. भीष्म उवाच

तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥०१॥

देवशर्मावाच

किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन्नद्य महावने ।
ते त्वा जानन्ति निपुण आत्मा च रुचिरेव च ॥०२॥

विपुल उवाच

ब्रह्मर्षे मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ।
ये मां जानन्ति तत्त्वेन तांश्च मे वक्तुमर्हसि ॥०३॥

देवशर्मावाच

यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्धि तत् ।
चक्रवत्परिवर्तेत तते जानाति दुष्कृतम् ॥०४॥
ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यन्ति हृष्टवत् ।
ऋतूस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् ॥०५॥
न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥०६॥
कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।
पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेऽप्युत ॥०७॥
ते त्वां हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ।
स्मारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥०८॥
अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मणः ॥०९॥
तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम् ।
नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥१०॥
ते चैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥११॥
तथा शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ।
न च त्वं कृतवान्किंचिदागः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥१२॥
यदि त्वहं त्वा दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ।
शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥१३॥
सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ।
अन्यथा रक्षतः शापोऽभविष्यते गतिश्च सा ॥१४॥

रक्षिता सा त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ।
अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्ति स्वर्गं गमिष्यसि ॥१५॥

भीष्म उवाच

इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृषिः ।
मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥१६॥
इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः ।
मार्कण्डेयः पुरा राजन्गङ्गाकूले कथान्तरे ॥१७॥
तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वा स्त्रियः सर्वाः सदैव च ।
उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥१८॥
स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ।
धारयन्ति महीं राजन्निमां सवनकाननाम् ॥१९॥
असाध्व्यश्चापि दुर्वृताः कुलघ्न्यः पापनिश्चयाः ।
विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥२०॥
एवमेतासु रक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ।
अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥२१॥
एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ।
नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने संगमे नृभिः ॥२२॥
एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ।
न चैकस्मिन्नमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥२३॥
नासु स्नेहो नृभिः कार्यस्तथैवेष्ट्या जनेश्वर ।
खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव हि ॥२४॥
विहन्येतान्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन ।
सर्वथा राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥२५॥
तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
नान्यः शक्तो नृलोकेऽस्मिन्नक्षितुं नृप योषितः ॥२६॥

* * *

४४. युधिष्ठिर उवाच

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥०२॥

शीलवृते समाजाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
 अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।
 ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥०३॥
 आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
 शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥०४॥
 आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
 अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
 गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥०५॥
 धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
 असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥०६॥
 हत्वा छित्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
 प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥०७॥
 पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यो युधिष्ठिर ।
 पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥०८॥
 ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
 पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥०९॥
 तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
 वैश्यः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥१०॥
 ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
 रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥११॥
 अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
 शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥१२॥
 त्रिंशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विन्देत नग्निकाम् ।
 एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥१३॥
 यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
 नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥१४॥
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥१५॥
 प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
 अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥१६॥
 असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच

शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्ददानीत्याह चापरः ।
 बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥१८॥
 पाणिग्रहीता त्वन्यः स्यात्कस्य कन्या पितामह ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥१९॥

भीष्म उवाच

यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रकृष्यते ।
 मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥२०॥
 भार्यापत्यृत्विगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ।
 मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥२१॥
 न ह्यकामेन संवादं मनुरेवं प्रशंसति ।
 अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥२२॥
 नैकान्तदोष एकस्मिंस्तद्दानं नोपलभ्यते ।
 धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥२३॥
 बन्धुभिः समनुज्ञातो मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
 तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥२४॥
 यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
 तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥२५॥
 देवदत्तां पतिर्भार्या वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
 सा दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥२६॥

युधिष्ठिर उवाच

कन्यायां प्रासशुल्कायां ज्यायांश्वेदाव्रजेद्वरः ।
 धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥२७॥
 तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वञ्छ्रेयः समाचरेत् ।
 अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥२८॥
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥२९॥

भीष्म उवाच

न वै निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीतेन नाहतम् ।
 न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥३०॥
 अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
 अलंकृत्वा वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥३१॥

तच्च तां च ददात्येव न शुल्कं विक्रयो न सः ।
 प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः ॥३२॥
 दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् ।
 ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदन्त्युत ॥३३॥
 तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
 कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥३४॥
 नानिष्ठाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम् ।
 तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥३५॥
 समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्विषाणयोः ।
 यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ॥३६॥
 अहं विचित्रवीर्याय द्वे कन्ये समुदावहम् ।
 जित्वा च मागधान्सर्वाङ्काशीनथ च कोसलान् ।
 गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत् ॥३७॥
 पाणौ गृहीता तत्रैव विसृज्या इति मे पिता ।
 अब्रवीदितरां कन्यामावहत्स तु कौरवः ॥३८॥
 अप्यन्यामनुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ।
 अतीव ह्यस्य धर्मप्सा पितुर्मस्यधिकाभवत् ॥३९॥
 ततोऽहमब्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं वचः ।
 आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामीति पुनः पुनः ॥४०॥
 ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ।
 पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ॥४१॥
 यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणं तथा ।
 लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्का पतिं वृतम् ॥४२॥
 न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।
 येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥४३॥
 प्रसिद्धं भाषितं दाने तेषां प्रत्यसनं पुनः ।
 ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो जनाः ॥४४॥
 न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
 न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रेया कथंचन ॥४५॥
 ये च क्रीणन्ति दासीवद्ये च विक्रीणते जनाः ।
 भवेतेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥४६॥
 अस्मिन्धर्मे सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।

कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमं गतः ॥४७॥
 पाणिग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
 तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥४८॥
 तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ।
 यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥४९॥
 देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वापि महत्तपः ।
 तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य नाम सा ॥५०॥
 लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरपि ।
 इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥५१॥
 तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमुत्तरं यत्र वर्तते ।
 सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषावादस्तु पातकः ॥५२॥
 पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
 पाणिग्राहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः प्रदीयते ॥५३॥
 अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकाम् ।
 परिक्रम्य यथान्यायं भार्या विन्देद्द्विजोत्तमः ॥५४॥

* * *

४५. युधिष्ठिर उवाच

कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
 तत्र का प्रतिपतिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

यापुत्रकस्याप्यरिक्थस्य प्रतिपत्सा तदा भवेत् ।
 अथ चेत्साहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥०३॥
 तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात् ।
 न तस्या मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किंचन ॥०४॥
 स्वयं वृतेति सावित्री पित्रा वै प्रत्यपद्यत ।
 तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥०५॥
 एतनु नापरे चक्रुर्न परे जातु साधवः ।
 साधूनां पुनराचारो गरीयो धर्मलक्षणम् ॥०६॥
 अस्मिन्नेव प्रकरणे सुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत् ।
 नसा विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥०७॥

असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
 अनुप्रश्नः संशयो वा सतामेतदुपालभेत् ॥०८॥
 असदेव हि धर्मस्य प्रमादो धर्म आसुरः ।
 नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु जन्मसु ॥०९॥
 भार्यापत्योर्हि संबन्धः स्त्रीपुंसोस्तुल्य एव सः ।
 रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥१०॥

युधिष्ठिर उवाच

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
 पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥११॥

भीष्म उवाच

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
 तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥१२॥
 मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
 दौहित्र एव वा रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥१३॥
 ददाति हि स पिण्डं वै पितुर्मातामहस्य च ।
 पुत्रदौहित्रयोर्नेह विशेषो धर्मतः स्मृतः ॥१४॥
 अन्यत्र जातया सा हि प्रजया पुत्र ईहते ।
 दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥१५॥
 दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्यामि कारणम् ।
 विक्रीतासु च ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥१६॥
 असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
 आसुरादधिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥१७॥
 अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥१८॥
 यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
 कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥१९॥
 सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाहये ।
 स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्प्रेत उपाश्रुते ॥२०॥
 आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
 अल्पं वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥२१॥
 यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः कथंचन ।
 अन्येषामपि दृश्यन्ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥२२॥

वश्यां कुमारीं विहितां ये च तामुपभुञ्जते ।
 एते पापस्य कर्तारस्तमस्यन्धेऽथ शेरते ॥२३॥
 अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ।
 अधर्ममूलैर्हि धनैर्न तैरर्थोऽस्ति कश्चन ॥२४॥

* * *

४६. भीष्म उवाच

प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 यस्याः किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥०१॥
 अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत् ।
 सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥०२॥
 पितृभिर्भातृभिश्चैव शशुरैरथ देवरैः ।
 पूज्या लालयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥०३॥
 यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥०४॥
 पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
 अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
 तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥०५॥
 जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ।
 नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥०६॥
 स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।
 अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥०७॥
 ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽबुधाः ।
 स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥०८॥
 स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
 परिचर्यान्नसंस्कारास्तदायता भवन्तु वः ॥०९॥
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥१०॥
 संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
 विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥११॥
 नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥१२॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥१३॥
 श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
 लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥१४॥

* * *

४७. युधिष्ठिर उवाच

सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।
 अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥०१॥
 कश्चित् संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥०२॥
 यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।
 एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥०३॥
 चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
 ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥०४॥
 तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।
 आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायाद्यमर्हति ॥०५॥
 केन वा किं ततो हार्यं पितृवितात्पितामह ।
 एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥०६॥

भीष्म उवाच

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥०७॥
 वैषम्यादथ वा लोभात्कामाद्वापि परंतप ।
 ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥०८॥
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणः पीडितो भवेत् ।
 प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन हेतुना ॥०९॥
 तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।
 अतस्ते नियमं वित्ते संप्रवक्ष्यामि भारत ॥१०॥
 लक्षण्यो गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।
 ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥११॥
 शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणस्त्वं युधिष्ठिर ।
 तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोऽशाः पितुर्धनात् ॥१२॥
 क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ।
 स तु मातृविशेषेण त्रींशान्हर्तुमर्हति ॥१३॥

वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।
 द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर ॥१४॥
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ।
 अल्पं वापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥१५॥
 दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः ।
 सवर्णासु तु जातानां समान्भागान्प्रकल्पयेत् ॥१६॥
 अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।
 त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥१७॥
 स्मृता वर्णाश्च चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।
 हरेत्तु दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥१८॥
 तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
 अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥१९॥
 आनृशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ।
 यत्र तत्र समुत्पन्नो गुणायैवोपकल्पते ॥२०॥
 यदि वाप्येकपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।
 नाधिकं दशमाद्यच्छूद्रापुत्राय भारत ॥२१॥
 त्रैवार्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु ।
 यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनम् ॥२२॥
 त्रिसाहस्रपरो दायः स्त्रियो देयो धनस्य वै ।
 तच्च भर्त्रा धनं दत्तं नादत्तं भोक्तुमर्हति ॥२३॥
 स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् ।
 नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥२४॥
 स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
 ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ।
 सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ॥२५॥
 एवमेतत्समुद्दिष्टं धर्मेषु भरतर्षभ ।
 एतद्धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनम् ॥२६॥

युधिष्ठिर उवाच

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ।
 केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥२७॥
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥२८॥

कस्माते विषमं भागं भजेरन्नृपसत्तम ।
यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥२९॥

भीष्म उवाच

दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परंतप ।
प्रोक्तेन चैकनाम्नायं विशेषः सुमहान्भवेत् ॥३०॥
तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् ।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च ताभ्यो गरीयसी ॥३१॥
स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जनम् ।
हव्यं कव्यं च यच्चान्यद्धर्मयुक्तं भवेद्गृहे ॥३२॥
न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमर्हति ।
ब्राह्मणी त्वेव तत्कुर्याद्ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥३३॥
अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्याभरणानि च ।
ब्राह्मण्यै तानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥३४॥
मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।
तत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥३५॥
अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥३६॥
ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ।
राजन्विशेषो नास्त्यत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥३७॥
न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ।
भूयोऽपि भूयसा हार्यं पितृविताद्युधिष्ठिर ॥३८॥
यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ॥३९॥
श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
विहितं दृश्यते राजन्सागरान्ता च मेदिनी ॥४०॥
क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
राजा दण्डधरो राजन्नक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥४१॥
ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥४२॥
प्रणीतमृषिभिर्जात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥४३॥

दस्युभिर्द्वियमाणं च धनं दाराश्च सर्वशः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥४४॥
 भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ।
 भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥४५॥

युधिष्ठिर उवाच

उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्वे पितामह ।
 इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥४६॥

भीष्म उवाच

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
 तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥४७॥
 एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
 अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वं युधिष्ठिर ॥४८॥
 क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोऽशान्पितुर्धनात् ।
 युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥४९॥
 वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रींश्शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
 सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥५०॥
 एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
 द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥५१॥
 वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
 शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥५२॥
 पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ।
 तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥५३॥
 वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोऽशाः पितुर्धनात् ।
 पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥५४॥
 सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
 त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥५५॥
 शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।
 शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥५६॥
 जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥५७॥
 ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
 एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥५८॥

समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
 विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वं विशिष्यते ॥५९॥
 हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि ।
 मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥६०॥
 एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
 महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥६१॥

* * *

४८. युधिष्ठिर उवाच

अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
 अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥०१॥
 तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।
 को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०२॥

भीष्म उवाच

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
 असृजत्स ह यज्ञार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥०३॥
 भार्याश्वत्सो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
 आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥०४॥
 परं शवाद्ब्राह्मणस्यैष पुत्रः शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।
 शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात्स्वं चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥०५॥
 सर्वानुपायानपि संप्रधार्य समुद्धरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।
 ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य शुश्रूषवान्दानपरायणः स्यात् ॥०६॥
 तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्द्वयोरात्मास्य जायते ।
 हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥०७॥
 द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
 शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥०८॥
 अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
 बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥०९॥
 अयाज्यं क्षत्रियो व्रात्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ।
 वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥१०॥
 शूद्रश्चण्डालमत्युग्रं वध्यघ्नं बाह्यवासिनम् ।
 ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
 एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥११॥

बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
 शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥१२॥
 शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
 ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स वनजीवनः ॥१३॥
 एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥१४॥
 यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
 आनन्तर्यातु जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥१५॥
 ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥१६॥
 यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
 एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥१७॥
 प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्बाह्यतरं पुनः ।
 हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥१८॥
 अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसंकरः ।
 व्रात्यानामत्र जायन्ते सैरन्धा मागधेषु च ।
 प्रसाधनोपचारजमदासं दासजीवनम् ॥१९॥
 अतश्चायोगवं सूते वागुरावनजीवनम् ।
 मैरेयकं च वैदेहः संप्रसूतेऽथ माधुकम् ॥२०॥
 निषादो मुद्गरं सूते दाशं नावोपजीविनम् ।
 मृतपं चापि चण्डालः श्वपाकमतिकृत्सितम् ॥२१॥
 चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
 मांसस्वादुकरं सूदं सौगन्धमिति संज्ञितम् ॥२२॥
 वैदेहकाच्च पापिष्ठं क्रूरं भार्योपजीविनम् ।
 निषादान्मद्रनाभं च खरयानप्रयायिनम् ॥२३॥
 चण्डालात्पुल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम् ।
 मृतचेलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् ॥२४॥
 आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णासु ते त्रयः ।
 क्षुद्रो वैदेहकादन्धो बहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥२५॥
 कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारात्प्रजायते ।
 चण्डालात्पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥२६॥
 आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यां संप्रजायते ।

चण्डालेन तु सौपाको मौद्गल्यसमवृत्तिमान् ॥२७॥
 निषादी चापि चण्डालात्पुत्रमन्तावसायिनम् ।
 श्मशानगोचरं सूते बाह्वैरपि बहिष्कृतम् ॥२८॥
 इत्येताः संकरे जात्यः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥२९॥
 चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
 वर्णानां धर्महीनेषु संज्ञा नास्तीह कस्यचित् ॥३०॥
 यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ।
 बाह्या बाह्वैस्तु जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥३१॥
 चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यान्वनस्पतीन् ।
 युञ्जन्ते चाप्यलंकारांस्तथोपकरणानि च ॥३२॥
 गोब्राह्मणार्थं साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ।
 आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यमथ क्षमा ॥३३॥
 स्वशरीरैः परित्राणं बाह्यानां सिद्धिकारकम् ।
 मनुजव्याघ्र भवति तत्र मे नास्ति संशयः ॥३४॥
 यथोपदेशं परिकीर्तितासु नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।
 विहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादयेत्तितीर्षमाणं सलिले यथोपलम् ॥३५॥
 अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
 नयन्ते ह्युत्पथं नार्यः कामक्रोधवशानुगम् ॥३६॥
 स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
 इत्यर्थं न प्रसज्जन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥३७॥

युधिष्ठिर उवाच

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
 आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे नृप ॥३८॥

भीष्म उवाच

योनिसंकलुषे जातं नानाचारसमाहितम् ।
 कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥३९॥
 अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥४०॥
 पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम् ।
 न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥४१॥
 यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।

व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥४२॥
 कुलस्रोतसि संछन्ने यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥४३॥
 आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि ।
 स्ववर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥४४॥
 नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।
 जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥४५॥
 शरीरमिह सत्त्वेन नरस्य परिकृष्यते ।
 ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥४६॥
 ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।
 अपि शूद्रं तु सद्वृत्तं धर्मज्ञमभिपूजयेत् ॥४७॥
 आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः स्वशीलचारित्रकृतैः शुभाशुभैः ।
 प्रनष्टमप्यात्मकुलं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मभिः ॥४८॥
 योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्वितरासु च ।
 यत्रात्मानं न जनयेदुधस्ताः परिवर्जयेत् ॥४९॥

* * *

४९. युधिष्ठिर उवाच

ब्रूहि पुत्रान्कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्पृथक् ।
 कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥०१॥
 विप्रवादाः सुबहुशः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ।
 अत्र नो मुह्यतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥०२॥

भीष्म उवाच

आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।
 नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥०३॥
 पतितस्य च भार्यायां भर्त्रा सुसमवेतया ।
 तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढश्च तथापरः ॥०४॥
 षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
 इत्येते ते समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥०५॥

युधिष्ठिर उवाच

षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा ।
 एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥०६॥

भीष्म उवाच

त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
 वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥०७॥
 एको द्विवर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ।
 षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्शृणु ॥०८॥
 चण्डालो व्रात्यवेनौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च ।
 वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥०९॥
 मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥१०॥
 ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
 पुत्ररेतो न शक्यं हि मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥११॥

युधिष्ठिर उवाच

क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ।
 तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१२॥

भीष्म उवाच

रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ।
 अध्यूढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥१३॥

युधिष्ठिर उवाच

रेतोजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।
 अध्यूढं विद्म वै पुत्रं हित्वा च समयं कथम् ॥१४॥

भीष्म उवाच

आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।
 न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥१५॥
 पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशां पते ।
 तत्र क्षेत्रं प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥१६॥
 अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
 न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥१७॥
 कश्चिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
 न तत्र रेतः क्षेत्रं वा प्रमाणं स्याद्युधिष्ठिर ॥१८॥

युधिष्ठिर उवाच

कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
 शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥१९॥

भीष्म उवाच

मातापितृभ्यां संत्यक्तं पथि यं तु प्रलक्षयेत् ।
 न चास्य मातापितरौ ज्ञायते स हि कृत्रिमः ॥२०॥
 अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रतिलक्षयेत् ।
 सवर्णस्तं च पोषेत सवर्णस्तस्य जायते ॥२१॥

युधिष्ठिर उवाच

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ।
 देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२२॥

भीष्म उवाच

आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ।
 त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ॥२४॥
 तद्गोत्रवर्णतस्तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ।
 अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णेन युधिष्ठिर ।
 संस्कर्तुं मातृगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ॥२५॥
 कानीनाध्यूढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ।
 तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥२६॥
 क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्यूढास्तेषु चाप्यथ ।
 आत्मवद्वै प्रयुञ्जीरन्संस्कारं ब्राह्मणादयः ॥२७॥
 धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥२८॥

* * *

५०. युधिष्ठिर उवाच

दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
 महाभाग्यं गवां चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२९॥

भीष्म उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
 नहुषस्य च संवादं महर्षेश्वयवनस्य च ॥३०॥
 पुरा महर्षेश्वयवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
 उदवासकृतारम्भो बभूव सुमहाव्रतः ॥३१॥
 निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।
 वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥३२॥
 आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भं परमं शुभम् ।
 जलेचरेषु सत्त्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥३३॥

स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥०६॥
 गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिःस्वनम् ।
 प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥०७॥
 गङ्गा च यमुना चैव सरितश्चानुगास्तयोः ।
 प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥०८॥
 अन्तर्जले स सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
 ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥०९॥
 जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
 उपाजिघन्त च तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ।
 तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥१०॥
 ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ।
 तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥११॥
 निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चिताः ।
 व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्तिनः ।
 अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥१२॥
 जालं च योजयामासुर्विशेषेण जनाधिप ।
 मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥१३॥
 ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
 गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥१४॥
 जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
 विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिले क्षमम् ॥१५॥
 ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
 प्रकीर्य सर्वतः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥१६॥
 अभीतरूपाः संहृष्टास्तेऽन्योन्यवशवर्तिनः ।
 बबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्याञ्जलचारिणः ॥१७॥
 तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
 आकर्षन्त महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥१८॥
 नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिशमश्रुजटाधरम् ।
 लग्नैः शङ्खगणैर्गात्रैः कोष्ठैश्चित्रैरिवावृतम् ॥१९॥
 तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
 सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥२०॥

परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
 मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंकर्षणेन च ॥२१॥
 स मुनिस्ततदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
 बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥२२॥

निषादा ऊचुः

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
 करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥२३॥

भीष्म उवाच

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
 यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥२४॥
 प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ।
 संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलाध्युषितानिमान् ॥२५॥
 इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
 सर्वे विषण्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥२६॥

* * *

५१. भीष्म उवाच

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम् ।
 त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥०१॥
 शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
 आत्मानमाचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥०२॥
 अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
 सत्यव्रतं महाभागं देवकल्पं विशां पते ॥०३॥

नहुष उवाच

करवाणि प्रियं किं ते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
 सर्वं कर्तास्मि भगवन्त्यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥०४॥

च्यवन उवाच

श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ।
 मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥०५॥

नहुष उवाच

सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
 निष्क्रयार्थं भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥०६॥

च्यवन उवाच

सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ।
सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥०७॥

नहुष उवाच

सहस्राणां शतं क्षिप्रं निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
स्यादेतत्तु भवेन्मूल्यं किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥०८॥

च्यवन उवाच

नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥०९॥

नहुष उवाच

कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
यदेतदपि नौपम्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥१०॥

च्यवन उवाच

राजन्नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाद्युते ।
सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥११॥

नहुष उवाच

अर्धराज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥१२॥

च्यवन उवाच

अर्धराज्यं समग्रं वा नाहमर्हामि पार्थिव ।
सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥१३॥

भीष्म उवाच

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकर्षितः ।
स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥१४॥
तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।
नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥१५॥
स समाभाष्य राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ।
तोषयिष्याम्यहं विप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥१६॥
नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥१७॥

नहुष उवाच

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥१८॥

हन्याद्धि भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।
 किं पुनर्मा तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥१९॥
 अगाधेऽम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सहर्त्विजः ।
 प्लवो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥२०॥

भीष्म उवाच

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।
 उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥२१॥
 अनर्घया महाराज द्विजा वर्णमहतमाः ।
 गावश्च पृथिवीपाल गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥२२॥
 नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
 हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥२३॥
 अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ।
 इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥२४॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।
 एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥२५॥

च्यवन उवाच

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक्क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।
 गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत ॥२६॥
 कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
 गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥२७॥
 गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
 अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥२८॥
 स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 गावो यज्ञप्रणेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥२९॥
 अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
 अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥३०॥
 तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
 गावो हि सुमहतेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥३१॥
 निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।
 विराजयति तं देशं पाप्मानं चापकर्षति ॥३२॥
 गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
 गावः कामदुघा देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतम् ॥३३॥

इत्येतद्रोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं पार्थिवर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥३४॥

निषादा ऊचुः

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।
सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥३५॥
हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।
एवं त्वमपि धर्मात्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥३६॥
प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम् ।
अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥३७॥

च्यवन उवाच

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥३८॥
प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥३९॥

भीष्म उवाच

ततस्तस्य प्रसादात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।
निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥४०॥
ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।
आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥४१॥
ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥४२॥
ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥४३॥
ततो जग्राह धर्मं स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥४४॥
समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥४५॥
निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश पुरं स्वकम् ॥४६॥
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे च युधिष्ठिर ॥४७॥
महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।

किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥४८॥

* * *

५२. युधिष्ठिर उवाच

संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
 तन्मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा चाख्यातुमर्हसि ॥०१॥
 कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो ।
 रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०२॥
 कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
 कथं ब्रह्मर्षिवंशे च क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥०३॥
 तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ।
 कौशिकाच्च कथं वंशात्क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥०४॥
 अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनोः ।
 रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव ह ॥०५॥
 कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नमृष्वथाभवत् ।
 एष दोषः सुतान्हित्वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०६॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥०७॥
 एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ।
 आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिपुंगवः ॥०८॥
 संचिन्त्य मनसा सर्वं गुणदोषबलाबलम् ।
 दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥०९॥
 च्यवनस्तमनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।
 वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥१०॥

कुशिक उवाच

भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ।
 प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥११॥
 यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
 तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥१२॥

भीष्म उवाच

अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।
 कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥१३॥

प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ।
 कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥१४॥
 ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।
 प्रत्यगाहयदव्यगो महात्मा नियतव्रतः ॥१५॥
 सत्कृत्य स तथा विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
 भगवन्परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे ॥१६॥
 यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
 यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥१७॥
 इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
 राजा त्वमसि शाध्युर्वी भृत्योऽहं परवांस्त्वयि ॥१८॥
 एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥१९॥
 न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।
 न च गा न च ते देशान्न यज्ञाञ्श्रूयतामिदम् ॥२०॥
 नियमं कंचिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते ।
 परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया ॥२१॥
 एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ।
 प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥२२॥
 अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।
 गृहोद्देशं ततस्तत्र दर्शनीयमदर्शयत् ॥२३॥
 इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् ।
 प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥२४॥
 अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा ।
 अथर्षिश्चोदयामास पानमन्नं तथैव च ॥२५॥
 तमपृच्छततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।
 किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥२६॥
 ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच जनाधिपम् ।
 औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ॥२७॥
 तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ।
 यथोपपन्नं चाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिपः ॥२८॥
 ततः स भगवान्भुक्त्वा दंपती प्राह धर्मवित् ।
 स्वसुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥२९॥

ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः ।
 संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥३०॥
 न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ।
 संवाहितव्यौ पादौ मे जागर्तव्यं च वां निशि ॥३१॥
 अविशङ्कश्च कुशिकस्तथेत्याह स धर्मवित् ।
 न प्रबोधयतां तं च तौ तदा रजनीक्षये ॥३२॥
 यथादेशं महर्षस्तु शुश्रूषापरमौ तदा ।
 बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥३३॥
 ततः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिपम् ।
 सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥३४॥
 स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ।
 पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः ॥३५॥
 भार्गवस्तु समुत्स्थौ स्वयमेव तपोधनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥३६॥
 तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ ।
 भार्यापती मुनिश्रेष्ठो न च ताववलोकयत् ॥३७॥
 तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्भवः ।
 अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत्क्षितौ ॥३८॥
 स मुहूर्तं समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः ।
 पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमं तदा ॥३९॥

* * *

५३. युधिष्ठिर उवाच

तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।
 भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया ।
 परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः ॥०२॥
 स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन ।
 तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥०३॥
 अथ शून्येन मनसा प्रविवेश गृहं नृपः ।
 ददर्श शयने तस्मिञ्शयानं भृगुनन्दनम् ॥०४॥
 विस्मितौ तौ तु दृष्ट्वा तं तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।

दर्शनात्तस्य च मुनेर्विश्रान्तौ संबभूवतुः ॥०५॥
 यथास्थानं तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः ।
 अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥०६॥
 तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।
 न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥०७॥
 प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशां पते ।
 तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥०८॥
 तथेति तौ प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ ।
 शतपाकेन तैलेन महार्हणोपतस्थतुः ॥०९॥
 ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः ।
 न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥१०॥
 यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः ।
 तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ।
 क्लृप्तमेव तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितम् ॥११॥
 असत्कृत्य तु तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ।
 स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ।
 नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥१२॥
 अथ स्नातः स भगवान्सिंहासनगतः प्रभुः ।
 दर्शयामास कुशिकं सभार्यं भृगुनन्दनः ॥१३॥
 संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
 सिद्धमन्नमिति प्रहो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥१४॥
 आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ।
 राजा च समुपाजहे तदन्नं सह भार्यया ॥१५॥
 मांसप्रकारान्विविधाञ्चाकानि विविधानि च ।
 वेसवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥१६॥
 रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाडवान् ।
 रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् ॥१७॥
 फलानि च विचित्राणि तथा भोज्यानि भूरिशः ।
 बदरेङ्गुदकाश्मर्यभल्लातकवटानि च ॥१८॥
 गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् ।
 सर्वमाहारयामास राजा शापभयान्मुनेः ॥१९॥
 अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ।

ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥२०॥
 वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
 सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥२१॥
 न च तौ चक्रतुः कोपं दंपती सुमहाव्रतौ ।
 तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥२२॥
 तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
 सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न च तं कोप आविशत् ॥२३॥
 नित्यं संस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ।
 शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥२४॥
 वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ।
 न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥२५॥
 पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
 सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥२६॥
 तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
 क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः ॥२७॥
 इत्युक्तः स मुनिस्तेन राज्ञा हृष्टेन तद्वचः ।
 च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरंजयम् ॥२८॥
 सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको मतः ।
 सायुधः सपताकश्च सशक्तिः कणयष्टिमान् ॥२९॥
 किङ्किणीशतनिर्घोषो युक्तस्तोमरकल्पनैः ।
 गदाखड्गनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः ॥३०॥
 ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।
 भार्या वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥३१॥
 त्रिदंष्ट्रं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
 सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥३२॥
 भगवन्क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दनः ।
 यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ॥३३॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
 इतःप्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥३४॥
 श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ ।
 सुखं चैवास्मि वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥३५॥
 नोत्सार्यः पथिकः कश्चित्तेभ्यो दास्याम्यहं वसु ।

ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि ॥३६॥
 सर्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
 क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥३७॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् ।
 यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥३८॥
 ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् ।
 कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्वाचलोपमाः ॥३९॥
 अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
 हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तिमत् ॥४०॥
 तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रचोदितौ ।
 पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥४१॥
 वेपमानौ विराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्षितौ ।
 कथंचिद्दूहतुर्वीरौ दंपती तं रथोत्तमम् ॥४२॥
 बहुशो भृशविद्धौ तौ क्षरमाणौ क्षतोद्भवम् ।
 ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥४३॥
 तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
 अभिशापभयात्त्रस्तो न च किंचिदुवाच ह ॥४४॥
 द्वन्द्वशश्वाब्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् ।
 क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नैव शक्नुमः ॥४५॥
 अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ॥४६॥
 श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः ।
 न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥४७॥

भीष्म उवाच

ततः स निर्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्बहः ।
 वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥४८॥
 तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथाज्ञप्तमथाकरोत् ।
 ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥४९॥
 अवतीर्य रथश्रेष्ठादंपती तौ मुमोच ह ।
 विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥५०॥
 स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ।
 ददानि वां वरं श्रेष्ठं तद्ब्रूतामिति भारत ॥५१॥

सुकुमारौ च तौ विद्वान्कराभ्यां मुनिसत्तमः ।
पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥५२॥
अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह ।
विश्रान्तौ स्वः प्रभावाते ध्यानेनैवेति भार्गव ॥५३॥
अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ।
न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥५४॥
रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
कंचित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ॥५५॥
गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि ।
इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥५६॥
न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् ।
यत्काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं संभविष्यति ॥५७॥
इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥५८॥
न मे मन्युर्महाभाग पूतोऽस्मि भगवंस्त्वया ।
संवृतौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥५९॥
प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य कृतास्त्वया ।
तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया ॥६०॥
इमां च देवीं पश्यामि मुने दिव्याप्सरोपमाम् ।
श्रिया परमया युक्तां यथादृष्टां मया पुरा ॥६१॥
तव प्रसादात्संवृतमिदं सर्वं महामुने ।
नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥६२॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं च्यवनः कुशिकं तदा ।
आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥६३॥
इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ।
प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥६४॥
तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ।
बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥६५॥
तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥६६॥
ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा सर्वाह्निकक्रियाः ।
भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवास स महीपतिः ॥६७॥

ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगतजराविवामरौ ।
 ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदतया तथा ॥६८॥
 स चाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ।
 मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्ज यन्नास्ति शतक्रतोरपि ॥६९॥

* * *

५४. भीष्म उवाच

ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
 कृतपूर्वाह्निकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥०१॥
 ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
 मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्वनगरोपमम् ।
 तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥०२॥
 पर्वतान्ब्रम्यसान्श्व नलिनीश्व सपङ्कजाः ।
 चित्रशालाश्व विविधास्तोरणानि च भारत ।
 शाद्वलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥०३॥
 सहकारान्प्रफुल्लांश्व केतकोद्दालकान्धवान् ।
 अशोकान्मुचुकुन्दांश्व फुल्लांश्वैवातिमुक्तकान् ॥०४॥
 चम्पकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वञ्जुलानपि ।
 पुष्पितान्कर्णिकारांश्व तत्र तत्र ददर्श ह ॥०५॥
 श्यामां वारणपुष्पीं च तथाष्टापदिकां लताम् ।
 तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः ॥०६॥
 वृक्षान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ।
 विमानच्छन्दकांश्चापि प्रासादान्पद्मसंनिभान् ॥०७॥
 शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।
 आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥०८॥
 पर्यङ्कान्सर्वसौवर्णान्परार्ध्यास्तरणास्तृतान् ।
 भक्ष्यभोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥०९॥
 वाणीवादाञ्छुकांश्चापि शारिकाभृङ्गराजकान् ।
 कोकिलाञ्छुतपत्रांश्व कोयष्टिमककुक्कुटान् ॥१०॥
 मयूराङ्कुक्कुटांश्चापि पुत्रकाञ्जीवजीवकान् ।
 चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वयान् ॥११॥
 समन्ततः प्रणदितान्ददर्श सुमनोहरान् ।
 क्वचिदप्सरसां संघान्गन्धर्वाणां च पार्थिव ॥१२॥

कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ।
 न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥१३॥
 गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्ययनध्वनिम् ।
 हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥१४॥
 तं दृष्ट्वात्यद्भुतं राजा मनसाचिन्तयत्तदा ।
 स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥१५॥
 अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ।
 उत्तरान्वा कुरुन्पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् ॥१६॥
 किं त्विदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् ।
 एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवम् ॥१७॥
 तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
 महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥१८॥
 तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
 अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥१९॥
 ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्यां बृस्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ।
 एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥२०॥
 क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत ॥२१॥
 निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।
 कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा ॥२२॥
 ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
 विस्मयं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥२३॥
 ततः प्रोवाच कुशिको भार्या हर्षसमन्वितः ।
 पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥२४॥
 प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
 तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ॥२५॥
 त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ।
 तपसा हि सुतसेन क्रीडत्येष तपोधनः ॥२६॥
 अहो प्रभावो ब्रह्मर्षश्च्यवनस्य महात्मनः ।
 इच्छन्नेष तपोवीर्यादन्याँल्लोकान्सृजेदपि ॥२७॥
 ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ।

उत्सहेदिह कर्तुं हि कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥२८॥
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
 ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥२९॥
 इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ।
 संप्रेक्ष्योवाच स नृपं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥३०॥
 इत्युक्तः सहभार्यस्तमभ्यगच्छन्महामुनिम् ।
 शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत स पार्थिवः ॥३१॥
 तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् ।
 निषीदेत्यब्रवीद्धीमान्सान्त्वयन्पुरुषर्षभ ॥३२॥
 ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।
 उवाच क्ष्मणया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥३३॥
 राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु यत्त्वया ।
 मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥३४॥
 सम्यगाराधितः पुत्र त्वयाहं वदतां वर ।
 न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥३५॥
 अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥३६॥

कुशिक उवाच

अग्निमध्यगतेनेदं भगवन्संनिधौ मया ।
 वर्तितं भृगुशार्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु ॥३७॥
 एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।
 यत्प्रीतोऽसि समाचारात्कुलं पूतं ममानघ ॥३८॥
 एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।
 एतद्राज्यफलं चैव तपश्चैतत्परं मम ॥३९॥
 यदि तु प्रीतिमान्विप्र मयि त्वं भृगुनन्दन ।
 अस्ति मे संशयः कश्चित्त्नमे व्याख्यातुमर्हसि ॥४०॥

* * *

५५. च्यवन उवाच

वरश्च गृह्यतां मतो यश्च ते संशयो हृदि ।
 तं च ब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥०१॥

कुशिक उवाच

यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।

कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥०२॥
 शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।
 अकिंचिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुंगव ॥०३॥
 अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।
 पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥०४॥
 तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।
 समुपानीय विविधं यद्गन्धं जातवेदसा ।
 निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ॥०५॥
 धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनम् ।
 प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महामुने ॥०६॥
 मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्कानां च दर्शनम् ।
 पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥०७॥
 अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो दिवानिशम् ।
 न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
 एतदिच्छामि कात्स्नर्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥०८॥

च्यवन उवाच

शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
 न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥०९॥
 पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ।
 श्रुतवानस्मि यद्राजस्तन्मे निगदतः शृणु ॥१०॥
 ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसंकरः ।
 पौत्रस्ते भविता राजस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥११॥
 ततः स्वकुलरक्षार्थमहं त्वा समुपागमम् ।
 चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधक्षुः कुलं तव ॥१२॥
 ततोऽहमागम्य पुरा त्वामवोचं महीपते ।
 नियमं कंचिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥१३॥
 न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ।
 तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्ततोऽन्यथा ॥१४॥
 एतां बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ।
 सुतोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥१५॥
 यदा त्वया सभार्येण संसुतो न प्रबोधितः ।
 अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥१६॥

उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ।
 पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥१७॥
 अन्तर्हितश्चास्मि पुनः पुनरेव च ते गृहे ।
 योगमास्थाय संविष्टो दिवसानेकविंशतिम् ॥१८॥
 क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ।
 एतां बुद्धिं समास्थाय कर्शितौ वां मया क्षुधा ॥१९॥
 न च तेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ।
 सभार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥२०॥
 भोजनं च समानाय्य यत्तदादीपितं मया ।
 कुध्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मर्षितं च ते ॥२१॥
 ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।
 सभार्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥२२॥
 अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ते ।
 धनोत्सर्गोऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयत् ॥२३॥
 ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं तव ।
 सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥२४॥
 प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
 यते वनेऽस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् ॥२५॥
 स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव ।
 मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥२६॥
 निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।
 तत्र यासीत्स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मम ॥२७॥
 ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
 अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥२८॥
 एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
 ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥२९॥
 भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः ।
 तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥३०॥
 वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ।
 पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावकद्युतिः ॥३१॥
 यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।
 त्रयाणां चैव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥३२॥

वरं गृहाण राजर्षे यस्ते मनसि वर्तते ।
तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽतिवर्तते ॥३३॥

कुशिक उवाच

एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने ।
भवत्वेतद्यथात्थ त्वं तपः पौत्रे ममानघ ।
ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः ॥३४॥
पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ।
कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥३५॥

* * *

५६. च्यवन उवाच

अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुंगव ।
यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥०१॥
भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेव जनाधिप ।
ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥०२॥
क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥०३॥
तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः ।
और्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥०४॥
स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।
महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥०५॥
कंचित्कालं तु तं वह्निं स एव शमयिष्यति ।
समुद्रे वडवावक्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥०६॥
पुत्रं तस्य महाभागमृचीकं भृगुनन्दनम् ।
साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ॥०७॥
क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।
स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति ॥०८॥
जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।
स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥०९॥
कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगमिष्यति ।
उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य नृपसत्तम ॥१०॥
गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।

ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं राममुत्पादयिष्यति ॥११॥
 क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।
 विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ।
 तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥१२॥
 स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।
 पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥१३॥
 तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
 भविता त्वं च संबन्धी भृगूणां भावितात्मनाम् ॥१४॥

भीष्म उवाच

कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
 श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥१५॥
 च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् ।
 वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥१६॥
 बाढमेवं ग्रहीष्यामि कामं त्वतो महामुने ।
 ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥१७॥
 एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
 अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा ॥१८॥
 एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ।
 भृगूणां कुशिकानां च प्रति संबन्धकारणम् ॥१९॥
 यथोक्तं मुनिना चापि तथा तदभवन्नृप ।
 जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव ह ॥२०॥

* * *

५७. युधिष्ठिर उवाच

मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः ।
 हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥०१॥
 प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वापि भारत ।
 कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह ॥०२॥
 का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
 या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥०३॥
 वयं हि तान्गुरुन्हत्वा जार्तींश्च सुहृदोऽपि च ।
 अवाकशीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥०४॥

शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत ।
उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतोऽहं विशां पते ॥०५॥

वैशंपायन उवाच

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ।
परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥०६॥
रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्त्वयि ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावेषु भारत ॥०७॥
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥०८॥
ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तथैव च ।
सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥०९॥
धनं प्राप्नोति तपसा मौनं ज्ञानं प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥१०॥
अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ।
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥११॥
पयोभक्षो दिवं याति स्नानेन द्रविणाधिकः ।
गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥१२॥
गवाह्वयः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशनात् ।
स्त्रियस्त्रिषवणस्नानाद्वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥१३॥
नित्यस्नायी भवेद्दक्षः संध्ये तु द्वे जपन्दिजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥१४॥
स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥१५॥
शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥१६॥
रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥१७॥
उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥१८॥
कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥१९॥
पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।

अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥२०॥
 सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
 देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥२१॥
 दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥२२॥
 गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
 केशश्मश्रून्धारयतामग्न्या भवति संततिः ॥२३॥
 उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥२४॥
 दासीदासमलंकारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥२५॥
 क्रतुभिश्चोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
 लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥२६॥
 सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषितानां गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।
 प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥२७॥
 प्रयच्छते यः कपिलां सचैलां कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
 तैस्तैर्गुणैः कामदुघास्य भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥२८॥
 यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वास्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र ॥२९॥
 सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
 धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥३०॥
 स्वकर्मभिर्मानवं संनिबद्धं तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
 महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥३१॥
 यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
 ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥३२॥
 नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
 स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूतरेषु ॥३३॥
 धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्चैर्लोकानवाप्नोति नरो वसूनाम् ।
 स्वर्गाय चाहुर्हि हिरण्यदानं ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥३४॥
 छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तथोपानहसंप्रदाने ।
 वस्त्रप्रदानेन फलं सुरूपं गन्धप्रदाने सुरभिर्नरः स्यात् ॥३५॥
 पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय ।

स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥३६॥
 भक्षान्नपानीयरसप्रदाता सर्वानवाप्नोति रसान्प्रकामम् ।
 प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति तानेव न संशयोऽत्र ॥३७॥
 स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि स्नानानि माल्यानि च मानवो यः ।
 दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेद्रोगस्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥३८॥
 बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
 पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥३९॥
 सुगन्धचित्रास्तरणोपपन्नं दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।
 रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ॥४०॥

पितामहस्यानुचरो वीरशायी भवेन्नरः ।
 नाधिकं विद्यते तस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥४१॥

वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः ।
 नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥४२॥
 ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान्भरतर्षभ ।
 पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥४३॥
 ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी ।
 युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं बाढमित्यभ्यपूजयन् ॥४४॥

* * *

५८. युधिष्ठिर उवाच

यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ।
 तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुंगव ॥०१॥
 कौतूहलं हि परमं तत्र मे वर्तते प्रभो ।
 दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥०२॥

भीष्म उवाच

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहम् ।
 यच्चाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥०३॥
 दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।
 दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥०४॥
 हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
 एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥०५॥
 एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।

दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥०६॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥०७॥
 प्रियाणि लभते लोके प्रियदः प्रियकृतथा ।
 प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥०८॥
 याचमानमभीमानादाशावन्तमकिंचनम् ।
 यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥०९॥
 अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ।
 व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥१०॥
 कृशाय ह्रीमते तात वृत्तिकीणाय सीदते ।
 अपहन्यात्क्षुधं यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥११॥
 ह्रिया तु नियतान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ।
 अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥१२॥
 आशिषं ये न देवेषु न मर्त्येषु च कुर्वते ।
 अर्हन्तो नित्यसत्त्वस्था यथालब्धोपजीविनः ॥१३॥
 आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
 तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥१४॥
 कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
 निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥१५॥
 यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
 कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥१६॥
 विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्यजीविनः ।
 गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥१७॥
 तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारनिरतेषु च ।
 यत्करिष्यसि कल्याणं तत्त्वा लोकेषु धास्यति ॥१८॥
 यथाग्निहोत्रं सुहुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ।
 तथा भवति दत्तं वै द्विजेभ्योऽथ कृतात्मना ॥१९॥
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्तताम् ॥२०॥
 निवापो दानसदृशस्तादृशेषु युधिष्ठिर ।
 निवपन्पूजयंश्चैव तेष्वानृण्यं निगच्छति ॥२१॥
 य एव नो न कुप्यन्ति न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।

त एव नः पूज्यतमा ये चान्ये प्रियवादिनः ॥२२॥
 ये नो न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ।
 पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाभयम् ॥२३॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते ।
 क्षत्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे ॥२४॥
 अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिर ।
 ब्राह्मणान्मा स्म पर्यश्रीर्वासोभिरशनेन च ॥२५॥
 यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।
 तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥२६॥
 नमस्कार्यास्त्वया विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।
 यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥२७॥
 को ह्यन्यः सुप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।
 वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥२८॥
 यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥२९॥
 यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुरपूजिताः ।
 पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥३०॥
 अवेदानामकीर्तीनामलोकानामयज्वनाम् ।
 कोऽस्माकं जीवितेनार्थस्तद्धि नो ब्राह्मणाश्रयम् ॥३१॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः ।
 राजन्यो ब्राह्मणं राजन्पुरा परिचचार ह ।
 वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥३२॥
 दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥३३॥
 मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ।
 आशीविषानिव क्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥३४॥
 अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ।
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥३५॥
 न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः ।
 न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् ॥३६॥
 त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।

त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥३७॥
 ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन ।
 तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥३८॥
 पश्येयं च सतां लोकाञ्छुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ।
 तत्र मे तात गन्तव्यमहाय च चिराय च ॥३९॥
 सोऽहमेतादृशाँल्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।
 यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥४०॥

* * *

५९. युधिष्ठिर उवाच

यौ तु स्यातां चरणेनोपपन्नौ यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च ।
 ताभ्यां दानं कतरस्मै विशिष्टमयाचमानाय च याचते च ॥०१॥

भीष्म उवाच

श्रेयो वै याचतः पार्थ दत्तमाहुरयाचते ।
 अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥०२॥
 क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।
 ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥०३॥
 याचजामाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ।
 उद्वेजयति याचन्हि सदा भूतानि दस्युवत् ॥०४॥
 म्रियते याचमानो वै तमनु म्रियते ददत् ।
 ददत्संजीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥०५॥
 आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।
 अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥०६॥
 यदि वै तादृशा राष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 भस्मच्छन्नानिवाग्नीस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥०७॥
 तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
 पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥०८॥
 तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ।
 ददद्बहुविधान्दायानुपच्छन्दानयाचताम् ॥०९॥
 यदग्निहोत्रे सुहुते सायंप्रातर्भवेत्फलम् ।
 विद्यावेदव्रतवति तद्दानफलमुच्यते ॥१०॥
 विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ।
 गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥११॥

कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
 निमन्त्रयेथाः कौन्तेय कामैश्वान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥१२॥
 अपि ते प्रतिगृहीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
 कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥१३॥
 अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान्गृहान् ।
 येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥१४॥
 अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
 ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्नीन्प्रीणयन्तु ते ॥१५॥
 माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
 गा हिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ॥१६॥
 तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
 यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥१७॥
 अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
 दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥१८॥
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥१९॥

* * *

६०. युधिष्ठिर उवाच

दानं यज्ञक्रिया चेह किं स्वित्प्रेत्य महाफलम् ।
 कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥०१॥
 एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।
 विद्वज्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥०२॥
 अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः ।
 किं स्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०३॥

भीष्म उवाच

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
 तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥०४॥
 न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
 एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजासदक्षिणैः ॥०५॥
 अथ चेत्प्रतिगृहीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
 श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥०६॥
 ब्राह्मणांस्तर्पयेद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।

मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥०७॥
 यते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
 यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः ॥०८॥
 इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
 पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥०९॥
 प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्बहुभारिणः ।
 प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥१०॥
 यावतो वै साधुधर्मान्सन्तः संवर्तयन्त्युत ।
 सर्वे ते चापि भर्तव्या नरा ये बहुभारिणः ॥११॥
 समृद्धः संप्रयच्छस्व ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥१२॥
 आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नाद्यानि भारत ।
 अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥१३॥
 एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ।
 अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्षितान् ॥१४॥
 उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपादय ।
 राजसूयाश्चमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥१५॥
 एवं पापैर्विमुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
 संसयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥१६॥
 ततश्च ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
 आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥१७॥
 पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च परिपालय ।
 योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥१८॥
 अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमदायकम् ।
 तं स्म राजकलिं हन्युः प्रजाः संभूय निर्घृणम् ॥१९॥
 अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
 स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥२०॥
 पापं कुर्वन्ति यत्किञ्चित्प्रजा राजा ह्यरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥२१॥
 अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
 चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ॥२२॥
 शुभं वा यत्प्रकुर्वन्ति प्रजा राजा सुरक्षिताः ।

चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥२३॥
जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥२४॥
कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वानुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥२५॥

* * *

६१. युधिष्ठिर उवाच

इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिचोदना ।
बहुदेयाश्च राजानः किं स्विद्देयमनुत्तमम् ॥०१॥

भीष्म उवाच

अति दानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्धी कामाननुत्तमान् ॥०२॥
दोग्धी वासांसि रत्नानि पशून्व्रीहियवांस्तथा ।
भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥०३॥
यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ।
न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥०४॥
अप्यल्पं प्रददुः पूर्वं पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
भूमिमेते ददुः सर्वे ये भूमिं भुञ्जते जनाः ॥०५॥
स्वकर्मेवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ।
भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥०६॥
य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां पृथिवीपतिः ।
पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥०७॥
यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
संग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याद्वा पृथिवीमिमाम् ॥०८॥
इत्येतां क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषम् ।
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥०९॥
अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतम् ।
सैव पापं पावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥१०॥
अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जननी यथा ॥११॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
दानं वाप्यथ वा ज्ञानं नाम्नोऽस्याः परमं प्रियम् ।

तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥१२॥
 नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ।
 न वा पात्रेण वा गूहेदन्तर्धानेन वा चरेत् ।
 ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवमसंशयम् ॥१३॥
 यः साधोभूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ।
 भूमिं तु दत्त्वा साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
 प्रेत्येह च स धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥१४॥
 यस्य विप्रानुशासन्ति साधोभूमिं सदैव हि ।
 न तस्य शत्रवो राजन्प्रशासन्ति वसुंधराम् ॥१५॥
 यत्किंचित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः ।
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥१६॥
 येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥१७॥
 अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।
 यो यजेदश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् ॥१८॥
 अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शङ्केरन्नपि पण्डिताः ।
 अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥१९॥
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
 सर्वमेतन्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥२०॥
 तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसंधता ।
 गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदम् ॥२१॥
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥२२॥
 यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा ।
 अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही ॥२३॥
 मृत्योर्वे किकरो दण्डस्तापो वह्नेः सुदारुणः ।
 घोराश्व वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥२४॥
 पितृश्व पितृलोकस्थान्देवलोके च देवताः ।
 संतर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुंधराम् ॥२५॥
 कृशाय म्रियमाणाय वृत्तिम्लानाय सीदते ।
 भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥२६॥
 यथा धावति गौर्वत्सं क्षीरमभ्युत्सृजन्त्युत ।

एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदम् ॥२७॥
 हलकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां सफलामपि ।
 उदीर्णं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥२८॥
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
 नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥२९॥
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥३०॥
 अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥३१॥
 मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
 अस्मिँल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥३२॥
 य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
 श्राद्धस्य हूयमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥३३॥
 कृत्यानामभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
 प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनात्युभयतो दश ॥३४॥
 पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता ॥३५॥
 अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
 यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम् ॥३६॥
 सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।
 राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥३७॥
 अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
 न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥३८॥
 सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
 योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥३९॥
 अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
 सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥४०॥
 तस्य राज्ञः शुभैरार्यैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
 योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥४१॥
 स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
 स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुंधराम् ॥४२॥
 आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।

ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥४३॥
 यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
 तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥४४॥
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
 शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥४५॥
 भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥४६॥
 एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
 नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ॥४७॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥४८॥
 इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
 मघवा वाग्विदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥४९॥
 भगवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥५०॥
 इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 बृहस्पतिर्महातेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥५१॥
 सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
 दददेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५२॥
 न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
 विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥५३॥
 ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता दानगृद्धिनः ।
 सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥५४॥
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकगताः शूरा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥५५॥
 पञ्च पूर्वादिपुरुषाः षट्च ये वसुधां गताः ।
 एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥५६॥
 रत्नोपकीर्णा वसुधां यो ददाति पुरंदर ।
 स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥५७॥
 महीं स्फीतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्विताम् ।
 राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम् ॥५८॥
 सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।

सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥५९॥
 सर्वकामदुघां धेनुं सर्वकामपुरोगमाम् ।
 ददाति यः सहस्राक्ष स स्वर्गं याति मानवः ॥६०॥
 मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा ।
 सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥६१॥
 भूमिप्रदानान्नुपतिर्मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥६२॥
 ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम् ।
 तं जनाः कथयन्तीह यावद्धरति गौरियम् ॥६३॥
 पुण्यामृद्धरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्जिताः ॥६४॥
 सर्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥६५॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये ।
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥६६॥
 सागरान्सरितः शैलान्काननानि च सर्वशः ।
 सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥६७॥
 तडागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ।
 स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥६८॥
 ओषधीः क्षीरसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वितान् ।
 काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥६९॥
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वासदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्रुते ॥७०॥
 दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
 पूर्वदतां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥७१॥
 न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
 स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥७२॥
 आहिताग्निं सदायज्ञं कृशभृत्यं प्रियातिथिम् ।
 ये भरन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥७३॥
 ब्राह्मणेष्वृणभूतं स्यात्पार्थिवस्य पुरंदर ।
 इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥७४॥
 नाच्छिन्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ।

ब्राह्मणाय सुरश्रेष्ठ कृशभृत्याय कश्चन ॥७५॥
 अथाश्रु पतितं तेषां दीनानामवसीदताम् ।
 ब्राह्मणानां हते क्षेत्रे हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् ॥७६॥
 भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
 तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥७७॥
 इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमसंकुलाम् ।
 गोश्ववाहनसंपूर्णां बाहुवीर्यसमार्जिताम् ॥७८॥
 निधिगर्भा ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
 अक्षयाँल्लभते लोकान्भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥७९॥
 विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
 लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधराम् ॥८०॥
 यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुर्विसर्पति ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विसर्पति ॥८१॥
 ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
 वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥८२॥
 नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं दिवि ॥८३॥
 मोदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्वपूजितः ।
 यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये ॥८४॥
 शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं नरम् ॥८५॥
 शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
 भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥८६॥
 आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दो भवत्यथ ।
 भूमिदानस्य पुष्पाणि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥८७॥
 हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशाङ्खलाः ।
 अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥८८॥
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥८९॥
 एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ।
 वसुरत्नसमाकीर्णा ददावाङ्गिरसे तदा ॥९०॥
 य इमं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवम् ।

न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥९१॥
 अक्षयं च भवेद्धतं पितृभ्यस्तन्न संशयः ।
 तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विप्रो भुञ्जतः श्रावयेद्द्विजान् ॥९२॥
 इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
 मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥९३॥

* * *

६२. युधिष्ठिर उवाच

कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दातुकामो महीपतिः ।
 गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥०१॥
 केन तुष्यन्ति ते सद्यस्तुष्टाः किं प्रदिशन्त्युत ।
 शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥०२॥
 दत्तं किं फलवद्राजन्निह लोके परत्र च ।
 भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥०३॥

भीष्म उवाच

इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
 यदुक्तवानसौ तन्मे गदतः शृणु भारत ॥०४॥

नारद उवाच

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
 लोकतन्त्रं हि यज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥०५॥
 अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥०६॥
 अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥०७॥
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
 अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥०८॥
 कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
 दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥०९॥
 ब्राह्मणायाभिरुपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥१०॥
 श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमर्हमुपस्थितम् ।
 अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थो गृहमागतम् ॥११॥
 क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।

अन्नदः प्राप्नुते राजन्दिवि चेह च यत्सुखम् ॥१२॥
 नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथंचन ।
 अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥१३॥
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥१४॥
 पितृन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च जनाधिप ।
 यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥१५॥
 कृत्वापि पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥१६॥
 ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
 अन्नदानं च शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥१७॥
 न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा ।
 भिक्षितो ब्राह्मणेनेह जन्म वान्नं प्रयाचितः ॥१८॥
 अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलान्विताः ।
 भवन्तीहाथ वामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥१९॥
 आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
 अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥२०॥
 ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।
 अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥२१॥
 ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ।
 विप्रा यमभिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥२२॥
 सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
 महाभोगे कुले जन्म प्रेत्य प्राप्नोति भारत ॥२३॥
 दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम् ।
 मृष्टमृष्टान्नदायी तु स्वर्गं वसति सत्कृतः ॥२४॥
 अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
 अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवान्भोगवानपि ॥२५॥
 प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥२६॥
 अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चाप्यभिपूज्यते ॥२७॥
 ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं चरति पादवत् ।

उप्यते तत्र यद्वीजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥२८॥
 प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृदात्रोर्भवत्युत ।
 सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥२९॥
 अन्नाद्धि प्रसवं विद्धि रतिमन्नाद्धि भारत ।
 धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः ॥३०॥
 अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ।
 अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥३१॥
 अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
 बलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥३२॥
 आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
 न वर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥३३॥
 अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित्स्थाणु जङ्गमम् ।
 त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥३४॥
 अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशः सुखम् ।
 कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥३५॥
 मेघेष्वम्भः संनिधत्ते प्राणानां पवनः शिवः ।
 तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥३६॥
 आदत्ते च रसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
 वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रजापतिः ॥३७॥
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
 तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥३८॥
 ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
 मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥३९॥
 संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं प्रजनः पुष्यतश्च ह ॥४०॥
 एवमन्नं च सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।
 एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥४१॥
 प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाशु यो दद्यादन्नमर्थिने ॥४२॥

भीष्म उवाच

नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।
 अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥४३॥

दत्त्वान्नं विधिवद्राजन्विप्रेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
 यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥४४॥
 अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु नराधिप ।
 भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।
 नानासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ॥४५॥
 चन्द्रमण्डलशुभाणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥४६॥
 अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
 वैदूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ॥४७॥
 सर्वकामफलाश्वापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
 वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥४८॥
 घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ॥४९॥
 क्षीरं स्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
 प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 तानन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ॥५०॥
 एते लोकाः पुण्यकृतामन्नदानां महात्मनाम् ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि ॥५१॥

* * *

६३. युधिष्ठिर उवाच

श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ।
 नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 देवक्याश्चैव संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥०२॥
 द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।
 पप्रच्छैनं ततः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥०३॥
 तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तदा ।
 आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशां पते ॥०४॥

नारद उवाच

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
 संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूँल्लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥०५॥

रोहिण्यां प्रथितैर्मासैर्माषैरन्नेन सर्पिषा ।
 पयोऽनुपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥०६॥
 दोग्धीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
 गच्छन्ति मानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥०७॥
 आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥०८॥
 अपूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
 यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥०९॥
 पुष्ये तु कनकं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च ।
 अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥१०॥
 आक्षेपायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वभयनिर्मुक्तः शात्रवानधितिष्ठति ॥११॥
 मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
 प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥१२॥
 फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
 भक्षान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥१३॥
 घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्षष्टिकौदनम् ।
 उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥१४॥
 यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
 महाफलमनन्तं च भवतीति विनिश्चयः ॥१५॥
 हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।
 प्राप्नोति परमाल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान् ॥१६॥
 चित्रायामृषभं दत्त्वा पुण्यान्गन्धांश्च भारत ।
 चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने तथा ॥१७॥
 स्वातावथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
 प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥१८॥
 विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
 सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥१९॥
 पितृन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।
 न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥२०॥
 दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
 नरकादींश्च संक्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः ॥२१॥

अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तरमुपोषितः ।
 दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गं महीयते ॥२२॥
 कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
 ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां च विन्दति ॥२३॥
 मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 पितृन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥२४॥
 अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
 कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।
 प्रदाय जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोकुले ॥२५॥
 उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ।
 दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वकामानवाप्नुयात् ॥२६॥
 दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृताप्लुतम् ।
 धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥२७॥
 श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
 श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान् ॥२८॥
 गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
 वस्त्ररश्मिधरं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥२९॥
 गन्धाञ्शतभिषग्योगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।
 प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥३०॥
 पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ।
 सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥३१॥
 औरभमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 स पितृन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ॥३२॥
 कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
 सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥३३॥
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥३४॥
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।
 गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥३५॥

भीष्म उवाच

इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
 देवक्या नारदेनेह सा स्नुषाभ्योऽब्रवीदिदम् ॥३६॥

* * *

६४. भीष्म उवाच

सर्वाङ्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ।
 इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥०१॥
 पवित्रं शुच्यथायुष्यं पितृणामक्षयं च तत् ।
 सुवर्णं मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥०२॥
 पानीयदानं परमं दानानां मनुरब्रवीत् ।
 तस्माद्वापीश्च कूपांश्च तडागानि च खानयेत् ॥०३॥
 अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ।
 कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥०४॥
 सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।
 गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥०५॥
 निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
 स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुते ॥०६॥
 बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ।
 अश्विनोश्चैव वहेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥०७॥
 परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।
 रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥०८॥
 फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
 घृतं दद्याद्द्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥०९॥
 घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ ॥१०॥
 पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥११॥
 पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च दृश्यते ।
 न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥१२॥
 प्रयतो ब्राह्मणाग्रेभ्यः श्रद्धया परया युतः ।
 उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥१३॥
 यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 प्रतापार्थं च राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥१४॥
 सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
 उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥१५॥

भगवांश्वास्य सुप्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ।
 न तं त्यजन्ते पशवः संग्रामे च जयत्यपि ॥१६॥
 पुत्राञ्छ्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
 चक्षुर्व्याधिं न लभते यज्ञभागमथाश्रुते ॥१७॥
 निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
 नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।
 कृच्छ्रात्स विषमाच्चैव विप्र मोक्षमवाप्नुते ॥१८॥
 प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ।
 एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ॥१९॥

* * *

६५. युधिष्ठिर उवाच

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
 यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 मर्दते कण्टकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ।
 स शत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥०२॥
 यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशां पते ।
 उपतिष्ठति कौन्तेय रूप्यकाञ्चनभूषणम् ।
 शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥०३॥

युधिष्ठिर उवाच

यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।
 गोप्रदानेऽन्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥०४॥

भीष्म उवाच

शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् ।
 निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥०५॥
 पितृणां प्रथमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥०६॥
 माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥०७॥
 सर्वकामैः स यजते यस्तिर्लैर्यजते पितृन् ।
 न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचन ॥०८॥

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥०९॥
 पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
 तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥१०॥
 आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥११॥
 तिलहोमपरा विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ।
 समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥१२॥
 सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतम् ।
 अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥१३॥
 उत्पन्ने च पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतप ।
 तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गतिमुत्तमाम् ॥१४॥
 इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।
 विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥१५॥
 अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ।
 समागमं महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥१६॥
 देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागं यियक्षवः ।
 शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥१७॥

देवा ऊचुः

भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ।
 यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ।
 नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ॥१८॥
 त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥१९॥

ब्रह्मोवाच

ददामि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः ।
 यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञं काश्यपनन्दनाः ॥२०॥

देवा ऊचुः

भगवन्कृतकामाः स्मो यक्ष्यामस्त्वासदक्षिणैः ।
 इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्त नित्यदा ॥२१॥

भीष्म उवाच

ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिवृषाकपिः ।

असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥२२॥
 ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत ।
 तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥२३॥
 त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ।
 षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥२४॥
 प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।
 न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥२५॥
 शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
 प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥२६॥
 मुदितो वसते प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ।
 प्रतिश्रयप्रदाता च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥२७॥
 अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ।
 गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥२८॥
 तथा गवार्थं शरणं शीतवर्षसहं महत् ।
 आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥२९॥
 क्षेत्रभूमिं ददल्लोके पुत्रं श्रियमवाप्नुयात् ।
 रत्नभूमिं प्रदत्त्वा तु कुलवंशं विवर्धयेत् ॥३०॥
 न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ।
 न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥३१॥
 पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेतु यः ।
 तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥३२॥
 तस्मात्क्रीत्वा महीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ।
 पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥३३॥
 अटवीपर्वताश्चैव नदीतीर्थानि यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः ॥३४॥
 इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशां पते ।
 अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥३५॥
 गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
 तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः समास्थितः ॥३६॥
 ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।
 आसां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् ॥३७॥
 पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्मणा ।

अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ॥३८॥
 नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
 न वर्षं विषमं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥३९॥
 ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्परतरं पदम् ।
 एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥४०॥
 रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
 ततश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥४१॥
 पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ।
 ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
 निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि पार्थिव ॥४२॥
 गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यति ।
 सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥४३॥
 अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥४४॥
 अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥४५॥
 स्वर्गो वै मूर्तिमानेष वृषभं यो गवां पतिम् ।
 विप्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गं महीयते ॥४६॥
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणान्वै स प्रयच्छति ॥४७॥
 गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥४८॥
 न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
 गोजीविने न दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥४९॥
 ददाति तादृशानां वै नरो गाः पापकर्मणाम् ।
 अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥५०॥
 न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
 न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्रां ब्राह्मणाय वै ॥५१॥
 दशगोसहस्रदः सम्यक्शक्रेण सह मोदते ।
 अक्षयौल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥५२॥
 इत्येतद्रोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
 तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥५३॥

अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥५४॥
 श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
 स्वायंभुवं महाभागं स पश्यति नराधिप ॥५५॥
 न हिरण्यैर्न वासोभिर्नाश्वदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथेहान्नप्रदाः प्रभो ॥५६॥
 अन्नं वै परमं द्रव्यमन्नं श्रीश्व परा मता ।
 अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥५७॥
 सद्भ्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥५८॥
 अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
 यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥५९॥
 कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
 स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ॥६०॥
 अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
 स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥६१॥
 सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
 पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥६२॥
 इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
 भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥६३॥

* * *

६६. युधिष्ठिर उवाच

श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
 अन्नं तु ते विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥०१॥
 पानीयदानं परमं कथं चेह महाफलम् ।
 इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह ॥०२॥

भीष्म उवाच

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
 गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ।
 पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ॥०३॥
 यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्रुते नरः ।
 न तस्मात्परमं दानं किंचिदस्तीति मे मतिः ॥०४॥

अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ।
 तस्मादन्नं परं लोके सर्वदानेषु कथ्यते ॥०५॥
 अन्नाद्वलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ।
 अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥०६॥
 सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ।
 यतश्चैतद्यथा चैतद्देवसत्रे महामते ॥०७॥
 अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
 प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥०८॥
 श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।
 प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिबिना पुरा ॥०९॥
 तां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशां पते ।
 गतिं विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतम् ॥१०॥
 अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ।
 नीरजातेन हि विना न किञ्चित्संप्रवर्तते ॥११॥
 नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्रहगणेश्वरः ।
 अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट् तथा ॥१२॥
 अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
 यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥१३॥
 देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
 पितृणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥१४॥
 अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥१५॥
 तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
 तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥१६॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
 शत्रून्श्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥१७॥
 सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवेह शाश्वतीम् ।
 प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥१८॥
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
 अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥१९॥

* * *

६७. युधिष्ठिर उवाच

तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥०२॥
मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥०३॥
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तदा ॥०४॥
अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥०५॥
गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥०६॥
शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनादृतम् ।
मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥०७॥
स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अपत्येषु तथा वृते समस्तेनैव धीमता ।
तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥०८॥
स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनम् ।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥०९॥
तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥१०॥
एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।
उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै ।
यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥११॥

यम उवाच

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ।
यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलम् ॥१२॥
गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ।
ब्रूहि वा त्वं यथा स्वैरं करवाणि किमित्युत ॥१३॥

ब्राह्मण उवाच

यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि मे ।

सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥१४॥

यम उवाच

शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमम् ।

तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् ॥१५॥

तिलाश्च संप्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।

नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥१६॥

तिलाञ्छ्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्ध्यनुत्तमम् ।

तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥१७॥

तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालभनं च तैः ।

कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥१८॥

तथापः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ।

पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ॥१९॥

एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ।

आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम् ॥२०॥

प्रपाश्च कार्याः पानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।

भुक्तेऽप्यथ प्रदेयं ते पानीयं वै विशेषतः ॥२१॥

इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ।

नीतश्चकार च तथा सर्वं तद्यमशासनम् ॥२२॥

नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ।

ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् ॥२३॥

तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।

कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् ॥२४॥

तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।

प्रत्येत्य च स तत्सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥२५॥

तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेप्सया ।

तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितृन् ॥२६॥

दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।

देवानां च पितृणां च चक्षुष्यास्ते मताः प्रभो ॥२७॥

रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।

तानि विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरः ॥२८॥

यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।

उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥२९॥

यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय प्रतिग्रहम् ।
 उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥३०॥
 वाससां तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
 सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥३१॥
 गावः सुवर्णं च तथा तिलाश्वैवानुवर्णिताः ।
 बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥३२॥
 विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत् च ।
 पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥३३॥

* * *

६८. युधिष्ठिर उवाच

भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् ।
 कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥०१॥
 पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणस्तां स्वकर्मणा ।
 विधिवत्प्रतिगृहीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥०२॥
 सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
 वेदे वा यत्समाम्नातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०३॥

भीष्म उवाच

तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥०४॥
 यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्या ब्राह्मी सरस्वतीम् ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥०५॥
 तथैव गाः प्रशंसन्ति न च देयं ततः परम् ।
 संनिकृष्टफलास्ता हि लघ्वर्थश्च युधिष्ठिर ।
 मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ॥०६॥
 वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ।
 मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥०७॥
 प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्तताम् ।
 पूर्वमेवाक्षरं नान्यदभिधेयं कथंचन ॥०८॥
 प्रचारे वा निपाने वा बुधो नोद्वेजयेत् गाः ।
 तृषिता ह्यभिवीक्षन्त्यो नरं हन्युः सबान्धवम् ॥०९॥
 पितृसद्मानि सततं देवतायतनानि च ।
 पूयन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥१०॥

ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
 अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सर्वकामिकम् ॥११॥
 स हि पुत्रान्यशोर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ।
 नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं च व्यपोहति ॥१२॥

युधिष्ठिर उवाच

देयाः किलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ।
 कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥१३॥

भीष्म उवाच

असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
 हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथंचन ॥१४॥
 भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 दत्त्वा दशगवां दाता लोकानाप्यनुत्तमान् ॥१५॥
 यं चैव धर्मं कुरुते तस्य पुण्यफलं च यत् ।
 सर्वस्यैवांशभागदाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥१६॥
 यश्चैनमुत्पादयति यश्चैनं त्रायते भयात् ।
 यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥१७॥
 कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।
 अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥१८॥

वेदान्तनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य प्रज्ञानतृप्तस्य जितेन्द्रियस्य ।
 शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥१९॥
 यः क्षुद्भयाद्धै न विकर्म कुर्यान्मृदुर्दान्तश्चातिथेयश्च नित्यम् ।
 वृत्तिं विप्रायातिसृजेत तस्मै यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥२०॥
 शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।
 सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो दाराश्वेषां दूरतो वर्जनीयाः ॥२१॥

* * *

६९. भीष्म उवाच

अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ।
 नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवासं कुरुद्वह ॥०१॥
 निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ।
 अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥०२॥
 प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कूपाज्जलार्थिनः ।
 श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥०३॥

ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ।
 तस्य चोद्धरणे यत्रमकुर्वस्ते सहस्रशः ॥०४॥
 प्रग्रहैश्वर्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्वतोपमम् ।
 नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥०५॥
 खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
 तस्य नास्ति समुद्धर्तयथ कृष्णे न्यवेदयन् ॥०६॥
 स वासुदेवेन समुद्धृतश्च पृष्टश्च कामान्निजगाद राजा ।
 नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदयत्पुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥०७॥
 तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
 कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥०८॥
 शतं सहस्राणि शतं गवां पुनः पुनः शतान्यष्ट शतायुतानि ।
 त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम नृप द्विजेभ्यः क्व नु तद्रतं तव ॥०९॥
 नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
 प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरैका मम गोधने ॥१०॥
 गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम ।
 सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥११॥
 अपश्यत्परिमार्गश्च तां यां परगृहे द्विजः ।
 ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साभवत् ॥१२॥
 तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
 भवान्दाता भवान्हर्तयथ तौ मां तदोचतुः ॥१३॥
 शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ।
 याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम् ॥१४॥
 देशकालोपसंपन्ना दोग्धी क्षान्तातिवत्सला ।
 स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥१५॥
 कृशं च भरते या गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
 न सा शक्या मया हातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥१६॥
 ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।
 गवां शतसहस्रं वै तत्कृते गृह्यतामिति ॥१७॥
ब्राह्मण उवाच
 न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।
 सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥१८॥
 रुक्ममश्वांश्च ददतो रजतं स्यन्दनास्तथा ।

न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥१९॥
 एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
 पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥२०॥
 यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।
 नान्तः संख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥२१॥
 अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ।
 चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥२२॥
 रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चानृता तव ।
 ब्राह्मणस्वस्य चादानं त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥२३॥
 पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
 धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले ॥२४॥
 अश्रौषं प्रच्युतश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ।
 वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः ॥२५॥
 पूर्णं वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।
 प्राप्स्यसे शाश्वताँल्लोकाञ्जितान्स्वेनैव कर्मणा ॥२६॥
 कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितं च ह ।
 तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न तु मामजहात्स्मृतिः ॥२७॥
 त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
 अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥२८॥
 अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
 विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिंदम ॥२९॥
 ततस्तस्मिन्दिवं प्राप्ते नृगे भरतसत्तम ।
 वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥३०॥
 ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
 ब्राह्मणस्वं हतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥३१॥
 सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ।
 विमुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥३२॥
 प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः ।
 अपचारं गवां तस्माद्दर्जयेत युधिष्ठिर ॥३३॥

* * *

७०. युधिष्ठिर उवाच

दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।

विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥०२॥

ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।

त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ।

समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ॥०३॥

उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।

इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ।

विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥०४॥

गत्वानवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।

न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥०५॥

क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा ।

यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्स महातपाः ॥०६॥

तथा स पित्राभिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।

प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥०७॥

नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ।

किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥०८॥

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमुपगूहतः ।

व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥०९॥

पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरुद्वह ।

प्रास्पन्दच्छयने कौशये वृष्ट्या सस्यमिवाप्लुतम् ॥१०॥

स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं क्षाद्यं प्रत्यागतं पुनः ।

दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥११॥

अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।

दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥१२॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।

अन्वर्थं तं पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥१३॥

कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।

वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥१४॥

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥१५॥

ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं वृतं सदस्यैरभिपूज्यमानम् ।
 प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्मराज लोकानर्हं यान्स्म तान्मे विधत्स्व ॥१६॥
 यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य यमं पश्येत्याह तु त्वां तपस्वी ।
 पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुम् ॥१७॥
 दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
 ददामि किं चापि मनःप्रणीतं प्रियातिथे तव कामान्वृणीष्व ॥१८॥
 तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
 इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धौल्लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥१९॥
 यानं समारोप्य तु मां स देवो वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमन्तम् ।
 संदर्शयामास तदा स्म लोकान्सर्वास्तदा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥२०॥

अपश्यं तत्र वेश्मानि तैजसानि कृतात्मनाम् ।

नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥२१॥

चन्द्रमण्डलशुभाणि किङ्किणीजालवन्ति च ।

अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥२२॥

वैदूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।

तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥२३॥

भक्ष्यभोज्यमयाञ्छैलान्वासांसि शयनानि च ।

सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥२४॥

नद्यो वीथ्यः सभा वापी दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।

घोषवन्ति च यानानि युक्तान्येव सहस्रशः ॥२५॥

क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम् ।

वैवस्वतस्यानुमतांश्च देशानदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यम् ॥२६॥

सर्वं दृष्ट्वा तदहं धर्मराजमवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणम् ।

क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥२७॥

यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।

अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकाः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥२८॥

न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।

ज्ञात्वा देया विप्र गवान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥२९॥

स्वाध्यायाद्यो योऽतिमात्रं तपस्वी वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥३०॥

तिस्रो रात्रीरद्विरूपोप्य भूमौ तृसा गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।

वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारास्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥३१॥

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
 यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्यास्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥३२॥
 तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।
 कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥३३॥
 गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतञ्जं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
 वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थं कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ॥३४॥
 गुर्वर्थं वा बालपुष्ट्याभिषङ्गाद्रावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।
 अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः प्राणक्रीता निर्जिताश्वौदकाश्च ॥३५॥

नाचिकेत उवाच

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।
 अगोमी गोप्रदातृणां कथं लोकान्निगच्छति ॥३६॥
 ततो यमोऽब्रवीद्धीमान्गोप्रदाने परां गतिम् ।
 गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥३७॥
 अलाभे यो गवां दद्याद्धृतधेनुं यतव्रतः ।
 तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥३८॥
 घृतालाभे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
 स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥३९॥
 तिलालाभे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
 स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्रुते ॥४०॥
 एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
 दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥४१॥
 निवेदये चापि प्रियं भवत्सु क्रतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
 प्राप्सो मया तात स मत्प्रसूतः प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥४२॥
 शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय प्राप्सो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।
 दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महार्थां निःसंदिग्धं दानधर्माश्चरिष्ये ॥४३॥
 इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्षे ।
 दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥४४॥
 शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मात्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
 तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥४५॥
 एताः पुरा अददन्नित्यमेव शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
 तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमानास्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या ॥४६॥
 काले शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।

दत्त्वा तस्वा लोकममुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥४७॥
 एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
 काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा ॥४८॥
 वेदव्रती स्याद्दृषभप्रदाता वेदावासिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तीर्थावासिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥४९॥
 गामप्येकां कपिलां संप्रदाय न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।
 गवां रसात्परमं नास्ति किं चिद्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥५०॥
 गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।
 यस्तज्जानन्न गवां हार्दमेति स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥५१॥
 यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा शतार्थं वा दश वा साधुवत्साः ।
 अप्येकां वा साधवे ब्राह्मणाय सास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥५२॥
 प्रास्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
 शब्दश्चैकः संततिश्चोपभोगस्तस्माद्गोदः सूर्य इवाभिभाति ॥५३॥
 गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने स वै वक्ता नियतं स्वर्गदाता ।
 विधिज्ञानां सुमहानेष धर्मो विधिं ह्याद्यं विधयः संश्रयन्ति ॥५४॥
 एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
 त्वय्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च वयं चापि प्रसृते पुण्यशीलाः ॥५५॥
 इत्युक्तोऽहं धर्मराजा महर्षे धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य ।
 अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥५६॥

* * *

७१. युधिष्ठिर उवाच

उक्तं वै गोप्रदानं ते नाचिकेतमृषिं प्रति ।
 माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥०१॥
 नृगेण च यथा दुःखमनुभूतं महात्मना ।
 एकापराधादज्ञानात्पितामह महामते ॥०२॥
 द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः ।
 मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥०३॥
 किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ।
 तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र विशन्त्युत ॥०४॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथापृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥०५॥

शक्र उवाच

स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वया त्विषा ।
 गोलोकवासिनः पश्ये व्रजतः संशयोऽत्र मे ॥०६॥
 कीदृशा भगवँल्लोका गवां तद्ब्रूहि मेऽनघ ।
 यानावसन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुम् ॥०७॥
 कीदृशाः किंफलाः कः स्वित्परमस्तत्र वै गुणः ।
 कथं च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥०८॥
 कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते ।
 कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ॥०९॥
 बह्वीनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशम् ।
 अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे ॥१०॥
 कथं च बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ।
 अल्पप्रदाता बहुदः कथं च स्यादिहेश्वर ॥११॥
 कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ।
 एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥१२॥

* * *

७२. ब्रह्मोवाच

योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानाधिकारवान् ।
 नास्य प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिंस्त्वतोऽन्यो हि शतक्रतो ॥०१॥
 सन्ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
 पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥०२॥
 कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रता ऋषयस्तथा ।
 सशरीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभवृत्तयः ॥०३॥
 शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
 स्वप्नभूतांश्च तँल्लोकान्पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥०४॥
 ते तु लोकाः सहस्राक्ष शृणु यादृग्गुणान्विताः ।
 न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पापकम् ।
 तथान्यन्नाशुभं किञ्चिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ॥०५॥
 यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासव ।
 तत्सर्वं प्रापयन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ।
 कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ॥०६॥
 वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि च ।

गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किञ्चन ॥०७॥
 मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदृश्यते ।
 ईदृशान्विद्धि ताल्लोकान्नास्ति लोकस्ततोऽधिकः ॥०८॥
 तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
 अहंकारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः ॥०९॥
 यः सर्वमांसानि न भक्षयित पुमान्सदा यावदन्ताय युक्तः ।
 मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥१०॥
 अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
 यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥११॥
 मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ।
 ईदृग्गुणो मानवः संप्रयाति लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ॥१२॥
 न पारदारी पश्यति लोकमेनं न वै गुरुघ्नो न मृषाप्रलापी ।
 सदापवादी ब्राह्मणः शान्तवेदो दोषैरन्यैर्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥१३॥
 न मित्रधुङ्नैकृतिकः कृतघ्नः शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।
 न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्येद्रवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥१४॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं नैपुणेन सुरेश्वर ।
 गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥१५॥
 दायाद्यलब्धैरर्थैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 धर्माजितधनक्रीतान्स लोकानश्नुतेऽक्षयान् ॥१६॥
 यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥१७॥
 दायाद्या यस्य वै गावो न्यायपूर्वरुपार्जिताः ।
 प्रदत्तास्ताः प्रदातृणां संभवन्त्यक्षया ध्रुवाः ॥१८॥
 प्रतिगृह्य च यो दद्याद्गाः सुशुद्धेन चेतसा ।
 तस्यापीहाक्षयाँल्लोकान्ध्रुवान्विद्धि शचीपते ॥१९॥
 जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ।
 गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः ॥२०॥
 न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ।
 मनसा गोषु न द्रुह्येद्रोवृत्तिर्गानुकम्पकः ॥२१॥
 सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।
 गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥२२॥
 क्षत्रियस्य गुणैरेभिरन्वितस्य फलं शृणु ।

तस्यापि शततुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥२३॥
 वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पञ्चाशतं भवेत् ।
 शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥२४॥
 एतच्चैवं योऽनुतिष्ठेत् युक्तः सत्येन युक्तो गुरुशुश्रूषया च ।
 दान्तः क्षान्तो देवतार्ची प्रशान्तः शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥२५॥
 महत्फलं प्राप्नुते स द्विजाय दत्त्वा दोग्धीं विधिनानेन धेनुम् ।
 नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥२६॥
 वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च नित्यं दृष्ट्वा योऽभिनन्देत् गाश्च ।
 आ जातितो यश्च गवां नमेत् इदं फलं शक्र निबोध तस्य ॥२७॥
 यत्स्यादिष्ट्वा राजसूये फलं तु यत्स्यादिष्ट्वा बहुना काञ्चनेन ।
 एतत्तुल्यं फलमस्याहुरग्यं सर्वे सन्तस्त्वृषयो ये च सिद्धाः ॥२८॥
 योऽग्रं भक्तान्किंचिदप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।
 शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयात्पुण्यशीलः ॥२९॥
 य एकं भक्तमश्रीयाद्दद्यादेकं गवां च यत् ।
 दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकम्पकः ॥३०॥
 एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।
 यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ।
 तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ॥३१॥
 ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।
 पञ्चवार्षिकमेतत् क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।
 ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥३२॥
 यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 यावतीः स्पर्शयेद्गा वै तावत्तु फलमश्रुते ।
 लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥३३॥
 संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥३४॥
 अलाभे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
 दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥३५॥
 न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
 कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥३६॥
 स्वाध्यायाद्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं कृतज्ञम् ।
 गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥३७॥

वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
 गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥३८॥
 अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः प्राणक्रीता निर्जिताश्वौकजाश्च ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥३९॥
 बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
 यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥४०॥
 तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
 वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचाराख्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥४१॥
 दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
 यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्यास्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥४२॥
 तथानङ्वाहं ब्राह्मणायाथ धुर्यं दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।
 हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥४३॥

कान्तारे ब्राह्मणान्गाश्च यः परित्राति कौशिक ।
 क्षेमेण च विमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ॥४४॥
 मृत्युकाले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकाङ्क्षते ।
 लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यद्वास्य हृदि वर्तते ॥४५॥
 तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणा तेन मानवः ।
 गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र स महीयते ॥४६॥
 यस्त्वेतेनैव विधिना गां वनेष्वनुगच्छति ।
 तृणगोमयपर्णाशी निःस्पृहो नियतः शुचिः ॥४७॥
 अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो ।
 मम लोके सुरैः सार्धं लोके यत्रापि चेच्छति ॥४८॥

* * *

७३. इन्द्र उवाच

जानन्यो गामपहरेद्विक्रीयाद्वार्थकारणात् ।
 एतद्विज्ञातुमिच्छामि का नु तस्य गतिर्भवेत् ॥०१॥

ब्रह्मोवाच

भक्षार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्वते ।
 दानार्थं वा ब्राह्मणाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥०२॥
 विक्रयार्थं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः ।
 घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥०३॥

घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।
 यावन्ति तस्या लोमानि तावद्वर्षाणि मज्जति ॥०४॥
 ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।
 विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ॥०५॥
 अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 यावद्दाने फलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥०६॥
 सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते ।
 सुवर्णं परमं ह्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥०७॥
 गोप्रदानं तारयते सप्त पूर्वास्तथा परान् ।
 सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्विद्वगुणमुच्यते ॥०८॥
 सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ॥०९॥
 कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो ।
 एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥१०॥

भीष्म उवाच

एतत्पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
 इन्द्रो दशरथायाह रामायाह पिता तथा ॥११॥
 राघवोऽपि प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने ।
 ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता विभो ॥१२॥
 पारंपर्यागतं चेदमृषयः संशितव्रताः ।
 दुर्धरं धारयामासू राजानश्चैव धार्मिकाः ।
 उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर ॥१३॥
 य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि ।
 यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे ॥१४॥
 तस्य लोकाः किलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा ।
 इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः ॥१५॥

* * *

७४. युधिष्ठिर उवाच

विस्रम्भितोऽहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो ।
 प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥
 व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाद्युते ।
 नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम् ॥०२॥

दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
 अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥०३॥
 अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
 तस्य किं च फलं दृष्टं श्रुतं यः संप्रयच्छति ॥०४॥
 स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलम् ।
 सत्ये च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम् ॥०५॥
 पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रूषणे तथा ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकम्पने ॥०६॥
 एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
 वेत्तुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥०७॥

भीष्म उवाच

यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ।
 अखण्डं सम्यगारब्धं तस्य लोकाः सनातनाः ॥०८॥
 नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ।
 नियमानां क्रतूनां च त्वयावाप्तमिदं फलम् ॥०९॥
 स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
 इहलोकेऽर्थवान्नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥१०॥
 दमस्य तु फलं राजञ्शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
 दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः ॥११॥
 यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिषूदनाः ।
 प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ॥१२॥
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ।
 स्वर्गं तथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ॥१३॥
 दानैर्यज्ञैश्च विविधैर्यथा दान्ताः क्षमान्विताः ।
 दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परो दमः ॥१४॥
 यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥१५॥
 अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ।
 ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो यान्ति देवताः ॥१६॥
 दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।
 कामयाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥१७॥
 अध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ।

विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥१८॥
 अधीत्यापि हि यो वेदान्न्यायविद्भ्यः प्रयच्छति ।
 गुरुकर्मप्रशंसी च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥१९॥
 क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
 युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥२०॥
 वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ।
 शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयाच्छति ॥२१॥
 शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थाश्च मे शृणु ।
 शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव ह ॥२२॥
 यज्ञशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथापरे ।
 युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥२३॥
 बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथापरे ।
 आर्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ॥२४॥
 तैस्तैस्तु नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
 वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥२५॥
 गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
 मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथापरे ॥२६॥
 सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
 अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ।
 सर्वे यान्ति पराल्लोकान्स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥२७॥
 धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।
 सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समम् ॥२८॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥२९॥
 सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
 सत्येन मारुतो वाति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥३०॥
 सत्येन देवान्प्रीणाति पितृन्वै ब्राह्मणांस्तथा ।
 सत्यमाहुः परं धर्मं तस्मात्सत्यं न लङ्घयेत् ॥३१॥
 मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
 मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ।
 सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥३२॥
 दमः सत्यफलावासिरुक्ता सर्वात्मना मया ।

असंशयं विनीतात्मा सर्वः स्वर्गे महीयते ॥३३॥
 ब्रह्मचर्यस्य तु गुणाञ्शृणु मे वसुधाधिप ।
 आ जन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ।
 न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि जनाधिप ॥३४॥
 बह्व्यः कोट्यस्त्वृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत ।
 सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ॥३५॥
 ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितम् ।
 ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ॥३६॥
 प्रत्यक्षं च तवाप्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु ।
 विभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः ।
 तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥३७॥
 मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ।
 शुश्रूषते यः पितरं न चासूयेत्कथंचन ।
 मातरं वानहंवादी गुरुमाचार्यमेव च ॥३८॥
 तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमुत्तमम् ।
 न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूषुरात्मवान् ॥३९॥

* * *

७५. युधिष्ठिर उवाच

विधिं गवां परमहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 येन ताञ्शाश्वताँल्लोकानखिलानश्रुवीमहि ॥०१॥

भीष्म उवाच

न गोदानात्परं किञ्चिद्विद्यते वसुधाधिप ।
 गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम् ॥०२॥
 सतामर्थं सम्यगुत्पादितो यः स वै क्लृप्तः सम्यगिष्टः प्रजाभ्यः ।
 तस्मात्पूर्वं ह्यादिकाले प्रवृत्तं गवां दाने शृणु राजन्विधिं मे ॥०३॥
 पुरा गोषूपनीतासु गोषु संदिग्धदर्शिना ।
 मान्धात्रा प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत ॥०४॥
 द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
 प्रदानार्थं नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥०५॥
 आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
 प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥०६॥
 गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।

प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्रोप्रदाने ॥०७॥
 स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
 ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥०८॥
 उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
 त्रिविधं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥०९॥
 ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।
 क्षितौ राधःप्रभवः शश्वदेव प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥१०॥
 गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्यास्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
 आमन्ताता मे ददतीराश्रयं तु तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे ॥११॥
 शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।
 यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥१२॥
 या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
 मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः संधुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥१३॥
 एवं तस्याग्रे पूर्वमर्थं वदेत गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
 प्रतिब्रूयाच्छेषमर्थं द्विजातिः प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥१४॥
 गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः ।
 ऊधस्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥१५॥
 नाम संकीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
 फलं षड्विंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥१६॥
 एवमेतान्गुणान्वृद्धान्गवादीनां यथाक्रमम् ।
 गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥१७॥
 गोदः शीली निर्भयश्चार्धदाता न स्याद्दुःखी वसुदाता च कामी ।
 ऊधस्योढा भारत यश्च विद्वान्व्याख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥१८॥
 गा वै दत्त्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं निशां चैकां संवसेतेह ताभिः ।
 काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं रसैर्वा गोः शकृता प्रस्नवैर्वा ॥१९॥
 वेदव्रती स्याद्दृषभप्रदाता वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा लोकानग्र्यान्विन्दते नाविधिज्ञः ॥२०॥
 कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्थान्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुम् ।
 सम्यक्ताः स्युर्हृदयकव्यौघवत्यस्तासामुक्षां ज्यायसां संप्रदानम् ॥२१॥
 न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्यान्नाश्रद्धधानाय न वक्रबुद्धये ।
 गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥२२॥
 सन्ति लोके श्रद्धधाना मनुष्याः सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषेषु ।

येषां दानं दीयमानं ह्यनिष्टं नास्तिक्यं चाप्याश्रयन्ते ह्यपुण्याः ॥२३॥
 बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य ये राजानो गोप्रदानानि कृत्वा ।
 लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः सुवृत्तास्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥२४॥
 उशीनरो विष्वगश्चो नृगश्च भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
 मान्धाता वै मुचुकुन्दश्च राजा भूरियुम्नो नैषधः सोमकश्च ॥२५॥
 पुरुरवा भरतश्चक्रवर्ती यस्यान्वये भारताः सर्व एव ।
 तथा वीरो दाशरथिश्च रामो ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः ॥२६॥
 तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो दिवं प्राप्तो गोप्रदाने विधिज्ञः ।
 यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मेर्मान्धाताभूद्रोप्रदानैश्च युक्तः ॥२७॥
 तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ।
 द्विजाग्र्येभ्यः संप्रयच्छ प्रतीतो गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणाम् ॥२८॥

वैशंपायन उवाच

तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो भीष्मेणोक्तो विधिवद्रोप्रदाने ।
 स मान्धातुर्देवदेवोपदिष्टं सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥२९॥
 इति नृप सततं गवां प्रदाने यवशकलान्सह गोमयैः पिबानः ।
 क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥३०॥
 स नृपतिरभवत्सदैव ताभ्यः प्रयतमना ह्यभिसंस्तुवंश्च गा वै ।
 नृपधुरि च न गामयुङ्क्त भूयस्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥३१॥

* * *

७६. वैशंपायन उवाच

ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शांतनवं नृप ।
 गोदाने विस्तरं धीमान्पप्रच्छ विनयान्वितः ॥०१॥

युधिष्ठिर उवाच

गोप्रदाने गुणान्सम्यक्पुनः प्रब्रूहि भारत ।
 न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम् ॥०२॥
 इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शांतनवो नृप ।
 सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥०३॥

भीष्म उवाच

वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंवृताम् ।
 दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥०४॥
 असुर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा तत्र गच्छति ।
 पीतोदकां जग्धतृणां नष्टदुग्धां निरिन्द्रियाम् ॥०५॥

जरोग्रामुपयुक्तार्था जीर्णा कूपमिवाजलम् ।
 दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥०६॥
 दुष्टा रुष्टा व्याधिता दुर्बला वा न दातव्या याश्च मूल्यैरदतैः ।
 क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति तस्यावीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥०७॥
 बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
 यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥०८॥

युधिष्ठिर उवाच

कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।
 विशेषमिच्छामि महानुभाव श्रोतुं समर्थो हि भवान्प्रवक्तुम् ॥०९॥

भीष्म उवाच

वृद्धानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत्प्रभाषसे ।
 वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥१०॥
 प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
 असृजदृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥११॥
 यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवोकसः ।
 तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥१२॥
 अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठास्ततो नराः ।
 ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥१३॥
 यज्ञैराप्यायते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।
 सर्वे देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्तास्ततः प्रजाः ॥१४॥
 एतान्येव तु भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकाङ्क्षया ।
 वृत्तिदं चान्वपद्यन्त तृषिताः पितृमातृवत् ॥१५॥
 इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।
 प्रजापतिर्बलाधानममृतं प्रापिबत्तदा ॥१६॥
 स गतस्तस्य तृप्तिं तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् ।
 ददर्शोद्गारसंवृतां सुरभिं मुखजां सुताम् ॥१७॥
 सासृजत्सौरभेयीस्तु सुरभिर्लोकमातरः ।
 सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥१८॥
 तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समन्ततः ।
 बभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः ॥१९॥
 स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
 शिरस्यवाप तत्क्रुद्धः स तदोदैक्षत प्रभुः ।

ललाटप्रभवेनाक्षणा रोहिणीः प्रदहन्निव ॥२०॥
 तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिला गा विशां पते ।
 नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥२१॥
 यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ।
 यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णताम् ॥२२॥
 अथ क्रुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ।
 अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् ॥२३॥
 यथा ह्यमृतमादाय सोमो विष्यन्दते पुनः ।
 तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवाः ॥२४॥
 न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ।
 नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला ॥२५॥
 इमाल्लोकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रस्नवेन च ।
 आसामैश्वर्यमश्रीहि सर्वामृतमयं शुभम् ॥२६॥
 वृषभं च ददौ तस्मै सह ताभिः प्रजापतिः ।
 प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥२७॥
 प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ।
 ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥२८॥
 ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
 ईश्वरः स गवां मध्ये वृषाङ्क इति चोच्यते ॥२९॥
 एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ।
 प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ॥३०॥
 लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ।
 सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥३१॥
 इमं गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन्सदा शुचिरतिमङ्गलप्रियः ।
 विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः प्रियं सुतान्पशुधनमाप्नुयात्तथा ॥३२॥
 हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म यानं वासो वृद्धबालस्य पुष्टिम् ।
 एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्चै दाता राजन्नाप्नुयाद्वै सदैव ॥३३॥

वैशंपायन उवाच

पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
 सौवर्णकांस्योपदुहास्ततो गाः पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥३४॥
 तथैव तेभ्योऽभिददौ द्विजेभ्यो गवां सहस्राणि शतानि चैव ।
 यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थं लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ॥३५॥

* * *

७७. भीष्म उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो ददतां वरः ॥०१॥
 सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
 पुरोहितमिदं प्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥०२॥

सौदास उवाच

त्रैलोक्ये भगवन्किं स्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ।
 यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ॥०३॥

भीष्म उवाच

तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।
 गवामुपनिषद्विद्वान्मस्कृत्य गवां शुचिः ॥०४॥
 गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥०५॥
 गावो भूतं भविष्यच्च गावः पुष्टिः सनातनी ।
 गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति ।
 अन्नं हि सततं गावो देवानां परमं हविः ॥०६॥
 स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥०७॥
 सायं प्रातश्च सततं होमकाले महामते ।
 गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥०८॥
 कानिचिद्यानि दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।
 तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥०९॥
 एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती ।
 शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥१०॥
 अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
 समृद्धो यश्च कीनाशो नार्घ्यमर्हन्ति ते त्रयः ॥११॥
 कपिलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥१२॥
 युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ॥१३॥
 वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ।

ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥१४॥
 नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यान्नास्मृत्य पुनरुत्पतेत् ।
 सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥१५॥
 गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कदाचन ।
 न चासां मांसमश्नीयाद्गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥१६॥
 गाश्च संकीर्तयेन्नित्यं नावमन्येत गास्तथा ।
 अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥१७॥
 गोमयेन सदा स्नायाद्गोकरीषे च संविशेत् ।
 क्षेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥१८॥
 सार्द्रचर्मणि भुञ्जीत निरीक्षन्वारुणीं दिशम् ।
 वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥१९॥
 घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
 घृतं दद्याद्दृतं प्राशेद्गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥२०॥
 गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ।
 रसरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥२१॥
 गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः ।
 सुरभ्यः सौरभेयाश्च सरितः सागरं यथा ॥२२॥
 गावः पश्यन्तु मां नित्यं गावः पश्याम्यहं तदा ।
 गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ॥२३॥
 एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च ।
 महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥२४॥

* * *

७८. वसिष्ठ उवाच

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
 गोभिः पूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥०१॥
 लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
 भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥०२॥
 स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।
 शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥०३॥
 तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥०४॥
 ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।

एवं	भवत्विति	विभुर्लोकांस्तारयतेति	च	॥०५॥
उत्तस्थुः	सिद्धिकामास्ता	भूतभव्यस्य	मातरः	।
तपसोऽन्ते	महाराज	गावो	लोकपरायणाः	॥०६॥
तस्माद्गावो	महाभागाः	पवित्रं	परमुच्यते	।
तथैव	सर्वभूतानां	गावस्तिष्ठन्ति	मूर्धनि	॥०७॥
समानवत्सां	कपिलां	धेनुं	दत्त्वा	पयस्विनीम्
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतां	ब्रह्मलोके	महीयते	॥०८॥
रोहिणीं	तुल्यवत्सां	तु	धेनुं	दत्त्वा
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतां	सूर्यलोके	महीयते	॥०९॥
समानवत्सां	शबलां	धेनुं	दत्त्वा	पयस्विनीम्
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतां	सोमलोके	महीयते	॥१०॥
समानवत्सां	श्वेतां	तु	धेनुं	दत्त्वा
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके		महीयते	॥११॥
समानवत्सां	कृष्णां	तु	धेनुं	दत्त्वा
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतामग्निलोके		महीयते	॥१२॥
समानवत्सां	धूम्रां	तु	धेनुं	दत्त्वा
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतां	याम्यलोके	महीयते	॥१३॥
अपां	फेनसवर्णां	तु	सवत्सां	कांस्यदोहनाम्
प्रदाय	वस्त्रसंवीतां	वारुणं	लोकमश्रुते	॥१४॥
वातरेणुसवर्णां	तु	सवत्सां	कांस्यदोहनाम्	।
प्रदाय	वस्त्रसंवीतां	वायुलोके	महीयते	॥१५॥
हिरण्यवर्णां	पिङ्गाक्षीं	सवत्सां	कांस्यदोहनाम्	।
प्रदाय	वस्त्रसंवीतां	कौबेरं	लोकमश्रुते	॥१६॥
पलालधूमवर्णां	तु	सवत्सां	कांस्यदोहनाम्	।
प्रदाय	वस्त्रसंवीतां	पितृलोके	महीयते	॥१७॥
सवत्सां	पीवरीं	दत्त्वा	शितिकण्ठामलंकृताम्	।
वैश्वदेवमसंबाधं	स्थानं	श्रेष्ठं	प्रपद्यते	॥१८॥
समानवत्सां	गौरीं	तु	धेनुं	दत्त्वा
सुव्रतां	वस्त्रसंवीतां	वसूनां	लोकमश्रुते	॥१९॥
पाण्डुकम्बलवर्णां	तु	सवत्सां	कांस्यदोहनाम्	।
प्रदाय	वस्त्रसंवीतां	साध्यानां	लोकमश्रुते	॥२०॥
वैराटपृष्ठमुक्षाणं		सर्वरत्नैरलंकृतम्		।

प्रदाय मरुतां लोकानजरान्प्रतिपद्यते ॥२१॥
 वत्सोपपन्नां नीलाङ्गां सर्वरत्नसमन्विताम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥२२॥
 शितिकण्ठमनङ्वाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥२३॥
 गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसंचयान् ।
 विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजता ॥२४॥
 तं चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः ।
 रमयन्ति नरश्रेष्ठ गोप्रदानरतं नरम् ॥२५॥
 वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च शिञ्जितैः ।
 हासैश्च हरिणाक्षीणां प्रसुप्तः प्रतिबोध्यते ॥२६॥
 यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।
 स्वर्गाच्च्युतश्चापि ततो नृलोके कुले समुत्पत्स्यति गोमिनां सः ॥२७॥
 * * *

७९. वसिष्ठ उवाच

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ।
 घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥०१॥
 घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥०२॥
 गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥०३॥
 इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥०४॥
 प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा ।
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥०५॥
 नवनीतपङ्काः क्षीरोदा दधिशैवलसंकुलाः ।
 वहन्ति यत्र नद्यो वै तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥०६॥
 गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ।
 परामृद्धिमवाप्याथ स गोलोके महीयते ॥०७॥
 दश चोभयतः प्रेत्य मातापित्रोः पितामहान् ।
 दधाति सुकृताँल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥०८॥
 धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।

पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां कांचिदुपैति तत्र ॥०९॥
 पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा दिवोकसां मातरोऽथाप्रमेयाः ।
 अन्वालभेद्दक्षिणतो ब्रजेच्च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥१०॥
 धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिशृङ्गां कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ।
 प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥११॥
 सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
 गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥१२॥
 नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम् ।
 नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥१३॥
 त्वचा लोम्नाथ शृङ्गैश्च वालैः क्षीरेण मेदसा ।
 यज्ञं वहन्ति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥१४॥
 यया सर्वमिदं व्यासं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ॥१५॥
 गुणवचनसमुच्चयैकदेशो नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ।
 न हि परमिह दानमस्ति गोभ्यो भवन्ति न चापि परायणं तथान्यत् ॥१६॥

भीष्म उवाच

परमिदमिति भूमिपो विचिन्त्य प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ।
 व्यसृजत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः सुबहु च गोधनमासवांश्च लोकान् ॥१७॥

* * *

८०. युधिष्ठिर उवाच

पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोके च यद्भवेत् ।
 पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ।
 धारयन्ति प्रजाश्वेमाः पयसा हविषा तथा ॥०२॥
 न हि पुण्यतमं किंचिद्गोभ्यो भरतसत्तम ।
 एताः पवित्राः पुण्याश्च त्रिषु लोकेष्वनुत्तमाः ॥०३॥
 देवानामुपरिष्ठाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।
 दत्त्वा चैता नरपते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ॥०४॥
 मान्धाता यौवनाश्च ययातिर्नहुषस्तथा ।
 गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ।
 गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥०५॥

अपि चात्र पुरावृतं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥०६॥
 ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुकः ।
 अभिवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥०७॥
 को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
 किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥०८॥
 केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
 किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥०९॥
 दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
 पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥१०॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
 पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥११॥

व्यास उवाच

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
 गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥१२॥
 पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
 शृङ्गार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥१३॥
 ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
 ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥१४॥
 तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतम् ।
 नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥१५॥
 ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हृद्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
 पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ।
 गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥१६॥
 ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
 ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
 गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥१७॥
 यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
 पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ॥१८॥
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
 सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥१९॥
 रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिदण्डैर्हिरण्मयैः ।

तरुणादित्यसंकाशैर्भान्ति	तत्र	जलाशयाः	॥२०॥
महार्हमणिपत्रैश्च	काञ्चनप्रभकेसरैः		
नीलोत्पलविमिश्रैश्च	सरोभिर्बहुपङ्कजैः		॥२१॥
करवीरवनैः	फुल्लैः	सहस्रावर्तसंवृतैः	
संतानकवनैः	फुल्लैर्वृक्षैश्च	समलंकृताः	॥२२॥
निर्मलाभिश्च	मुक्ताभिर्मणिभिश्च	महाधनैः	
उद्धूतपुलिनास्तत्र	जातरूपैश्च	निम्नगाः	॥२३॥
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा	नगोत्तमैः		
जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः			॥२४॥
सौवर्णगिरयस्तत्र	मणिरत्नशिलोच्चयाः		
सर्वरत्नमयैर्भान्ति	शृङ्गैश्चारुभिरुच्छ्रितैः		॥२५॥
नित्यपुष्पफलास्तत्र	नगाः	पत्ररथाकुलाः	
दिव्यगन्धरसैः	पुष्पैः	फलैश्च	भरतर्षभ ॥२६॥
रमन्ते	पुण्यकर्माणस्तत्र	नित्यं	युधिष्ठिर
सर्वकामसमृद्धार्था	निःशोका	गतमन्यवः	॥२७॥
विमानेषु	विचित्रेषु	रमणीयेषु	भारत
मोदन्ते	पुण्यकर्माणो	विहरन्तो	यशस्विनः ॥२८॥
उपक्रीडन्ति	तान्राजञ्शुभाश्चाप्सरसां	गणाः	
एताँल्लोकानवाप्नोति	गां	दत्त्वा	वै युधिष्ठिर ॥२९॥
यासामधिपतिः	पूषा	मारुतो	बलवान्बली
ऐश्वर्यं	वरुणो	राजा	ता मां पान्तु युगंधराः ॥३०॥
सुरूपा	बहुरूपाश्च	विश्वरूपाश्च	मातरः
प्राजापत्या	इति	ब्रह्मञ्जपेन्नित्यं	यतव्रतः ॥३१॥
गास्तु	शुश्रूषते	यश्च	समन्वेति च सर्वशः
तस्मै	तुष्टाः	प्रयच्छन्ति	वरानपि सुदुर्लभान् ॥३२॥
न	द्रुह्येन्मनसा	चापि	गोषु ता हि सुखप्रदाः
अर्चयेत्	सदा	चैव	नमस्कारैश्च पूजयेत्
दान्तः	प्रीतमना	नित्यं	गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥३३॥
येन	देवाः	पवित्रेण	भुञ्जते लोकमुत्तमम्
यत्पवित्रं	पवित्राणां	तद्धृतं	शिरसा वहेत् ॥३४॥
घृतेन	जुहुयादग्निं	घृतेन	स्वस्ति वाचयेत्
घृतं	प्राशेद्धृतं	दद्याद्गवां	व्युष्टिं तथाश्रुते ॥३५॥

त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ।
 गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
 त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥३६॥
 निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मांसं प्रसृतयावकः ।
 ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुध्यति ॥३७॥
 पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
 देवत्वमपि च प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥३८॥
 गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
 ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्रुते ॥३९॥
 गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
 पूताभिरङ्गिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥४०॥
 अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
 विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥४१॥
 अध्यापयेरञ्शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।
 त्रिरात्रोपोषितः श्रुत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥४२॥
 पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि च ।
 पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ।
 गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ॥४३॥
 एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
 रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥४४॥
 इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ।
 पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥४५॥

* * *

८१. युधिष्ठिर उवाच

मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥०२॥
 श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्यं प्रविवेश ह ।
 गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥०३॥

गाव ऊचुः

कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥०४॥
 इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ।
 तत्त्वेन च सुवर्णाभे सर्वमेतद्ब्रवीहि नः ॥०५॥

श्रीरुवाच

लोककान्तास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नेह परिश्रुता ।
 मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥०६॥
 इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।
 मयाभिपन्ना ऋध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ॥०७॥
 यांश्च द्विषाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ।
 धर्मार्थकामहीनाश्च ते भवन्त्यसुखान्विताः ॥०८॥
 एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाम् ।
 इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ।
 आगता प्रार्थयानाहं श्रीजुष्टा भवतानघाः ॥०९॥

गाव ऊचुः

अध्रुवां चञ्चलां च त्वां सामान्यां बहुभिः सह ।
 न त्वामिच्छामि भद्रं ते गम्यतां यत्र रोचते ॥१०॥
 वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै ।
 यत्रेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥११॥

श्रीरुवाच

किमेतद्द्वः क्षमं गावो यन्मां नेहाभ्यनन्दथ ।
 न मां संप्रति गृहीथ कस्माद्द्वै दुर्लभां सतीम् ॥१२॥
 सत्यश्च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।
 स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥१३॥
 महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥१४॥
 क्षममेतद्धि वो गावः प्रतिगृहीत मामिह ।
 नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥१५॥

गाव ऊचुः

नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
 अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥१६॥
 बहुनात्र किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।

वपुष्मत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयानघे ॥१७॥

श्रीरुवाच

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकेषु मानदाः ।

प्रत्याख्यानेन युष्माभिः प्रसादः क्रियतामिति ॥१८॥

महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम् ।

परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम् ।

माननां त्वहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ॥१९॥

अप्येकाङ्गे तु वो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते ।

न वोऽस्ति कुत्सितं किञ्चिदङ्गेष्वालक्ष्यतेऽनघाः ॥२०॥

पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छत ।

वसेयं यत्र चाङ्गेऽहं तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥२१॥

भीष्म उवाच

एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।

संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप ॥२२॥

अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।

शकृन्मूत्रे निवस नः पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥२३॥

श्रीरुवाच

दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।

एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥२४॥

भीष्म उवाच

एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ।

पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥२५॥

एतद्गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।

माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥२६॥

* * *

८२. भीष्म उवाच

ये च गाः संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये ।

तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥०१॥

ऋते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।

तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतोमूलं च लक्ष्यते ॥०२॥

दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।

गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥०३॥

पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ।
 पयो दधि घृतं यासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥०४॥
 गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।
 न गोभ्यः परमं किञ्चित्पवित्रं पुरुषर्षभ ॥०५॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥०६॥
 पराभूतेषु दैत्येषु शक्रे त्रिभुवनेश्वरे ।
 प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥०७॥
 अथर्षयः सगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
 देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ।
 पर्युपासन्त कौरव्य कदाचिद्वै पितामहम् ॥०८॥
 नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुहहाहुहू ।
 दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् ॥०९॥
 तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तथा ।
 आजह्रुतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक्पृथक् ॥१०॥
 तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ।
 दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ।
 इन्द्रः पप्रच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥११॥
 देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह ।
 उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुम् ॥१२॥
 किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर ।
 देवानामुपरिष्ठाद्यद्वसन्त्यरजसः सुखम् ॥१३॥
 ततः प्रोवाच तं ब्रह्मा शक्रं बलनिसूदनम् ।
 अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिसूदन ॥१४॥
 तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्थ शृणु तत्प्रभो ।
 गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥१५॥
 यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव ।
 एताभिश्चाप्यृते यज्ञो न प्रवर्तेत्कथंचन ॥१६॥
 धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
 एतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुपासते ॥१७॥
 जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥१८॥

पयो दधि घृतं चैव पुण्याश्वैताः सुराधिप ।
 वहन्ति विविधान्भारान्क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥१९॥
 मुनींश्च धारयन्तीह प्रजाश्वैवापि कर्मणा ।
 वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।
 उपरिष्ठात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥२०॥
 एतते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
 गवां देवोपरिष्ठाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥२१॥
 एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्वैव वासव ।
 सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥२२॥
 यदर्थं गा गताश्वैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।
 तच्च मे शृणु कात्स्नर्येन वदतो बलसूदन ॥२३॥
 पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
 त्रीँल्लोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥२४॥
 अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।
 पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥२५॥
 तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
 दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥२६॥
 अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
 कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥२७॥
 व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥२८॥
 संतप्सास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
 तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम् ॥२९॥
 अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।
 किमर्थं तप्यते देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥३०॥
 प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।
 वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥३१॥

सुरभ्युवाच

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।
 एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ॥३२॥

ब्रह्मोवाच

तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।

प्रत्यब्रुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥३३॥
 अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।
 प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददानि ते ॥३४॥
 त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्ठान्निवत्स्यसि ।
 मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥३५॥
 मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।
 निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥३६॥
 मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
 यच्च स्वर्गसुखं देवि तते संपत्स्यते शुभे ॥३७॥
 तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
 न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।
 न दैन्यं नाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव ॥३८॥
 तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।
 विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥३९॥
 व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।
 तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।
 शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥४०॥
 एतते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ।
 न ते परिभवः कार्यो गवामरिनिसूदन ॥४१॥

भीष्म उवाच

एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
 गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥४२॥
 एतते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
 पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविनाशनम् ॥४३॥
 य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ।
 सार्वकामिकमक्षय्यं पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥४४॥
 गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
 स्त्रियोऽपि भक्ता या गोषु ताश्च कामानवाप्नुयुः ॥४५॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्या पतिमवाप्नुयात् ।
 धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥४६॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात्सुखम् ।
न किञ्चिद्दुर्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥४७॥

* * *

८३. युधिष्ठिर उवाच

उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
विशेषेण नरेन्द्राणामिति धर्ममवेक्षताम् ॥०१॥
राज्यं हि सततं दुःखमाश्रमाश्च सुदुर्विदाः ।
परिवारेण वै दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ।
भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः ॥०२॥
पूयन्ते तेऽत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुंधराम् ।
पूर्वं च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥०३॥
एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।
ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥०४॥
वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टं भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥०५॥
तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥०६॥
किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
किं दानं किं फलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ॥०७॥
कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु शस्यते ॥०८॥
कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम् ।
परमं दक्षिणार्थं च तद्ब्रवीहि पितामह ॥०९॥

भीष्म उवाच

शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरम् ।
जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥१०॥
पिता मम महातेजाः शंतनुर्निधनं गतः ।
तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥११॥
तत्रागम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम् ।
माता मे जाह्नवी चैव साहाय्यमकरोत्तदा ॥१२॥
ततोऽग्रतस्तपःसिद्धानुपवेश्य बहूनृषीन् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥१३॥

तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
 दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥१४॥
 ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः ।
 प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशां पते ॥१५॥
 तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
 प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥१६॥
 ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञा संचिन्त्य शास्त्रतः ।
 नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ।
 पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ॥१७॥
 साक्षान्नेह मनुष्यस्य पितरोऽन्तर्हिताः क्वचित् ।
 गृह्णन्ति विहितं त्वेवं पिण्डो देयः कुशेष्विति ॥१८॥
 ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ।
 शास्त्रप्रमाणात्सूक्ष्मं तु विधिं पार्थिव संस्मरन् ॥१९॥
 ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ।
 शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥२०॥
 ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम नराधिप ।
 ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तदा ॥२१॥
 प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ।
 विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्मतः ॥२२॥
 त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
 आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च महर्षिभिः ॥२३॥
 साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः ।
 प्रमाणमुपनीता वै स्थितिश्च न विचालिता ॥२४॥
 तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
 किं तु भूमेर्गवां चार्थं सुवर्णं दीयतामिति ॥२५॥
 एवं वयं च धर्मश्च सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
 पाविता वै भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥२६॥
 दश पूर्वान्दश परास्तथा संतारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मे पितरोऽब्रुवन् ॥२७॥
 ततोऽहं विस्मितो राजन्प्रतिबुद्धो विशां पते ।
 सुवर्णदानेऽकरवं मतिं भरतसत्तम ॥२८॥
 इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् ।

जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ॥२९॥
 जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ।
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥३०॥
 ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ।
 आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥३१॥
 वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ।
 पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥३२॥
 विपाप्मापि स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन वै ।
 नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदग्न्योऽभ्यगच्छत ॥३३॥
 स तु क्रतुवरेणेष्ट्वा महात्मा दक्षिणावता ।
 पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भार्गवः ॥३४॥
 पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि वर्तताम् ।
 तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ॥३५॥

वसिष्ठ उवाच

देवतास्ते प्रयच्छन्ति सुवर्णं ये ददत्युत ।
 अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥३६॥
 तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ।
 भवन्ति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः परमं विदुः ॥३७॥
 भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।
 गदतो मम विप्रर्षे सर्वशस्त्रभृतां वर ॥३८॥
 मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।
 प्रजापतेः कथयतो मनोः स्वायंभुवस्य वै ॥३९॥
 शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ।
 गिरो हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्बह ॥४०॥
 देव्या विवाहे निर्वृते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
 समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ।
 ततः सर्वे समुद्विग्ना भगवन्तमुपागमन् ॥४१॥
 ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमाम् ।
 प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्बह ॥४२॥
 अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
 तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः ।
 अमोघतेजास्त्वं देव देवी चेत्यमुमा तथा ॥४३॥

अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता प्रभो ।
 तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥४४॥
 तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
 वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ।
 अपत्यार्थं निगृहीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् ॥४५॥
 इति तेषां कथयतां भगवान्गोवृषध्वजः ।
 एवमस्त्विति देवांस्तान्विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥४६॥
 इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयत्तद्रेतो वृषवाहनः ।
 ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततःप्रभृति चापि सः ॥४७॥
 रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते ।
 देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥४८॥
 यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ।
 तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥४९॥
 प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरद्य वै ।
 तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥५०॥
 पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्बह ।
 देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्तदाभवन् ॥५१॥
 रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास तत्तदा ।
 प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किञ्चित्त्रापतद्भुवि ॥५२॥
 तत्पपात तदा चाग्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् ।
 तेजस्तेजसि संपृक्तमेकयोनित्वमागतम् ॥५३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृशम् ॥५४॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ।
 साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥५५॥
 स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।
 ऋषीणामाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हताः ॥५६॥
 ते दीनमनसः सर्वे देवाश्च ऋषयश्च ह ।
 प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं प्रभुम् ॥५७॥

* * *

८४. देवा ऊचुः

असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।

सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् ॥०१॥
 तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ।
 परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥०२॥

ब्रह्मोवाच

समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
 हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधकः ॥०३॥
 वेदा धर्माश्च नोत्सादं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
 विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥०४॥

देवा ऊचुः

वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः ।
 देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं ब्रजेत् ॥०५॥
 स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम् ।
 वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥०६॥
 देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते ।
 न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वजगत्पते ॥०७॥

ब्रह्मोवाच

हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
 स उत्पादयितापत्यं वधार्थं त्रिदशद्विषाम् ॥०८॥
 तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ।
 मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥०९॥
 अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ।
 यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥१०॥
 सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ।
 रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च तत् ॥११॥
 तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् ।
 वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥१२॥
 स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक्तदा ।
 तस्माद्दो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥१३॥
 अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् ।
 तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयानघाः ॥१४॥
 न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
 बलान्यतिबलं प्राप्य नबलानि भवन्ति वै ॥१५॥

हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ।
 संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽनलः ॥१६॥
 जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ।
 हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥१७॥
 अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
 स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥१८॥
 एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः ।
 जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्येषन्तो विभावसुम् ॥१९॥
 ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
 काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्वे तद्गतमानसाः ॥२०॥
 परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
 लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्व एव भृगूद्वह ।
 नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् ॥२१॥
 ततः संजातसंत्रासानग्नेर्दर्शनलालसान् ।
 जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ।
 उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥२२॥
 रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
 संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥२३॥
 स संसुप्तो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ।
 अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥२४॥
 तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ।
 तत्रैनमभिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥२५॥
 गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
 एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥२६॥
 हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्याथ पैशुनम् ।
 शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यसीति वै ॥२७॥
 तं स संयुज्य शापेन मण्डूकं पावको ययौ ।
 अन्यत्र वासाय विभुर्न च देवानदर्शयत् ॥२८॥
 देवास्त्वनुग्रहं चक्रुर्मण्डूकानां भृगूद्वह ।
 यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥२९॥

देवा ऊचुः

अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबहिष्कृताः ।

सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥३०॥
 बिलवासगतांश्चैव निरादानानचेतसः ।
 गतासूनपि वः शुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ।
 तमोगतायामपि च निशायां विचरिष्यथ ॥३१॥
 इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् ।
 परीयुर्ज्वलनस्यार्थं न चाविन्दन्हुताशनम् ॥३२॥
 अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ।
 अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवं प्राह देवान्भृगूद्वह ॥३३॥
 शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्च्छितः ।
 प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥३४॥
 इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ।
 प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्सया ॥३५॥
 अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
 देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीताः सत्यपराक्रमाः ॥३६॥

देवा ऊचुः

प्रतीपया जिह्यापि सर्वाहारान्करिष्यथ ।
 वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरम् ।
 इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुससुर्दिवौकसः ॥३७॥
 अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भगतस्तदा ।
 शुक्रेण ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥३८॥
 शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ।
 जिह्वां चावर्तयामास तस्यापि हुतभुक्तदा ॥३९॥
 दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुकमूर्चुर्दयान्विताः ।
 भविता न त्वमत्यन्तं शुक्रेण नष्टवागिति ॥४०॥
 आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
 बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतम् ॥४१॥
 इत्युक्त्वा तं शमीगर्भं वह्निमालक्ष्य देवताः ।
 तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥४२॥
 ततःप्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ।
 उत्पादने तथोपायमनुजग्मुश्च मानवाः ॥४३॥
 आपो रसातले यास्तु संसृष्टाश्चित्रभानुना ।
 ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्चन्ति भार्गव ।

पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥४४॥
 ततोऽग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
 किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ॥४५॥
 तमूचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
 त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
 कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः ॥४६॥

अग्निरुवाच

ब्रूत यद्भवतां कार्यं सर्वं कर्तास्मि तत्सुराः ।
 भवतां हि नियोज्योऽहं मा वोऽत्रास्तु विचारणा ॥४७॥

देवा ऊचुः

असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
 अस्मान्प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥४८॥
 इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
 ऋषींश्चापि महाभागान्परित्रायस्व पावक ॥४९॥
 अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
 यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्व्यवाहन ॥५०॥
 शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् ।
 अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्मात्त्रायस्व नस्ततः ॥५१॥
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यकव्यभुक् ।
 जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥५२॥
 तथा चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्याभवत्तदा ।
 ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ॥५३॥
 तेजसा तस्य गर्भस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
 संतापमगमतीव्रं सा सोढुं न शशाक ह ॥५४॥
 आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते ।
 गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमुत्सृजत् ॥५५॥
 अबुद्धापतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।
 वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना ।
 विसंज्ञा नाशकद्रुर्भ संधारयितुमात्मना ॥५६॥
 सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमाना च जाह्ववी ।
 उवाच वचनं विप्र तदा गर्भबलोद्धता ।
 न ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥५७॥

विमूढास्मि कृतानेन तथास्वास्थ्यं कृतं परम् ।
 विह्वला चास्मि भगवंस्तेजो नष्टं च मेऽनघ ॥५८॥
 धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य तपतां वर ।
 उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात्कथंचन ॥५९॥
 न चेतसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव विभावसो ।
 आपदर्थे हि संबन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ॥६०॥
 यदत्र गुणसंपन्नमितरं वा हुताशन ।
 त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मो च केवलौ ॥६१॥
 तामुवाच ततो वह्निर्धार्यतां धार्यतामयम् ।
 गर्भो मतेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥६२॥
 शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ।
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मद्रेतोधारणादृते ॥६३॥
 सा वह्निना वार्यमाणा देवैश्चापि सरिद्वरा ।
 समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ॥६४॥
 समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
 नाशकतं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥६५॥
 सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् ।
 दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्ब्रह्म ।
 पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥६६॥
 कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृगूपश्व दृश्यते ।
 तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥६७॥

गङ्गोवाच

जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानल ।
 सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत् ॥६८॥
 पद्मोत्पलविमिश्राणां हृदानामिव शीतलः ।
 गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ॥६९॥
 तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
 यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
 तत्सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥७०॥
 पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ।
 व्यदीपयतेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥७१॥
 एवरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हृद्यवाहन ।

सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ।
 एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥७२॥
 पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवोकसाम् ।
 जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥७३॥
 एतैः कर्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते ।
 हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ।
 पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥७४॥
 स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
 दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ॥७५॥
 ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।
 जातस्नेहाश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥७६॥
 ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
 स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥७७॥
 एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
 तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम् ॥७८॥
 ततःप्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
 यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥७९॥
 पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तम ।
 अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥८०॥
 रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमम् ।
 पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥८१॥
 * * *

८५. वसिष्ठ उवाच

अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।
 पितामहस्य यदृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥०१॥
 देवस्य महतस्तात वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ।
 ऐश्वर्यं वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ॥०२॥
 आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥०३॥
 मूर्तिमन्ति च सामानि यजूषि च सहस्रशः ।
 ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥०४॥
 लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तं स्वरभक्तयः ।

ओंकारश्चावसन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥०५॥
 वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्यथापि च ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च दधार भगवाञ्शिवः ।
 जुह्वच्चात्मन्यथात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ॥०६॥
 देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
 आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्बह ॥०७॥
 यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ।
 स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥०८॥
 तस्य शुक्रस्य निष्पन्दात्पांसून्संगृह्य भूमितः ।
 प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥०९॥
 ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।
 ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूव ह ॥१०॥
 स्कन्नमात्रं च तच्छुक्रं सुवेण प्रतिगृह्य सः ।
 आज्यवन्मन्त्रवच्चापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥११॥
 ततः संजनयामास भूतग्रामं स वीर्यवान् ।
 ततस्तु तेजसस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥१२॥
 तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं तथोभयम् ।
 सगुणस्तेजसो नित्यं तमस्याकाशमेव च ॥१३॥
 सर्वभूतेष्वथ तथा सत्त्वं तेजस्तथा तमः ।
 शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ॥१४॥
 पुरुषा वपुषा युक्ता युक्ताः प्रसवजैर्गुणैः ।
 भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥१५॥
 अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
 सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ॥१६॥
 मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपो ह्यभूत् ।
 अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालखिल्याः शिलोच्चयात् ।
 अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ॥१७॥
 तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमिताः ।
 वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणोप्सवः ।
 अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावशिनौ रूपसंमतौ ॥१८॥
 शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ऋषयो लोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो मलात्मकम् ॥१९॥

एतस्मात्कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ।
 ऋषयः श्रुतसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥२०॥
 यानि दारुणि ते मासा निर्यासाः पक्षसंज्ञिताः ।
 अहोरात्रा मुहूर्तास्तु पितं ज्योतिश्च वारुणम् ॥२१॥
 रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।
 तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमाच्च वसवः स्मृताः ॥२२॥
 अर्चिषो याश्च ते रुद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ।
 उद्दिष्टास्ते तथाङ्गारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः ॥२३॥
 आदिनाथश्च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्ध्रुवम् ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हव्यमुदावहत् ॥२४॥
 ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः परमात्मकः ।
 मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्विह ॥२५॥
 त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।
 इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ॥२६॥

अग्निरुवाच

मदङ्गेभ्यः प्रसूतानि मदाश्रयकृतानि च ।
 ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥२७॥
 अथाब्रवील्लोकगुरुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥२८॥
 अहं वक्ता च मन्त्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।
 यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् ॥२९॥
 ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥३०॥
 वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरम् ।
 तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ।
 वरुणश्वेश्वरो देवो लभतां काममीप्सितम् ॥३१॥
 निसर्गाद्वरुणश्चापि ब्रह्मणो यादसां पतिः ।
 जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम् ॥३२॥
 ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
 पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥३३॥
 तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
 आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ।

भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥३४॥
 एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
 सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥३५॥
 भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
 च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥३६॥
 शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।
 भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥३७॥
 अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 बृहस्पतिरुत्थश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥३८॥
 घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
 एतेऽष्टावग्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥३९॥
 ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥४०॥
 कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
 भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥४१॥
 अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ।
 प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥४२॥
 एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ।
 भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥४३॥
 वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
 कविं तात भृगुं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥४४॥
 जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्बुताशनः ।
 तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥४५॥
 ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
 इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥४६॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।
 त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥४७॥
 तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
 भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥४८॥
 देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
 आप्नुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥४९॥
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।

देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥५०॥
 मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
 अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥५१॥
 ते त्वनेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।
 स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥५२॥
 एवमेतत्पुरा वृतं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
 देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥५३॥
 अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः ।
 अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥५४॥
 अग्न्यभावे च कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
 जामदग्न्य प्रमाणज्ञा वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥५५॥
 कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र संस्थितम् ।
 हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥५६॥
 तस्मादग्निपराः सर्वा देवता इति शुश्रुम ।
 ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्नेरपि च काञ्चनम् ॥५७॥
 तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ।
 देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥५८॥
 तस्य चातमसो लोका गच्छतः परमां गतिम् ।
 स्वर्लोके राजराज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥५९॥
 आदित्योदयने प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
 ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥६०॥
 ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ।
 मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥६१॥
 ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
 ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥६२॥
 सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां प्राप्नुते शुभाम् ।
 इह लोके यशः प्राप्य शान्तपाप्मा प्रमोदते ॥६३॥
 ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
 अनावृतगतिश्चैव कामचारी भवत्युत ॥६४॥
 न च क्षरति तेभ्यः स शश्वच्चैवाप्नुते महत् ।
 सुवर्णमक्षयं दत्त्वा लोकानाप्नोति पुष्कलान् ॥६५॥
 यस्तु संजनयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।

दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वाङ्कामान्समश्नुते ॥६६॥
 अग्निरित्येव तत्प्राहुः प्रदानं वै सुखावहम् ।
 यथेष्टगुणसंपन्नं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥६७॥

भीष्म उवाच

इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥६८॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ।
 प्रदानस्य फलं चैव जन्म चाग्न्यमनुत्तमम् ॥६९॥
 तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।
 ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसि ॥७०॥

* * *

८६. युधिष्ठिर उवाच

उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
 विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥०१॥
 यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्येह कीर्तितम् ।
 स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्ब्रवीहि मे ॥०२॥
 उक्तः स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।
 न च तस्येह ते मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥०३॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्बह ।
 कात्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥०४॥

भीष्म उवाच

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
 कृत्तिकाश्वोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥०५॥
 न देवतानां काचिद्धि समर्था जातवेदसः ।
 एकापि शक्ता तं गर्भं संधारयितुमोजसा ॥०६॥
 षण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ।
 स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥०७॥
 तास्तु षट्कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः ।
 षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ॥०८॥
 ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ।
 तेजसाभिपरीताङ्गयो न क्वचिच्छर्म लेभिरे ॥०९॥
 ततस्तेजःपरीताङ्ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते ।

समं	गर्भं	सुषुविरे	कृत्तिकास्ता	नरर्षभ	॥१०॥
ततस्तं		षडधिष्ठानं		गर्भमेकत्वमागतम्	।
पृथिवी		प्रतिजग्राह		कान्तीपुरसमीपतः	॥११॥
स	गर्भो	दिव्यसंस्थानो		दीप्तिमान्पावकप्रभः	।
दिव्यं	शरवणं	प्राप्य	ववृधे	प्रियदर्शनः	॥१२॥
ददृशुः	कृत्तिकास्तं	तु	बालं	वह्निमयुतिम्	।
जातस्नेहाश्च		सौहार्दात्पुपुषुः		स्तन्यविस्रवैः	॥१३॥
अभवत्कार्तिकेयः	स	त्रैलोक्ये		सचराचरे	।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां		चाप		गुहावासाद्गुहोऽभवत्	॥१४॥
ततो		देवास्त्रयस्त्रिंशद्विशश्च		सदिगीश्वराः	।
रुद्रो	धाता	च	विष्णुश्च	यज्ञः पूषार्यमा भगः	॥१५॥
अंशो	मित्रश्च	साध्याश्च		वसवो वासवोऽश्विनौ	।
आपो	वायुर्नभश्चन्द्रो		नक्षत्राणि	ग्रहा रविः	॥१६॥
पृथग्भूतानि	चान्यानि		यानि	देवार्पणानि वै	।
आजग्मुस्तत्र	तं	द्रष्टुं	कुमारं	ज्वलनात्मजम्	।
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैव		गन्धर्वाश्च		जगुस्तथा	॥१७॥
षडाननं	कुमारं	तं	द्विषडक्षं	द्विजप्रियम्	।
पीनांसं		द्वादशभुजं		पावकादित्यवर्चसम्	॥१८॥
शयानं	शरगुल्मस्थं		दृष्ट्वा	देवाः सहर्षिभिः	।
लेभिरे	परमं	हर्षं	मेनिरे	चासुरं हतम्	॥१९॥
ततो	देवाः	प्रियाण्यस्य	सर्वं	एव समाचरन्	।
क्रीडतः	क्रीडनीयानि	ददुः	पक्षिगणांश्च	ह	॥२०॥
सुपर्णोऽस्य	ददौ	पत्रं	मयूरं	चित्रबर्हिणम्	।
राक्षसाश्च		ददुस्तस्मै		वराहमहिषावुभौ	॥२१॥
कुक्कुटं	चाग्निसंकाशं	प्रददौ	वरुणः	स्वयम्	।
चन्द्रमाः	प्रददौ	मेषमादित्यो	रुचिरां	प्रभाम्	॥२२॥
गवां	माता	च	गा	देवी ददौ	शतसहस्रशः
छागमग्निर्गुणोपेतमिला			पुष्पफलं	बहु	॥२३॥
सुधन्वा	शकटं	चैव	रथं	चामितकूबरम्	।
वरुणो		वारुणान्दिव्यान्भुजंगान्प्रददौ		शुभान्	।
सिंहान्सुरेन्द्रो		व्याघ्रांश्च	द्वीपिनोऽन्यांश्च	दंष्ट्रिणः	॥२४॥
श्वापदांश्च		बहून्घोरांश्छत्राणि		विविधानि च	।

राक्षसासुरसंघाश्च येऽनुजग्मुस्तमीश्वरम् ॥२५॥
 वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ।
 उपायैर्बहुभिर्हन्तुं नाशकच्चापि तं विभुम् ॥२६॥
 सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ।
 शशंसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् ॥२७॥
 स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ।
 जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥२८॥
 तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता निहतेऽसुरे ।
 सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥२९॥
 स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कन्दः प्रतापवान् ।
 ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छंकरस्य च ॥३०॥
 हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ।
 सदा कुमारो देवानां सेनापत्यमवाप्तवान् ॥३१॥
 तस्मात्सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ।
 सहजं कार्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतम् ॥३२॥
 एवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्पुरा ।
 तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥३३॥
 रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
 त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥३४॥

* * *

८७. युधिष्ठिर उवाच

चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्मः प्रोक्तस्त्वयानघ ।
 तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥०२॥

भीष्म उवाच

शृणुष्वावहितो राजञ्श्राद्धकल्पमिमं शुभम् ।
 धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ॥०३॥
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 पिशाचकिंनराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥०४॥
 पितृन्पूज्यादितः पश्चाद्देवान्संतर्पयन्ति वै ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥०५॥
 अन्वाहार्यं महाराज पितृणां श्राद्धमुच्यते ।
 तच्चाभिषेण विधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥०६॥
 सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृतैः श्राद्धैः पितामहाः ।
 प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वास्तिथ्यां तिथ्यां गुणागुणान् ॥०७॥
 येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।
 तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥०८॥
 पितृनर्च्यं प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ।
 अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥०९॥
 स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायां तु वन्दिनः ।
 चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥१०॥
 पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
 कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति युतिभागिनः ॥११॥
 कृषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
 अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥१२॥
 नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
 विवर्धन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥१३॥
 कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥१४॥
 द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
 रजतं बहु चित्रं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥१५॥
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीम् ।
 अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥१६॥
 युद्धभागी भवेन्मर्त्यः श्राद्धं कुर्वन्चतुर्दशीम् ।
 अमावास्यां तु निवपन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥१७॥
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धकर्मणि तिथ्यः स्युः प्रशस्ता न तथेतराः ॥१८॥
 यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
 तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्लादपराह्लो विशिष्यते ॥१९॥

* * *

८८. युधिष्ठिर उवाच

किं स्विद्धतं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ।

किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥०१॥

भीष्म उवाच

हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ।

तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैषां युधिष्ठिर ॥०२॥

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥०३॥

वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।

सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥०४॥

द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।

त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चातुर्मास्यं शशेन तु ॥०५॥

आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान्सप्त वै शाकुनेन तु ॥०६॥

मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।

गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥०७॥

मासानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।

गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥०८॥

यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।

वाधीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥०९॥

आनन्त्याय भवेद्धतं खड्गमांसं पितृक्षये ।

कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते ॥१०॥

गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।

सनत्कुमारो भगवान्पुरा मय्यभ्यभाषत ॥११॥

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥१२॥

आजेन वापि लौहेन मघास्वेव यतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥१३॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥१४॥

आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ।

यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥१५॥

* * *

८९. भीष्म उवाच

यमस्तु	यानि	श्राद्धानि	प्रोवाच	शशबिन्दवे	
तानि	मे	शृणु	काम्यानि	नक्षत्रेषु	पृथक्पृथक् ॥०१॥
श्राद्धं	यः	कृतिकायोगे	कुर्वीत	सततं	नरः
अग्नीनाधाय	सापत्यो	यजेत	विगतज्वरः		॥०२॥
अपत्यकामो	रोहिण्यामोजस्कामो		मृगोत्तमे		
क्रूरकर्मा	ददच्छ्राद्धमाद्रायां	मानवो	भवेत्		॥०३॥
कृषिभागी	भवेन्मर्त्यः	कुर्वञ्श्राद्धं	पुनर्वसौ		
पुष्टिकामोऽथ	पुष्येण	श्राद्धमीहेत	मानवः		॥०४॥
आक्षेपायां	ददच्छ्राद्धं	वीरान्पुत्रान्प्रजायते			
जातीनां	तु	भवेच्छ्रेष्ठो	मघासु	श्राद्धमावपन्	॥०५॥
फल्गुनीषु	ददच्छ्राद्धं	सुभगः	श्राद्धदो	भवेत्	
अपत्यभागुत्तरासु	हस्तेन	फलभाग्भवेत्			॥०६॥
चित्रायां	तु	ददच्छ्राद्धं	लभेद्रूपवतः	सुतान्	
स्वातियोगे	पितृनर्च्य	वाणिज्यमुपजीवति			॥०७॥
बहुपुत्रो	विशाखासु	पित्र्यमीहन्भवेन्नरः			
अनुराधासु	कुर्वाणो	राजचक्रं	प्रवर्तयेत्		॥०८॥
आदिपत्यं	व्रजेन्मर्त्यो	ज्येष्ठायामपवर्जयन्			
नरः	कुरुकुलश्रेष्ठ	श्रद्धादमपुरःसरः			॥०९॥
मूले	त्वारोग्यमर्च्छेत	यशोऽषाढास्वनुत्तमम्			
उत्तरासु	त्वषाढासु	वीतशोकश्चरेन्महीम्			॥१०॥
श्राद्धं	त्वभिजिता	कुर्वन्विद्यां	श्रेष्ठामवाप्नुयात्		
श्रवणे	तु	ददच्छ्राद्धं	प्रेत्य	गच्छेत्परां	गतिम् ॥११॥
राज्यभागी	धनिष्ठायां	प्राप्नुयान्नापदं	नरः		
नक्षत्रे	वारुणे	कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात्			॥१२॥
पूर्वप्रोष्ठपदाः	कुर्वन्बहु	विन्देदजाविकम्			
उत्तरास्वथ	कुर्वाणो	विन्दते	गाः	सहस्रशः	॥१३॥
बहुरूप्यकृतं	वित्तं	विन्दते	रेवतीं	श्रितः	
अश्वान्श्वश्रुयुजे	वेत्ति	भरणीष्वायुरुत्तमम्			॥१४॥
इमं	श्राद्धविधिं	श्रुत्वा	शशबिन्दुस्तथाकरोत्		
अक्लेशेनाजयच्चापि	महीं	सोऽनुशशास	ह		॥१५॥

* * *

९०. युधिष्ठिर उवाच

कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।
द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०१॥

भीष्म उवाच

ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥०२॥
देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।
उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥०३॥
श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥०४॥
एषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥०५॥
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥०६॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥०७॥
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥०८॥
पर्वकारश्च सूची च मित्रधुकपारदारिकः ।
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥०९॥
श्वभिर्यश्च परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥१०॥
एतानिह विजानीयादपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥११॥
षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥१२॥
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥१३॥
असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥१४॥
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन्कथंचन ।
तस्मात्परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥१५॥

तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ॥१६॥
 यावद्ध्यपङ्क्त्यः पङ्क्त्यां वै भुञ्जानाननुपश्यति ।
 तावत्फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥१७॥
 इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्द्विजान् ॥१८॥
 वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।
 पाङ्क्त्यान्त्यांस्तु वक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः ॥१९॥
 त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
 ब्रह्मदेयानुसंतानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥२०॥
 मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ।
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥२१॥
 अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥२२॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथाप्लुताः ॥२३॥
 अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ।
 एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ॥२४॥
 इमे परे महाराज विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥२५॥
 ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥२६॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥२७॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
 अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥२८॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनन्त्युत ।
 ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावन उच्यते ॥२९॥
 क्रोशादर्थतृतीयानु पावयेदेक एव हि ।
 ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥३०॥

अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥३१॥
 अथ चेद्वेदवित्सर्वैः पङ्क्तदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः ॥३२॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ।
 स्वकर्मनिरतान्दान्तान्कुले जातान्बहुश्रुतान् ॥३३॥
 यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
 न प्रीणाति पितृन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति ॥३४॥
 यश्च श्राद्धे कुरुते संगतानि न देवयानेन पथा स याति ।
 स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते श्राद्धमित्रः ॥३५॥
 तस्मान्मित्रं श्राद्धकृन्नाद्रियेत दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ।
 यं मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं तं मध्यस्थं भोजयेद्व्यकव्ये ॥३६॥
 यथोषरे बीजमुसं न रोहेन्न चास्योसा प्राप्नुयाद्बीजभागम् ।
 एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणैर्न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥३७॥
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
 तस्मै श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥३८॥
 संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा सा नैव देवान्न पितृनुपैति ।
 इहैव सा भ्राम्यति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥३९॥
 यथाग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति तन्नैव देवान्न पितृनुपैति ।
 तथा दत्तं नर्तने गायने च यां चानृचे दक्षिणामावृणोति ॥४०॥
 उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
 आघातनी गर्हितैषा पतन्ती तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥४१॥
 ऋषीणां समयं नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥४२॥
 स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥४३॥
 कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।
 तत्र ये ब्राह्मणाः केचिन्न निन्दति हि ते वराः ॥४४॥
 ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न ताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन्हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥४५॥
 वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ।
 दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

प्रियान्वा यदि वा द्वेष्यांस्तेषु तच्छ्राद्धमावपेत् ॥४६॥
 यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृचां नरः ।
 एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥४७॥

* * *

९१. युधिष्ठिर उवाच

केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
 भृगवङ्गिरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥०१॥
 कानि श्राद्धेषु वर्ज्यानि तथा मूलफलानि च ।
 धान्यजातिश्च का वर्ज्या तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०२॥

भीष्म उवाच

यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकम् ।
 येन संकल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥०३॥
 स्वायंभुवोऽत्रिः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् ।
 तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥०४॥
 दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निर्माता तपोधनः ।
 निमेष्याप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया वृतः ॥०५॥
 पूर्णं वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।
 कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥०६॥
 निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 संतापमगमतीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥०७॥
 अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।
 तमेव गणयञ्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥०८॥
 तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन पिहितात्मनः ।
 मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तरगामिनी ॥०९॥
 ततः संचिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
 यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥१०॥
 उक्तानि यानि चान्यानि यानि चेष्टानि तस्य ह ।
 तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥११॥
 अमावास्यां महाप्राज्ञ विप्रानानाय्य पूजितान् ।
 दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः स्वयमथाकरोत् ॥१२॥
 सप्त विप्रांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ।
 ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥१३॥

दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।
 पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥१४॥
 कृत्वा च दक्षिणाग्रान्वै दर्भान्सुप्रयतः शुचिः ।
 प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन् ॥१५॥
 तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ।
 पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥१६॥
 अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयैतदनुष्ठितम् ।
 कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥१७॥
 ततः संचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
 ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः ॥१८॥
 अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्षितम् ।
 भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥१९॥
 निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधनः ।
 मा ते भूद्भीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥२०॥
 सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ।
 ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥२१॥
 आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।
 स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥२२॥
 कृत्वाग्निकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
 ततोऽर्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥२३॥
 विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।
 तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥२४॥
 स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥२५॥
 उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
 ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ ॥२६॥
 देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।
 ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥२७॥
 ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।
 सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥२८॥
 विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥२९॥

सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
 ग्राम्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥३०॥
 विवस्वान्वीर्यवान्हीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
 विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥३१॥
 सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुष्करीयकः ।
 उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥३२॥
 चमूहरः सुवेषश्च व्योमारिः शंकरो भवः ।
 ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥३३॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
 सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥३४॥
 अनुगोसा सुगोसा च नसा चेश्वर एव च ।
 जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीसलोमा भयंकरः ॥३५॥
 अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
 शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥३६॥
 सजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
 कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥३७॥
 अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
 हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥३८॥
 पलाण्डुः सौभञ्जनकस्तथा गृञ्जनकादयः ।
 कूष्माण्डजात्यलाबुं च कृष्णं लवणमेव च ॥३९॥
 ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
 कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।
 अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥४०॥
 वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
 अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥४१॥
 निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।
 पितरश्चैव देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्धविः ॥४२॥
 चण्डालश्चपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ।
 काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ॥४३॥
 संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितश्च यः ।
 वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥४४॥
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमृषिं पुरा ।

पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥४५॥

* * *

९२. भीष्म उवाच

तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
 पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥०१॥
 ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
 तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥०२॥
 निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्ते नान्नं जरयन्ति वै ॥०३॥
 अजीर्णनाभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
 सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥०४॥
 तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
 निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥०५॥
 तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
 स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥०६॥
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥०७॥

पितर ऊचुः

निवापान्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥०८॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।
 एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥०९॥

अग्निरुवाच

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः ॥१०॥
 एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वराभवन् ।
 एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥११॥
 निवसे चाग्निपूर्वे वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ।
 रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ॥१२॥
 पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ।
 प्रपितामहाय च तत एष श्राद्धविधिः स्मृतः ॥१३॥

ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
 सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥१४॥
 रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च या ।
 निवापे नोपतिष्ठेत संग्राह्या नान्यवंशजाः ॥१५॥
 जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान् ।
 नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥१६॥
 पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाद्भिस्तर्पणं पुनः ।
 सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥१७॥
 कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
 पितरोऽभिलषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहतः ।
 सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः ॥१८॥
 मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्नवपनानि वै ।
 पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृवर्तिनः ॥१९॥
 पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा ।
 अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः ।
 एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥२०॥
 एते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः ।
 प्रेतास्तु पिण्डसंबन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥२१॥
 इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम् ।
 ख्यापिता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥२२॥

* * *

१३. युधिष्ठिर उवाच

द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुञ्जते ।
 अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

अवेदोक्तव्रताश्चैव भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
 वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥०२॥

युधिष्ठिर उवाच

यदिदं तप इत्याहुरूपवासं पृथग्जनाः ।
 तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥०३॥

भीष्म उवाच

मासार्धमासौ नोपवसेद्यतपो मन्यते जनः ।

आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥०४॥
 त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।
 सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥०५॥
 मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।
 कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ॥०६॥
 अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।
 ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥०७॥
 विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।
 अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥०८॥

युधिष्ठिर उवाच

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
 विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥०९॥

भीष्म उवाच

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।
 सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥१०॥
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।
 ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥११॥
 अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।
 दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥१२॥
 भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
 अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥१३॥
 अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
 अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥१४॥
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
 अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ॥१५॥
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।
 उपस्थिता ह्यप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥१६॥
 देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
 रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥१७॥

* * *

१४. युधिष्ठिर उवाच

ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।

दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वा को विशेषः पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।

गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥०२॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वृषादर्भश्च संवादं ससर्षीणां च भारत ॥०३॥

कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥०४॥

सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।

शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥०५॥

ते वै सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेरुर्महीमिमाम् ।

समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥०६॥

अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।

कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥०७॥

कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे याज्येन शिबिसूनुना ।

दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रो निजः किल ॥०८॥

तस्मिन्कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभो ।

ते तं क्षुधाभिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥०९॥

याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृषिसत्तमाः ।

अपचन्त तदा स्थाल्यां क्षुधार्ताः किल भारत ॥१०॥

निराद्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।

कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥११॥

अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।

राजा शैब्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानानन्ददर्श ह ॥१२॥

वृषादर्भिरुवाच

प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्णताम् ।

मयि यद्विद्यते वित्तं तच्छृणुध्वं तपोधनाः ॥१३॥

प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो दद्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रम् ।

एकैकशः सवृषाः संप्रसूताः सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतलोमाः ॥१४॥

कुलंभराननडुहः शतंशतान्धुर्याञ्शुभान्सर्वशोऽहं ददानि ।

पृथ्वीवाहान्पीवरांश्चैव तावदग्न्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च ॥१५॥

वरान्ग्रामान्द्रीहियवं रसांश्च रत्नं चान्यद्दुर्लभं किं ददानि ।

मा स्माभक्ष्ये भावमेवं कुरुध्वं पुष्ट्यर्थं वै किं प्रयच्छाम्यहं वः ॥१६॥

ऋषय ऊचुः

राजन्प्रतिग्रहो राज्ञो मध्वास्वादो विषोपमः ।
 तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥१७॥
 क्षत्रं हि दैवतमिव ब्राह्मणं समुपाश्रितम् ।
 अमलो ह्येष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥१८॥
 अहापीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।
 तद्दाव इव निर्दह्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः ॥१९॥
 कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ।
 अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वा ते ततो ययुः ॥२०॥
 अपक्वमेव तन्मांसमभूतेषां च धीमताम् ।
 अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥२१॥
 ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वास्य मन्त्रिणः ।
 प्रचीयोदुम्बराणि स्म दानं दातुं प्रचक्रमुः ॥२२॥
 उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
 भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥२३॥
 गुरुणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ।
 न स्म हे मूढविज्ञाना न स्म हे मन्दबुद्धयः ।
 हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृमः ॥२४॥
 इह ह्येतदुपादतं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयम् ।
 अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्य चेह सुखेप्सुना ॥२५॥

वसिष्ठ उवाच

शतेन निष्कं गणितं सहस्रेण च संमितम् ।
 यथा बहु प्रतीच्छन्धि पापिष्ठां लभते गतिम् ॥२६॥

कश्यप उवाच

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्शमं व्रजेत् ॥२७॥

भरद्वाज उवाच

उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।
 प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥२८॥

गौतम उवाच

न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।

समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥२९॥

विश्वामित्र उवाच

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥३०॥

जमदग्निरुवाच

प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥३१॥

अरुन्धत्युवाच

धर्मार्थं संचयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।
तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात् ॥३२॥

गण्डोवाच

उग्रादितो भयाद्यस्माद्विभ्यतीमे ममेश्वराः ।
बलीयांसो दुर्बलवद्विभेम्यहमतः परम् ॥३३॥

पशुसख उवाच

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ।
विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥३४॥

ऋषय ऊचुः

कुशलं सह दानाय तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।
फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छसि ॥३५॥

भीष्म उवाच

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि ते ।
ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्व एव धृतव्रताः ॥३६॥

मन्त्रिणः ऊचुः

उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वेमानि फलानि वै ।
ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥३७॥

इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादभिश्चुकोप ह ।
तेषां संप्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्रुहम् ॥३८॥

स गत्वाहवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः ।
जुहाव संस्कृतां मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥३९॥

तस्मादग्नेः समुत्स्थौ कृत्या लोकभयंकरी ।
तस्या नाम वृषादभिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥४०॥

सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।

वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥४१॥

वृषादर्भिरुवाच

ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।

दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥४२॥

ज्ञात्वा नामानि चैतेषां सर्वानेतान्विनाशय ।

विनष्टेषु यथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥४३॥

सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।

जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥४४॥

* * *

९५. भीष्म उवाच

अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः ।

व्यचरन्भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥०१॥

अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।

परिव्रजन्तं स्थूलाङ्गं परिव्राजं शुनःसखम् ॥०२॥

अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभा ।

भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥०३॥

वसिष्ठ उवाच

नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्दुतम् ।

सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥०४॥

अत्रिरुवाच

नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहतम् ।

कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥०५॥

विश्वामित्र उवाच

नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्रवः ।

अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥०६॥

जमदग्निरुवाच

नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।

संचिन्त्य वार्षिकं किञ्चित्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥०७॥

कश्यप उवाच

नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ।

देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥०८॥

भरद्वाज उवाच

नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः ।
शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥०९॥

गौतम उवाच

नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशेयं हि राङ्कवम् ।
एकैकं वै त्रिवार्षीयं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥१०॥

भीष्म उवाच

अथ दृष्ट्वा परिव्राट्स तान्महर्षीञ्शुनःसखः ।
अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥११॥
परिचर्या वने तां तु क्षुत्प्रतीघातकारिकाम् ।
अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥१२॥
एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।
आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥१३॥
कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्वृताम् ।
शुचिवारिप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभाम् ॥१४॥
बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।
वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥१५॥
नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ।
एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥१६॥
वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।
यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥१७॥
शुनःसखसहायास्तु बिसार्थं ते महर्षयः ।
पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥१८॥
ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।
स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥१९॥
एका तिष्ठसि का नु त्वं कस्यार्थं किं प्रयोजनम् ।
पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि ॥२०॥

यातुधान्युवाच

यास्मि सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन ।
आरक्षिणीं मां पद्मिन्या वित्तं सर्वं तपोधनाः ॥२१॥

ऋषय ऊचुः

सर्व एव क्षुधार्ताः स्म न चान्यत्किंचिदस्ति नः ।
भवत्याः संमते सर्वे गृहीमहि बिसान्युत ॥२२॥

यातुधान्युवाच

समयेन बिसानीतो गृहीध्वं कामकारतः ।
एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृहीत माचिरम् ॥२३॥

भीष्म उवाच

विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषिणीम् ।
अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥२४॥
अरात्रिरत्रेः सा रात्रिर्या नाधीते त्रिरद्य वै ।
अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥२५॥

यातुधान्युवाच

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥२६॥

वसिष्ठ उवाच

वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासं गृहेष्वपि ।
वरिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम् ॥२७॥

यातुधान्युवाच

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥२८॥

कश्यप उवाच

कुलं कुलं च कुपपः कुपयः कश्यपो द्विजः ।
काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ॥२९॥

यातुधान्युवाच

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥३०॥

भरद्वाज उवाच

भरे सुतान्भरे शिष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान् ।
भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥३१॥

यातुधान्युवाच

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥३२॥

गौतम उवाच

गोदमो दमगोऽधूमो दमो दुर्दर्शनश्च ते ।
विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥३३॥

यातुधान्युवाच

यथोदाहतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥३४॥

विश्वामित्र उवाच

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥३५॥

यातुधान्युवाच

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥३६॥

जमदग्निरुवाच

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।
जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥३७॥

यातुधान्युवाच

यथोदाहतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥३८॥

अरुन्धत्युवाच

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ॥३९॥

यातुधान्युवाच

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥४०॥

गण्डोवाच

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।
गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥४१॥

यातुधान्युवाच

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥४२॥

पशुसख उवाच

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥४३॥

यातुधान्युवाच

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥४४॥

शुनःसख उवाच

एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥४५॥

यातुधान्युवाच

नाम तेऽव्यक्तमुक्तं वै वाक्यं संदिग्धया गिरा ।
तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ॥४६॥

शुनःसख उवाच

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं यदा त्वया ।
तस्मात्त्रिदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति माचिरम् ॥४७॥

भीष्म उवाच

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।
कृत्या पपात मेदिन्यां भस्मसाच्च जगाम ह ॥४८॥
शुनःसखश्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।
भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥४९॥
ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि बिसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्स्थुर्मुदान्विताः ॥५०॥
श्रमेण महता युक्तास्ते बिसानि कलापशः ।
तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चक्रुरम्भसा ॥५१॥
अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते वै समागमन् ।
नापश्यंश्चापि ते तानि बिसानि पुरुषर्षभ ॥५२॥

ऋषय ऊचुः

केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणा ।
नृशंसेनापनीतानि बिसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥५३॥
ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
त ऊचुः शपथं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्शन ॥५४॥
त उक्त्वा बाढमित्येव सर्व एव शुनःसखम् ।
क्षुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रमुः ॥५५॥

अत्रिरुवाच

स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
अनध्यायेष्वधीयीत बिसस्तैन्यं करोति यः ॥५६॥

वसिष्ठ उवाच

अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु ।
 परिव्राटकामवृत्तोऽस्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥५७॥
 शरणागतं हन्तु मित्रं स्वसुतां चोपजीवतु ।
 अर्थान्काङ्क्षतु कीनाशाद्विसस्तैन्यं करोति यः ॥५८॥

कश्यप उवाच

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च ।
 कूटसाक्षित्वमभ्येतु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥५९॥
 वृथामांसं समश्नातु वृथादानं करोतु च ।
 यातु स्त्रियं दिवा चैव बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६०॥

भरद्वाज उवाच

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
 ब्राह्मणं चापि जयतां बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६१॥
 उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजूषि च ।
 जुहोतु च स कक्षाग्नौ बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६२॥

जमदग्निरुवाच

पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हन्तु गां चापि दोहिनीम् ।
 अनृतौ मैथुनं यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६३॥
 द्वेष्यो भार्योपजीवी स्याद्दूरबन्धुश्च वैरवान् ।
 अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६४॥

गौतम उवाच

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु ।
 विक्रीणातु तथा सोमं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६५॥
 उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
 तस्य सालोक्यतां यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६६॥

विश्वामित्र उवाच

जीवतो वै गुरुन्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः ।
 अगतिर्बहुपुत्रः स्याद्विसस्तैन्यं करोति यः ॥६७॥
 अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु ऋद्ध्या चैवाप्यहंकृतः ।
 कर्षको मत्सरी चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥६८॥
 वर्षान्करोतु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
 अयाज्यस्य भवेद्विग्विसस्तैन्यं करोति यः ॥६९॥

अरुन्धत्युवाच

नित्यं परिवदेच्छ्वश्रूं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
 एका स्वादु समश्नातु बिसस्तैन्यं करोति या ॥७०॥
 ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सकूनतु दिनक्षये ।
 अभाग्यावीरसूरस्तु बिसस्तैन्यं करोति या ॥७१॥

गण्डोवाच

अनृतं भाषतु सदा साधुभिश्च विरुध्यतु ।
 ददातु कन्यां शुल्केन बिसस्तैन्यं करोति या ॥७२॥
 साधयित्वा स्वयं प्राशेद्दास्ये जीवतु चैव ह ।
 विकर्मणा प्रमीयेत बिसस्तैन्यं करोति या ॥७३॥

पशुसख उवाच

दास्य एव प्रजायेत सोऽप्रसूतिरकिंचनः ।
 दैवतेष्वनमस्कारो बिसस्तैन्यं करोति यः ॥७४॥

शुनःसख उवाच

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
 आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत यो वै हरते बिसानि ॥७५॥

ऋषय ऊचुः

इष्टमेतद्विजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।
 त्वया कृतं बिसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ॥७६॥

शुनःसख उवाच

न्यस्तमाद्यमपश्यद्विर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
 सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्विसस्तैन्यं कृतं मया ॥७७॥
 मया ह्यन्तर्हितानीह बिसानीमानि पश्यत ।
 परीक्षार्थं भगवतां कृतमेतन्मयानघाः ।
 रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः ॥७८॥
 यातुधानी ह्यतिक्रुद्धा कृत्यैषा वो वधैषिणी ।
 वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः ॥७९॥
 दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ।
 तस्मादस्म्यागतो विप्रा वासवं मां निबोधत ॥८०॥
 अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वः सार्वकामिकाः ।
 उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥८१॥

भीष्म उवाच

ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।

सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥८२॥
 एवमेते महात्मानो भोगैर्बहुविधैरपि ।
 क्षुधा परमया युक्ताश्छन्दमाना महात्मभिः ।
 नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥८३॥
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
 एष धर्मः परो राजन्नलोभ इति विश्रुतः ॥८४॥
 इदं नरः सच्चरितं समवायेषु कीर्तयेत् ।
 सुखभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥८५॥
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा ।
 यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥८६॥

* * *

९६. भीष्म उवाच

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यद्वृतं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥०१॥
 पुष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।
 राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥०२॥
 ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।
 चराम सर्वे पृथिवीं पुण्यतीर्था तन्नः कार्यं हन्त गच्छाम सर्वे ॥०३॥
 शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वांस्तथागस्त्यो नारदपर्वतौ च ।
 भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥०४॥
 ऋषिस्तथा गालवोऽथाष्टकश्च भरद्वाजोऽरुन्धती वालखिल्याः ।
 शिबिर्दिलीपो नहुषोऽम्बरीषो राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥०५॥
 जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं शतक्रतुं वृत्रहणं नरेन्द्र ।
 तीर्थानि सर्वाणि परिक्रमन्तो माघ्यां ययुः कौशिकीं पुण्यतीर्थाम् ॥०६॥
 सर्वेषु तीर्थेष्वथ धूतपापा जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।
 देवस्य तीर्थं जलमग्निकल्पा विगाह्य ते भुक्तबिसप्रसूनाः ॥०७॥
 केचिद्विसान्यखनंस्तत्र राजन्नन्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः ।
 अथापश्यन्पुष्करं ते ह्रियन्तं हृदादगस्त्येन समुद्धृतं वै ॥०८॥
 तानाह सर्वानृषिमुख्यानगस्त्यः केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् ।
 युष्माञ्शङ्के दीयतां पुष्करं मे न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥०९॥
 शृणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्यं सेयं प्राप्ता वर्धते धर्मपीडा ।
 पुराधर्मो वर्धते नेह यावत्तावद्गच्छामि परलोकं चिराय ॥१०॥

पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये घुष्टस्वरा वृषलाञ्श्रावयन्ति ।
 पुरा राजा व्यवहारानधर्म्यान्पश्यत्यहं परलोकं ब्रजामि ॥११॥
 पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसो यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे ।
 तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते तावद्ब्रजामि परलोकं चिराय ॥१२॥
 पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्यान्बलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान् ।
 तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्टुमीदृङ्मृलोके ॥१३॥
 तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षि न ते वयं पुष्करं चोरयामः ।
 मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः शपाम तीक्ष्णाञ्शपथान्महर्षे ॥१४॥
 ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु संमन्यन्तो धर्ममेवं नरेन्द्र ।
 ततोऽशपञ्शपथान्पर्ययेण सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥१५॥

भृगुरुवाच

प्रत्याक्रोशेदिहाकुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।
 खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥१६॥

वसिष्ठ उवाच

अस्वाध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षतु ।
 पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥१७॥

कश्यप उवाच

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं करोतु च ।
 कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥१८॥

गौतम उवाच

जीवत्वहंकृतो बुद्ध्या विपणत्वधमेन सः ।
 कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥१९॥

अङ्गिरा उवाच

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानं च परिकर्षतु ।
 ब्रह्महानिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥२०॥

धुन्धुमार उवाच

अकृतज्ञोऽस्तु मित्राणां शूद्रायां तु प्रजायतु ।
 एकः संपन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥२१॥

पूरुवाच

चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुष्यतु ।
 श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥२२॥

दिलीप उवाच

उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥२३॥

शुक्र उवाच

पृष्ठमांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु राजश्व यस्ते हरति पुष्करम् ॥२४॥

जमदग्निरुवाच

अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत् ।
श्राद्धे शूद्रस्य चाश्रीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥२५॥

शिविरुवाच

अनाहिताग्निर्म्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।
तपस्विभिर्विरुध्येत यस्ते हरति पुष्करम् ॥२६॥

ययातिरुवाच

अनृतौ जटी व्रतिन्यां वै भार्यायां संप्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥२७॥

नहुष उवाच

अतिथिं गृहस्थो नुदतु कामवृत्तोऽस्तु दीक्षितः ।
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥२८॥

अम्बरीष उवाच

नृशंसस्त्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जहतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥२९॥

नारद उवाच

गूढोऽज्ञानी बहिः शास्त्रं पठतां विस्वरं पदम् ।
गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥३०॥

नाभाग उवाच

अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
शुल्केन कन्यां ददतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥३१॥

कविरुवाच

पदा स गां ताडयतु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
शरणागतं च त्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥३२॥

विश्वामित्र उवाच

करोतु भृतकोऽवर्षा राजश्वस्तु पुरोहितः ।
ऋत्विगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥३३॥

पर्वत उवाच

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थं यस्ते हरति पुष्करम् ॥३४॥

भरद्वाज उवाच

सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥३५॥

अष्टक उवाच

स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तिश्च पापकृत् ।
अधर्मेणानुशास्त्वूर्वी यस्ते हरति पुष्करम् ॥३६॥

गालव उवाच

पापिष्ठेभ्यस्त्वनर्घार्हः स नरोऽस्तु स्वपापकृत् ।
दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥३७॥

अरुन्धत्युवाच

श्वश्र्वापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु या ते हरति पुष्करम् ॥३८॥

वालखिल्या ऊचुः

एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
धर्मज्ञस्त्यक्तधर्मोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥३९॥

पशुसख उवाच

अग्निहोत्रमनादृत्य सुखं स्वपतु स द्विजः ।
परिव्राट्कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥४०॥

सुरभ्युवाच

बाल्वजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥४१॥

भीष्म उवाच

ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानैर्नानाविधैर्बहुभिः कौरवेन्द्र ।
सहस्राक्षो देवराट्संप्रहृष्टः समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥४२॥
अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं समाभाष्य तमृषिं जातरोषम् ।
ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्ये यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥४३॥

शक्र उवाच

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्यं ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत यः पुष्करमाददाति ॥४४॥

सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ।
ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥४५॥

अगस्त्य उवाच

आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं मह्यमेष धर्मः सनातनः ॥४६॥

इन्द्र उवाच

न मया भगवँल्लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै ।
धर्मं तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोद्धुमर्हसि ॥४७॥
धर्मः श्रुतिसमुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।
आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ॥४८॥
तदिदं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं मुनिसत्तम ।
अतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥४९॥
इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।
जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मुनिः ॥५०॥
प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ।
पुण्यतीर्थेषु च तथा गात्राण्याप्लावयन्ति ते ॥५१॥
आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
न मूर्खं जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥५२॥
न तमापत्स्पृशेत्काचिन्न ज्वरो न रुजश्च ह ।
विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥५३॥
यश्च शास्त्रमनुध्यायेदृषिभिः परिपालितम् ।
स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥५४॥

* * *

१७. युधिष्ठिर उवाच

यदिदं श्राद्धधर्मेषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ।
कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं च प्रदीयते ॥०१॥
न केवलं श्राद्धधर्मं पुण्यकेष्वपि दीयते ।
एतद्विस्तरतो राजञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥०२॥

भीष्म उवाच

शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् ।
यथैतत्प्रथितं लोके येन चैतत्प्रवर्तितम् ॥०३॥

यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् ।
 सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि जनाधिप ॥०४॥
 इतिहासं पुरावृत्तमिमं शृणु नराधिप ।
 जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥०५॥
 पुरा स भगवान्साक्षाद्ब्रह्मणुषाक्रीडत प्रभो ।
 संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥०६॥
 तान्क्षिप्तान्नेणुका सर्वास्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
 आनाय्य सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥०७॥
 अथ तेन स शब्देन ज्यातलस्य शरस्य च ।
 प्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥०८॥
 ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ।
 स सायकान्द्विजो विद्ध्वा रेणुकामिदमब्रवीत् ॥०९॥
 गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्च्युतान् ।
 यावदेतान्पुनः सुभ्रु क्षिपामीति जनाधिप ॥१०॥
 सा गच्छत्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी ।
 तस्थौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥११॥
 स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा ।
 ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ।
 प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥१२॥
 सा प्रस्विन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ।
 उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥१३॥
 स तामृषिस्ततः क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
 रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥१४॥

रेणुकोवाच

शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
 सूर्यतेजोनिरुद्धाहं वृक्षच्छायामुपाश्रिता ॥१५॥
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरमेतत्कृतं मया ।
 एतज्ज्ञात्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं तपोधन ॥१६॥

जमदग्निरुवाच

अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
 शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥१७॥

भीष्म उवाच

स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च बहूञ्शरान् ।
 अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥१८॥
 अथ तं प्रहरिष्यन्तं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
 द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योऽपराध्यते ॥१९॥
 आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि विद्वंस्ततस्ततः ।
 रसं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥२०॥
 ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् ।
 अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥२१॥
 अथाभ्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः ।
 सप्त द्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥२२॥
 ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पत्रपुष्पजम् ।
 सर्वं वर्षाभिर्निर्वृतमन्नं संभवति प्रभो ॥२३॥
 जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
 गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥२४॥
 सत्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः ।
 अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥२५॥
 रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भकाणि च ।
 सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥२६॥
 सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।
 प्रसादये त्वा विप्रर्षे किं ते सूर्यो निपात्यते ॥२७॥

* * *

१८. युधिष्ठिर उवाच

एवं तदा प्रयाचन्तं भास्करं मुनिसत्तमः ।
 जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥०१॥

भीष्म उवाच

तथा प्रयाचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः ।
 जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनन्दन ॥०२॥
 ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।
 कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्येदं विशां पते ॥०३॥
 चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
 कथं चलं वेत्स्यसि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥०४॥

जमदग्निरुवाच

स्थिरं वापि चलं वापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।
 अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥०५॥
 अपराह्णे निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।
 तत्र वेत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥०६॥

सूर्य उवाच

असंशयं मां विप्रर्षे वेत्स्यसे धन्विनां वर ।
 अपकारिणं तु मां विद्धि भगवञ्शरणागतम् ॥०७॥

भीष्म उवाच

ततः प्रहस्य भगवाञ्जमदग्निरुवाच तम् ।
 न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥०८॥
 ब्राह्मणेष्वाज्वं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
 सौम्यतां चैव सोमस्य गाम्भीर्यं वरुणस्य च ॥०९॥
 दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
 एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥१०॥
 भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च तथा भवेत् ।
 सुरापानं च कुर्यात्स यो हन्याच्छरणागतम् ॥११॥
 एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय ।
 यथा सुखगमः पन्था भवेत्त्वद्रश्मितापितः ॥१२॥

भीष्म उवाच

एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूद्वहः ।
 अथ सूर्यो ददौ तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥१३॥

सूर्य उवाच

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
 प्रतिगृहीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥१४॥
 अद्यप्रभृति चैवैतल्लोके संप्रचरिष्यति ।
 पुण्यदानेषु सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥१५॥

भीष्म उवाच

उपानच्छत्रमेतद्वै सूर्येणेह प्रवर्तितम् ।
 पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥१६॥
 तस्मात्प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानहमुत्तमम् ।
 धर्मस्ते सुमहान्भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥१७॥
 छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्द्विजातये ।

शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥१८॥
 स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥१९॥
 दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
 स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥२०॥
 सोऽपि लोकानवाप्नोति दैवतैरभिपूजितान् ।
 गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥२१॥
 एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्नर्येन कीर्तितम् ।
 छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥२२॥

* * *

९९. युधिष्ठिर उवाच

आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुनन्दन ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥०१॥

भीष्म उवाच

सुप्रदर्शा वनवती चित्रधातुविभूषिता ।
 उपेता सर्वबीजैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥०२॥
 तस्याः क्षेत्रविशेषं च तडागानां निवेशनम् ।
 औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥०३॥
 तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
 त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजितो यस्तडागवान् ॥०४॥
 अथ वा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
 कीर्तिसंजननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ॥०५॥
 धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
 तडागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेव महाश्रयम् ॥०६॥
 चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
 तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥०७॥
 देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
 स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥०८॥
 तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः ।
 या च तत्र फलावासिर्गृषिभिः समुदाहता ॥०९॥
 वर्षमात्रे तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
 अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥१०॥

शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥११॥
 हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥१२॥
 यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥१३॥
 तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्रुते ॥१४॥
 निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 वाजपेयसमं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥१५॥
 स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
 गावः पिबन्ति पानीयं साधवश्च नराः सदा ॥१६॥
 तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति तृषिता जलम् ।
 मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥१७॥
 यत्पिबन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
 तडागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥१८॥
 दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
 पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥१९॥
 तिलान्ददत पानीयं दीपान्ददत जाग्रत ।
 ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥२०॥
 सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ।
 पानीयं नरशार्दूल तस्माद्वातव्यमेव हि ॥२१॥
 एवमेतत्तडागेषु कीर्तितं फलमुत्तमम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामपि रोपणे ॥२२॥
 स्थावराणां च भूतानां जातयः षट्प्रकीर्तिताः ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥२३॥
 एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ।
 कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥२४॥
 लभते नाम लोके च पितृभिश्च महीयते ।
 देवलोकगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥२५॥
 अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
 तारयेद्दृक्षरोपी च तस्माद्दृक्षान्प्ररोपयेत् ॥२६॥

तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
 परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥२७॥
 पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ।
 छायाया चातिथींस्तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥२८॥
 किंनरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
 तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥२९॥
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षास्तारयन्ति परत्र च ॥३०॥
 तस्मात्तडागे वृक्षा वै रोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ।
 पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥३१॥
 तडागकृद्दृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ।
 एते स्वर्गं महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥३२॥
 तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।
 यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥३३॥

* * *

१००. युधिष्ठिर उवाच

गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।
 वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥०२॥
 संस्तूय पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।
 पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ यदेतत्पृच्छसेऽद्य माम् ॥०३॥

वासुदेव उवाच

गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा ।
 किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥०४॥

पृथिव्युवाच

ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।
 इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैवं निबोध मे ॥०५॥
 सदा यज्ञेन देवांश्च आतिथ्येन च मानवान् ।
 छन्दतश्च यथानित्यमर्हान्युञ्जीत नित्यशः ।
 तेन हृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन ॥०६॥

नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलिकर्म च ।
 कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन ॥०७॥
 कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमाहरन् ॥०८॥
 सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ।
 अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम् ॥०९॥
 प्रजानां पतये चैव पृथग्घोमो विधीयते ।
 तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ॥१०॥
 दक्षिणायां यमायेह प्रतीच्यां वरुणाय च ।
 सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये द्विजातये ॥११॥
 धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव ।
 मनोर्वे इति च प्राहुर्बलिं द्वारे गृहस्य वै ।
 मरुद्भ्यो देवताभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥१२॥
 तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
 निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥१३॥
 एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजातये ।
 अलाभे ब्राह्मणस्याग्नावग्रमुत्क्षिप्य निक्षिपेत् ॥१४॥
 यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च दातुमिच्छेत मानवः ।
 तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥१५॥
 पितृन्संतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ।
 वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥१६॥
 ततोऽन्नेनावशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।
 अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानुषान् ॥१७॥
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥१८॥
 आचार्यस्य पितृश्वैव सख्युराप्तस्य चातिथेः ।
 इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥१९॥
 ते यद्देयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ।
 गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् ॥२०॥
 राजर्त्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ।
 अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान् ॥२१॥
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥२२॥

एतांस्तु धर्मान्गार्हस्थान्यः कुर्यादनसूयकः ।
स इहर्द्धिं परां प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते ॥२३॥

भीष्म उवाच

इति भूर्मेवचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।
तथा चकार सततं त्वमप्येवं समाचर ॥२४॥
एवं गृहस्थधर्मं त्वं चेतयानो नराधिप ।
इहलोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥२५॥

* * *

१०१. युधिष्ठिर उवाच

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत्समुत्पन्नं फलं चात्र ब्रवीहि मे ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत ॥०२॥
तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम नामतः ।
वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे ॥०३॥
कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परं गतः ।
बहून्स्ववंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥०४॥
स कदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपससर्प च ।
कुशलप्रश्नमन्योन्यं तौ च तत्र प्रचक्रतुः ॥०५॥
ततस्तौ सिद्धसंकल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते ।
रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यषीदताम् ॥०६॥
तत्र तौ कथयामास्तां कथा नानाविधाश्रयाः ।
ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥०७॥
सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥०८॥
सुमनोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत्कथमुत्पन्नं फलयोगं च शंस मे ॥०९॥

मनुरुवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै समागमे ॥१०॥
बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।

समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्बहः ॥११॥
 तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ।
 निषसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥१२॥
 कथेयमभवत्तत्र या त्वया परिकीर्तिता ।
 सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥१३॥
 ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ।
 सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ।
 प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥१४॥

शुक्र उवाच

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुदोषध्य एव च ॥१५॥
 सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।
 अमृतं च विषं चैव याश्चान्यास्तुल्यजातयः ॥१६॥
 अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यः पुष्टिं ददाति च ।
 मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥१७॥
 अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम् ।
 ओषध्यो ह्यमृतं सर्वं विषं तेजोऽग्निसंभवम् ॥१८॥
 मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति ह ।
 तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥१९॥
 देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
 तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्पुष्यन्ति देवताः ॥२०॥
 यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ।
 मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥२१॥
 ज्ञेयास्तूग्राश्च सौम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् ।
 ओषध्यो बहुवीर्याश्च बहुरूपास्तथैव च ॥२२॥
 यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञियान्निबोध मे ।
 आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥२३॥
 राक्षसानां सुराणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।
 पितृणां मानुषाणां च कान्ता यास्त्वनुपूर्वशः ॥२४॥
 वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोसाः पर्वताश्रयाः ।
 अकण्टकाः कण्टकिन्यो गन्धरूपरसान्विताः ॥२५॥
 द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ।

इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावयेत् ॥२६॥
 अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
 तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥२७॥
 जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि च ।
 गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ॥२८॥
 ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
 शत्रूणामभिचारार्थमथर्वसु निदर्शिताः ॥२९॥
 तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
 रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥३०॥
 मनोहृदयनन्दिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ।
 चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥३१॥
 न तु श्मशानसंभूता न देवायतनोद्भवाः ।
 संनयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥३२॥
 गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत् ।
 प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥३३॥
 गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥३४॥
 सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत ।
 संकल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरथैः ॥३५॥
 देवाः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च ।
 अवज्ञातावधूताश्च निर्दहन्त्यधमान्नरान् ॥३६॥
 अतर्कध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधौ फलम् ।
 धूपांश्च विविधान्साधूनसाधूंश्च निबोध मे ॥३७॥
 निर्यासः सरलश्चैव कृत्रिमश्चैव ते त्रयः ।
 इष्टानिष्टो भवेद्गन्धस्तन्मे विस्तरतः शृणु ॥३८॥
 निर्यासाः सल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥३९॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां सल्लकीजश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥४०॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥४१॥
 देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।

येऽन्ये वैहारिकास्ते तु मानुषाणामिति स्मृताः ॥४२॥
य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥४३॥
दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते ॥४४॥
ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगं चापि वर्णयते ।
प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥४५॥
अन्धं तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च ।
उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ॥४६॥
यस्मादूर्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम् ।
तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेदिति विनिश्चयः ॥४७॥
देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
तामसा राक्षसाश्चेति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥४८॥
आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत् ॥४९॥
दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमाली विराजते ॥५०॥
हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयस्त्वौषधीरसैः ।
वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥५१॥
गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥५२॥
कुलोद्द्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ।
ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ॥५३॥
बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥५४॥
येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः ।
राक्षसानेव तान्विद्धि निर्वषट्कारमङ्गलान् ॥५५॥
तस्मादग्रं प्रयच्छेत् देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ।
शिरसा प्रणतश्चापि हरेद्वलिमतन्द्रितः ॥५६॥
गृह्या हि देवता नित्यमाशंसन्ति गृहात्सदा ।
बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥५७॥
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।

ते प्रीताः प्रीणयन्त्येतानायुषा यशसा धनैः ॥५८॥
 बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
 दधिद्रप्सयुताः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥५९॥
 कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् ।
 सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लेपनभूषिताः ॥६०॥
 नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ।
 तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥६१॥
 अग्रदाताग्रभोगी स्याद्वलवर्णसमन्वितः ।
 तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥६२॥
 ज्वलत्यहरहो वेश्म याश्वास्य गृहदेवताः ।
 ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥६३॥
 इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
 सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ॥६४॥
 नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ।
 त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥६५॥

* * *

१०२. युधिष्ठिर उवाच

श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
 फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥०१॥
 धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
 बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥०२॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नहुषं प्रति संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥०३॥
 नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
 देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥०४॥
 तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ।
 मानुषीश्वैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥०५॥
 मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः ।
 प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन्दिव्याश्वैव सनातनाः ॥०६॥
 अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
 बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥०७॥

सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ।
 जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥०८॥
 दैवतान्यर्चयंश्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
 सर्वाण्येव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम ॥०९॥
 अथेन्द्रस्य भविष्यत्वादहंकारस्तमाविशत् ।
 सर्वाश्वैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपते ॥१०॥
 स ऋषीन्वाहयामास वरदानमदान्वितः ।
 परिहीनक्रियश्चापि दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥११॥
 तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ।
 अहंकाराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्तत ॥१२॥
 अथ पर्यायश ऋषीन्वाहनायोपचक्रमे ।
 पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥१३॥
 अथागम्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ।
 अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥१४॥
 एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ।
 नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥१५॥

अगस्त्य उवाच

कथमेष मया शक्यः शशुं यस्य महामुने ।
 वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥१६॥
 यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ।
 इत्यनेन वरो देवाद्याचितो गच्छता दिवम् ॥१७॥
 एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
 अन्येनाप्यृषिमुख्येन न शसो न च पातितः ॥१८॥
 अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
 महात्मने तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥१९॥
 प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकम् ।
 द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥२०॥
 अत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतां वर ।
 भवांश्चापि यथा ब्रूयात्कुर्वीमहि तथा वयम् ॥२१॥

भृगुरुवाच

पितामहनियोगेन भवन्तमहमागतः ।
 प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दर्पमास्थिते ॥२२॥

अद्य हि त्वा सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ।
 अद्यैनमहमुद्धृतं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥२३॥
 अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
 संचाल्य पापकर्माणामिन्द्रस्थानात्सुदुर्मतिम् ॥२४॥
 अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति ।
 दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ॥२५॥
 व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
 अहिर्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥२६॥
 तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ।
 धरण्यां पातयिष्यामि प्रेक्षतस्ते महामुने ॥२७॥
 नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
 यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥२८॥
 एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
 अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥२९॥

* * *

१०३. युधिष्ठिर उवाच

कथं स वै विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
 कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वकुर्मर्हति ॥०१॥

भीष्म उवाच

एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
 सर्वा एवाभ्यवर्तन्त या दिव्या याश्च मानुषाः ॥०२॥
 तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि च ।
 बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सेकाश्च पृथग्विधाः ।
 सर्वास्तस्य समुत्पन्ना देवराज्ञो महात्मनः ॥०३॥
 देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ।
 ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋध्यन्ते गृहमेधिनः ।
 धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥०४॥
 यथा सिद्धस्य चान्नस्य द्विजायाग्रं प्रदीयते ।
 बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥०५॥
 यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणा ।
 तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां स्म जायते ॥०६॥
 एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।

प्रशंसन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥०७॥
 स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
 नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ।
 गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्चिताः ॥०८॥
 इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
 सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥०९॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
 सर्वमेतदवज्ञाय न चकारैतदीदृशम् ॥१०॥
 ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलिकर्मतः ।
 धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह ।
 ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यबाध्यत ॥११॥
 अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ।
 द्रुतं सरस्वतीकूलात्स्मयन्निव महाबलः ॥१२॥
 ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ।
 निमीलयस्व नयने जटा यावद्विशामि ते ॥१३॥
 स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः प्राविशदच्युतः ।
 भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य ह ॥१४॥
 ततः स देवराट्प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ।
 ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशां पते ॥१५॥
 योजयस्वेन्द्र मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ।
 यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप ॥१६॥
 इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं मुनिम् ।
 भृगुस्तस्य जटासंस्थो बभूव हृषितो भृशम् ॥१७॥
 न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ।
 वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥१८॥
 न चुकोप स चागस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै ।
 तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ॥१९॥
 न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।
 अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥२०॥
 तस्मिञ्शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।
 शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥२१॥

भृगुरुवाच

यस्मात्पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ।
 तस्मादाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥२२॥
 इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा पपात ह ।
 अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥२३॥
 भृगुं हि यदि सोऽद्राक्षीन्नहुषः पृथिवीपते ।
 न स शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥२४॥
 स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ।
 पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूत् ।
 प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥२५॥
 ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ।
 शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः ॥२६॥

भृगुरुवाच

राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुरूद्वहः ।
 स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥२७॥
 अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ।
 स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥२८॥
 नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ।
 जगाम ब्रह्मसदनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥२९॥
 तदा तु पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ।
 जगाम ब्रह्मसदनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥३०॥
 ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पितामहः ।
 वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ।
 स चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रंशितो भूतलं गतः ॥३१॥
 न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तयितुं क्वचित् ।
 तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥३२॥
 एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ।
 एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्ते पितामहम् ॥३३॥
 सोऽभिषिक्तो भगवता देवराज्येन वासवः ।
 ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥३४॥
 एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ।
 स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥३५॥
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।

दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपप्रदायकः ।
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥३६॥
 यावदक्षिनिमेषाणि ज्वलते तावतीः समाः ।
 रूपवान्धनवांश्चापि नरो भवति दीपदः ॥३७॥

* * *

१०४. युधिष्ठिर उवाच

ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
 नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 चण्डालस्य च संवादं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥०२॥

राजन्य उवाच

वृद्धरूपोऽसि चण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
 श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥०३॥
 साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते ।
 कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चसि ॥०४॥

चण्डाल उवाच

ब्राह्मणस्य गवां राजन्हियतीनां रजः पुरा ।
 सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं येऽपिबन्दिजाः ॥०५॥
 दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् ।
 सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥०६॥
 येऽपि तत्रापिबन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः ।
 ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥०७॥
 जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः ।
 पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती ॥०८॥
 अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ॥०९॥
 चण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं मृतः ।
 ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥१०॥
 तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किञ्चन ।
 ब्रह्मस्वरजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ॥११॥
 तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ।

विक्रयं हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥१२॥
 ये चैनं क्रीणते राजन्ये च विक्रीणते जनाः ।
 ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥१३॥
 सोमं तु रजसा ध्वस्तं विक्रीयाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
 श्रोत्रियो वार्धुषी भूत्वा चिररात्राय नश्यति ।
 नरकं त्रिंशतं प्राप्य श्वविष्टामुपजीवति ॥१४॥
 श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विप्लवम् ।
 तुलयाधारयद्धर्मो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥१५॥
 श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।
 अतिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ॥१६॥
 अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
 अन्यस्मिञ्जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥१७॥
 अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्तदा ।
 संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसान्यभक्षयम् ॥१८॥
 सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
 इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥१९॥
 आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् ।
 धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् ॥२०॥
 स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरन्ति गृहमेधिनः ।
 दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥२१॥
 तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥२२॥
 अहं तु पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥२३॥
 जातिस्मरत्वं तु मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।
 शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्नुमिच्छाम्यहं नृप ॥२४॥
 त्वमिमं मे प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
 चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥२५॥
 राजन्य उवाच
 चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
 ब्राह्मणार्थं त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥२६॥
 दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।

हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥२७॥

भीष्म उवाच

इत्युक्तः स तदा राजन्ब्रह्मस्वार्थं परंतप ।

हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥२८॥

तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।

यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमुत्तमाम् ॥२९॥

* * *

१०५. युधिष्ठिर उवाच

एको लोकः सुकृतिनां सर्वे त्वाहो पितामह ।

उत तत्रापि नानात्वं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः ।

पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो जनाः ॥०२॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥०३॥

ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।

महावने हस्तिशिशुं परिचूनममातृकम् ॥०४॥

तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतरतः ।

स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥०५॥

तं प्रभिन्नं महानागं प्रसृतं सर्वतो मदम् ।

धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥०६॥

द्वियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ।

अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥०७॥

मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतञ्च ।

मित्रं सतां सप्तपदं वदन्ति मित्रद्रोहो नैव राजन्स्पृशेत्त्वाम् ॥०८॥

इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालकमाश्रमे ।

विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥०९॥

शिष्टं दान्तं कृतञ्च च प्रियं च सततं मम ।

न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुञ्जरम् ॥१०॥

धृतराष्ट्र उवाच

गवां सहस्रं भवते ददामि दासीशतं निष्कशतानि पञ्च ।

अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥११॥

गौतम उवाच

त्वामेव गावोऽभि भवन्तु राजन्दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥१२॥

धृतराष्ट्र उवाच

ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो नागश्रेष्ठाद्रौतमास्मान्निवर्त ॥१३॥

गौतम उवाच

यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचति पापकर्मा ।
वैवस्वतस्य सदने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥१४॥

धृतराष्ट्र उवाच

ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्धधानाः पापात्मान इन्द्रियार्थं निविष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥१५॥

गौतम उवाच

वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ।
यत्राबला बलिनं यातयन्ति तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥१६॥

धृतराष्ट्र उवाच

ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च गुरुं यथा मानयन्तश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥१७॥

गौतम उवाच

मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभोगा भोगिजनप्रवेश्या ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥१८॥

धृतराष्ट्र उवाच

अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति ॥१९॥

गौतम उवाच

मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किंनरगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूर्विशाला तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥२०॥

धृतराष्ट्र उवाच

ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयन्ते सेतिहासं पुराणं मध्वाहुत्या जुह्वति च द्विजेभ्यः ॥२१॥
तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥२२॥

गौतम उवाच

सुपुष्पितं किंनरराजजुष्टं प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।
गन्धर्वाणामप्सरसां च सद्य तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥२३॥

धृतराष्ट्र उवाच

ये नृत्तगीतकुशला जनाः सदा ह्ययाचमानाः सहिताश्वरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥२४॥

गौतम उवाच

यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्नियौनाश्व वसन्ति विप्रा ह्ययोनयः पर्वतयोनयश्च ॥२५॥
यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामान्यत्र स्त्रियः कामचाराश्वरन्ति ।
यत्र चेष्ट्या नास्ति नारीनराणां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥२६॥

धृतराष्ट्र उवाच

ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा अमांसादा न्यस्तदण्डाश्वरन्ति ।
न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमं च भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥२७॥
निराशिषो निर्ममा वीतरागा लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥२८॥

गौतम उवाच

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा निर्मला वीतशोकाः ।
सोमस्य राज्ञः सद्ने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥२९॥

धृतराष्ट्र उवाच

ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा न चाप्यर्थानाददते परेभ्यः ।
येषामदेयमर्हते नास्ति किं चित्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥३०॥
ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्याञ्शक्ता भूत्वा सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥३१॥

गौतम उवाच

ततः परं भान्ति लोकाः सनातना विरजसो वितमस्का विशोकाः ।
आदित्यस्य सुमहान्तः सुवृतास्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥३२॥

धृतराष्ट्र उवाच

स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥३३॥
तथाविधानामेष लोको महर्षे विशुद्धानां भावितवाञ्जतीनाम् ।
सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥३४॥

गौतम उवाच

ततः परे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।
वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥३५॥

धृतराष्ट्र उवाच

चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्धधाना यथान्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥३६॥
स्वदारिणां धर्मधुरे महात्मनां यथोचिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ।
धर्मात्मनामुद्धृतां गतिं तां परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥३७॥

गौतम उवाच

इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका दुरन्वयाः काङ्क्षिता मानवानाम् ।
तस्याहं ते भवने भूरितेजसो राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥३८॥

धृतराष्ट्र उवाच

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो वेदाध्यायी यश्च यज्वाप्रमत्तः ।
एते सर्वे शक्रलोकं व्रजन्ति परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥३९॥

गौतम उवाच

प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः ।
मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥४०॥

धृतराष्ट्र उवाच

ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधावभृथाप्लुताङ्गास्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥४१॥

गौतम उवाच

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
तस्मिन्नहं दुर्लभे त्वाप्रधृष्ये गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥४२॥

धृतराष्ट्र उवाच

यो गोसहस्री शतदः समां समां यो गोशती दश दद्याच्च शक्त्या ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥४३॥
ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा ब्राह्मी वाचं परिरक्षन्ति चैव ।
मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणास्ते तत्र मोदन्ति गवां विमाने ॥४४॥

प्रभासं मानसं पुण्यं पुष्कराणि महत्सरः ।

पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥४५॥

गयां गयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ।

तूष्णीं गङ्गां दशगङ्गां महाहृदमथापि च ॥४६॥

गौतमीं कौशिकीं पाकां महात्मानो धृतव्रताः ।
 सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां ये प्रयान्ति च ॥४७॥
 तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ।
 प्रयान्ति पुण्यगन्धाद्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥४८॥

गौतम उवाच

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि ।
 न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥४९॥
 न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा ।
 न जरामरणे वापि न पुण्यं न च पातकम् ॥५०॥
 तस्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ।
 स्वयंभुभवने पुण्ये हस्तिनं मे यतिष्यति ॥५१॥

धृतराष्ट्र उवाच

निर्मुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो कृतात्मानो यतव्रताः ।
 अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥५२॥
 ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ।
 न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥५३॥

गौतम उवाच

रथन्तरं यत्र बृहच्च गीयते यत्र वेदी पुण्डरीकैः स्तृणोति ।
 यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥५४॥
 बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा ।
 कच्चिन्न वाचा वृजिनं कदा चिदकार्षं ते मनसोऽभिषङ्गात् ॥५५॥

शक्र उवाच

यस्मादिमं लोकपथं प्रजानामन्वागमं पदवादे गजस्य ।
 तस्माद्भवान्प्रणतं मानुशास्तु ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम् ॥५६॥

गौतम उवाच

श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं यं मेऽहार्षोर्दशवर्षाणि बालम् ।
 यो मे वने वसतोऽभूद्विद्वितीयस्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥५७॥

शक्र उवाच

अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नागश्चाघ्रायते त्वामभिवीक्षमाणः ।
 पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते श्रेयो मम ध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥५८॥

गौतम उवाच

शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुञ्जे ।

ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागम् ॥५९॥

शक्र उवाच

येषां वेदा निहिता वै गुहायां मनीषिणां सत्त्ववतां महात्मनाम् ।
तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥६०॥

हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।
प्राप्नुहि त्वं शुभाँल्लोकान्हाय च चिराय च ॥६१॥

भीष्म उवाच

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।
दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥६२॥

युधिष्ठिर उवाच

दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसता ।
स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥०१॥
पितामहस्य विदितं किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसो यत्परं तेऽद्य तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०२॥

भीष्म उवाच

तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोका युधिष्ठिर ।
मतं मम तु कौन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥०३॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥०४॥
अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।
ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतिः ॥०५॥
तं दृष्ट्वा स वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।
कथं भगीरथागास्त्वमिमं देशं दुरासदम् ॥०६॥
न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ ।
आयान्त्यतस्तपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥०७॥

भगीरथ उवाच

निःशङ्कमन्नमददं ब्राह्मणेभ्यः शतं सहस्राणि सदैव दानम् ।
ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥०८॥
दशैकरात्रान्दश पञ्चरात्रानेकादशैकादशकान्क्रतूँश्च ।
ज्योतिष्ठोमानां च शतं यदिष्टं फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥०९॥
यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।
अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं नारीपुरं न च तेनाहमागाम् ॥१०॥

दशायुतानि चाश्वानामयुतानि च विंशतिम् ।
 पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां गाश्च सहस्रशः ॥११॥
 सुवर्णचन्द्रोडुपधारिणीनां कन्योत्तमानामददं स्रग्विणीनाम् ।
 षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥१२॥
 दशार्बुदान्यददं गोसवेज्यास्वेकैकशो दश गा लोकनाथ ।
 समानवत्साः पयसा समन्विताः सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥१३॥
 असोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।
 गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां न तेन च ॥१४॥
 दोग्धीणां वै गवां चैव प्रयुतानि दशैव ह ।
 प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न च तेनाहमागतः ॥१५॥
 वाजिनां बाह्विजातानामयुतान्यददं दश ।
 कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥१६॥
 कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दश त्वहम् ।
 एकैकस्मिन्क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥१७॥
 वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।
 प्रादां हेमसजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च ॥१८॥
 ईषादन्तान्महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान् ।
 पत्नीमतः सहस्राणि प्रायच्छं दश सप्त च ॥१९॥
 अलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।
 रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ।
 सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः ॥२०॥
 दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः ।
 वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेनापि नाप्यहम् ॥२१॥
 शक्रतुल्यप्रभावानामिज्यया विक्रमेण च ।
 सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ॥२२॥
 विजित्य नृपतीन्सर्वान्मखैरिष्ट्वा पितामह ।
 अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥२३॥
 स्रोतश्च यावद्भङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ।
 दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥२४॥
 वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ।
 वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् ।
 तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ॥२५॥

दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् ।
 मूर्ध्ना धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् ।
 न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥२६॥
 शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवान्सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्तत् ।
 त्रयोदशद्वादशाहांश्च देव सपौण्डरीकान्न च तेषां फलेन ॥२७॥
 अष्टौ सहस्राणि ककुभिनामहं शुक्लर्षभाणामददं ब्राह्मणेभ्यः ।
 एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः पत्नीश्वेषामददं निष्ककण्ठीः ॥२८॥
 हिरण्यरत्ननिचितानददं रत्नपर्वतान् ।
 धनधान्यसमृद्धांश्च ग्रामाञ्शतसहस्रशः ॥२९॥
 शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः ।
 इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥३०॥
 एकादशाहैरयजं सदक्षिणैर्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ।
 आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मंस्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥३१॥
 निष्कैककण्ठमददं योजनायतं तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
 वनं चूतानां रत्नविभूषितानां न चैव तेषामगतोऽहं फलेन ॥३२॥
 तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्यमक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ।
 शतं गवामष्ट शतानि चैव दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥३३॥
 पयस्विनीनामथ रोहिणीनां तथैव चाप्यनडुहां लोकनाथ ।
 प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥३४॥
 त्रिंशदग्निमहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ।
 अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥३५॥
 दशभिर्विश्वजिद्धिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
 न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागतः ॥३६॥
 सरय्वां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
 गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥३७॥
 इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।
 जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह तत्साधयामास महं वरेण्यम् ॥३८॥
 ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ।
 सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ।
 उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥३९॥
 प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।
 इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूतेऽत्र विचारणा ॥४०॥

कामं यथावद्विहितं विधात्रा पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ।
तपो हि नान्यच्चानशानान्मतं मे नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥४१॥

भीष्म उवाच

इत्युक्तवन्तं तं ब्रह्मा राजानं स्म भगीरथम् ।
पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥४२॥

* * *

१०७. युधिष्ठिर उवाच

शतायुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च वैदिके ।
कस्मान्मिन्नयन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥०१॥
आयुष्मान्केन भवति स्वल्पायुर्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥०२॥
तपसा ब्रह्मचर्येण जपैर्होमैस्तथौषधैः ।
जन्मना यदि वाचारातन्मे ब्रूहि पितामह ॥०३॥

भीष्म उवाच

अत्र ते वर्तयिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥०४॥
येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
यथा च वर्तन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥०५॥
आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥०६॥
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति यस्माद्भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥०७॥
तस्मात्कुर्यादिहाचारं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥०८॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥०९॥
अप्यदृष्टं श्रुतं वापि पुरुषं धर्मचारिणम् ।
भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥१०॥
ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥११॥
विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥१२॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ।
 श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥१३॥
 अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
 अनसूयुरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥१४॥
 लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥१५॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थो चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वा संध्यां कृताञ्जलिः ॥१६॥
 एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ।
 नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥१७॥
 ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
 तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वा पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥१८॥
 ये च पूर्वामुपासन्ते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् ।
 सर्वास्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥१९॥
 परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
 न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥२०॥
 प्रसाधनं च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥२१॥
 पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।
 उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥२२॥
 नोत्सृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
 उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥२३॥
 प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥२४॥
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥२५॥
 नाधितिष्ठेत्तुषाञ्जातु केशभस्मकपालिकाः ।
 अन्यस्य चाप्युपस्थानं दूरतः परिवर्जयेत् ॥२६॥
 शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च कारयेत् ।
 निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कथंचन ॥२७॥
 मूत्रं न तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥२८॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥२९॥
 त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन ।
 अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथास्यायुर्न रिष्यते ॥३०॥
 त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥३१॥
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥३२॥
 अभिवादयेत वृद्धांश्च आसनं चैव दापयेत् ।
 कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥३३॥
 न चासीतासने भिन्ने भिन्नं कांस्यं च वर्जयेत् ।
 नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ।
 स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ॥३४॥
 उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
 केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥३५॥
 न पाणिभ्यामुभाभ्यां च कण्डूयेज्जातु वै शिरः ।
 न चाभीक्षणं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥३६॥
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
 तिलपिष्टं न चाश्रीयात्तथायुर्विन्दते महत् ॥३७॥
 नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
 वाते च पूतिगन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् ॥३८॥
 अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 आयुरस्य निकृन्तामि प्रजामस्याददे तथा ॥३९॥
 य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ।
 तस्माद्युक्तोऽप्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥४०॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ।
 ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥४१॥
 उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथास्यायुर्न रिष्यते ॥४२॥
 त्रीन्कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥४३॥

दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ।
 क्षत्रियोऽपि दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ॥४४॥
 ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्धानेनावेक्षितेन च ।
 तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः ॥४५॥
 गुरुणा वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
 अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥४६॥
 सम्यङ्निध्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ।
 गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥४७॥
 दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥४८॥
 नातिकल्पं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते ।
 नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह ॥४९॥
 पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
 वृद्धाय भारतसाय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥५०॥
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ।
 चतुष्पथान्प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् ॥५१॥
 मध्यंदिने निशाकाले मध्यरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्पथान्न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ॥५२॥
 उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
 ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥५३॥
 अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ।
 अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥५४॥
 वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च ।
 आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥५५॥
 नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत ।
 ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेद्दुशर्ती पापलोक्याम् ॥५६॥
 वाक्सायका वदन्नान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
 परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥५७॥
 रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
 वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥५८॥
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
 रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥५९॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
 द्वेषस्तम्भाभिमानांश्च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत् ॥६०॥
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रोद्धो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥६१॥
 न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
 तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥६२॥
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥६३॥
 त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥६४॥
 संयावं कृसरं मांसं शष्कुली पायसं तथा ।
 आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥६५॥
 नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
 वाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ।
 न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चिती तथा भवेत् ॥६६॥
 मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
 आचार्यमथ वाप्येनं तथायुर्विन्दते महत् ॥६७॥
 वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
 भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥६८॥
 उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहितः ॥६९॥
 अकृत्वा देवतापूजां नान्यं गच्छेत्कदाचन ।
 अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥७०॥
 अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
 न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्भिर्भिणीं वा कदाचन ॥७१॥
 उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
 प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथ वा दक्षिणाशिराः ॥७२॥
 न भग्ने नावदीर्णं वा शयने प्रस्वपेत च ।
 नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ॥७३॥
 न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ।
 स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥७४॥
 न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।
 आर्द्र एव तु वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।

सजश्च नावकर्षेत न बहिर्धारयेत च ॥७५॥
 रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः ।
 वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं विभो ॥७६॥
 रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ।
 काञ्चनी चैव या माला न सा दुष्यति कर्हिचित् ।
 स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशां पते ॥७७॥
 विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ।
 तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥७८॥
 अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ।
 अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥७९॥
 प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ।
 पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ॥८०॥
 उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः ।
 पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥८१॥
 नालीढ्या परिहृतं भक्षयीत कदाचन ।
 तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतां नाप्रदाय च ॥८२॥
 न संनिकृष्टो मेधावी नाशुचिर्न च सत्सु च ।
 प्रतिषिद्धान्न धर्मेषु भक्षान्भुञ्जीत पृष्ठतः ॥८३॥
 पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ।
 उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥८४॥
 आजं गट्यं च यन्मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ॥८५॥
 न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
 दधिसकृन्न भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत् ॥८६॥
 वालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ।
 सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥८७॥
 वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।
 भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥८८॥
 तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशां पते ।
 पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥८९॥
 समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
 विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥९०॥

पानीयं पायसं सर्पिर्दधिसक्तुमधून्यपि ।
 निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥९१॥
 भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
 दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥९२॥
 आचम्य चैव हस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् ।
 अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥९३॥
 पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥९४॥
 अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ।
 स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥९५॥
 अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ।
 कनिष्ठिकायाः पश्चात् देवतीर्थमिहोच्यते ॥९६॥
 अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ।
 तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा ॥९७॥
 परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
 न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥९८॥
 पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं चापि वर्जयेत् ।
 संसर्गं च न गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् ॥९९॥
 न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् ।
 न चास्नातां स्त्रियं गच्छेतथायुर्विन्दते महत् ॥१००॥
 स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ।
 त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥१०१॥
 इन्द्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ।
 कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥१०२॥
 ब्राह्मणार्थं च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ।
 प्रवृत्तं च हितं चोक्त्वा भोजनाद्यन्तयोस्तथा ॥१०३॥
 सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् ।
 निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ॥१०४॥
 वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।
 गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥१०५॥
 गृहे पारावता धन्याः शुकश्च सहसारिकाः ।
 गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥१०६॥

उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
 निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् ॥१०७॥
 अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ।
 महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥१०८॥
 अगम्याश्च न गच्छेत राजपत्नीः सखीस्तथा ।
 वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥१०९॥
 बन्धूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ।
 संबन्धिनां च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥११०॥
 ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनम् ।
 तदावसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥१११॥
 संध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
 न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् ॥११२॥
 नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ।
 पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥११३॥
 वर्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ।
 शेषाणि चावदातानि पानीयं चैव भोजने ॥११४॥
 सौहित्यं च न कर्तव्यं रात्रौ नैव समाचरेत् ।
 द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥११५॥
 महाकुलप्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
 वयःस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हति ॥११६॥
 अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ।
 पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥११७॥
 कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
 पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ॥११८॥
 शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च ।
 नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।
 न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥११९॥
 दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यहं च विवर्जयेत् ।
 ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥१२०॥
 प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत् समाहितः ।
 उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥१२१॥
 परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।

परिवादो न धर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥१२२॥
 वर्जयेद्व्यङ्गिणीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
 समार्षा व्यङ्गितां चैव मातुः स्वकुलजां तथा ॥१२३॥
 वृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
 तथातिकृष्णवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ॥१२४॥
 अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत विचक्षणः ।
 पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोदुमर्हसि ॥१२५॥
 अपस्मारिकुले जातां निहीनां चैव वर्जयेत् ।
 श्चित्रिणां च कुले जातां त्रयाणां मनुजेश्वर ॥१२६॥
 लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।
 मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान्वोदुमर्हति ॥१२७॥
 महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ।
 अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥१२८॥
 अग्नीनुत्पाद्य यत्रेण क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
 वेदेषु ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥१२९॥
 न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या दारा रक्ष्याश्च सर्वशः ।
 अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥१३०॥
 अनायुष्यो दिवास्वप्नस्तथाभ्युदितशायिता ।
 प्रातर्निशायां च तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥१३१॥
 पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
 यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥१३२॥
 संध्यां न भुञ्जेन्न स्नायान्न पुरीषं समुत्सृजेत् ।
 प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित्समाचरेत् ॥१३३॥
 ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ।
 देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरुंश्चाप्यभिवादयेत् ॥१३४॥
 अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेतु दर्शकः ।
 अनिमन्त्रिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥१३५॥
 न चैकेन परिव्राज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
 अनागतायां संध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ॥१३६॥
 मातुः पितुर्गुरुणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
 हितं वाप्यहितं वापि न विचार्य नरर्षभ ॥१३७॥
 धनुर्वेदे च वेदे च यत्रः कार्यो नराधिप ।

हस्तिपृष्ठेऽथपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ।
 यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ॥१३८॥
 अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
 प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥१३९॥
 युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
 गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥१४०॥
 पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।
 महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥१४१॥
 पत्नीं रजस्वलां चैव नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
 स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥१४२॥
 पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्भवेत् ।
 एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत पण्डितः ॥१४३॥
 ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि पूजनीयानि नित्यशः ।
 यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 अत ऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥१४४॥
 एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
 शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥१४५॥
 आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
 आचाराद्धर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥१४६॥
 आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥१४७॥
 एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
 अनुकम्पता सर्ववर्णान्ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥१४८॥

* * *

१०८. युधिष्ठिर उवाच

यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभ ।
 कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥०१॥

भीष्म उवाच

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठो हि सततं भवान् ।
 गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या चेच्छिष्यस्य भारत ॥०२॥
 न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
 गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥०३॥

अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
 परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥०४॥
 प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
 श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥०५॥
 ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
 हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥०६॥
 अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
 अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥०७॥
 निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
 विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥०८॥
 सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
 अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥०९॥
 सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
 नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥१०॥
 अनुजं हि पितुर्दायो जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
 स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥११॥
 भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
 न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥१२॥
 न ज्येष्ठानवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः पश्येत्तथाचरेत् ।
 धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो विदुः ॥१३॥
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ।
 दश चैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ॥१४॥
 गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ॥१५॥
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।
 स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्परिपालयेत् ॥१६॥
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।
 तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा ॥१७॥
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
 आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥१८॥
 ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।

भातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥१९॥

* * *

१०९. युधिष्ठिर उवाच

सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह ।
 उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे ॥०१॥
 ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्वर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
 उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥०२॥
 नियमं चोपवासानां सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
 अवाप्नोति गतिं कां च उपवासपरायणः ॥०३॥
 उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम् ।
 उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥०४॥
 अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वै कथम् ।
 स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥०५॥
 उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप ।
 धर्मेण च सुखानर्थांल्लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ।
 धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥०७॥
 इदं खलु महाराज श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
 उपवासविधौ श्रेष्ठा ये गुणा भरतर्षभ ॥०८॥
 प्राजापत्यं ह्यङ्गिरसं पृष्टवानस्मि भारत ।
 यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥०९॥
 प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानग्निर्भयः ।
 उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥१०॥

अङ्गिरा उवाच

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
 द्विस्त्रिरात्रमथैवात्र निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥११॥
 वैश्यशूद्रौ तु यौ मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।
 त्रिरात्रं द्विस्त्रिरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥१२॥
 चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्यशूद्रे विधीयते ।
 त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥१३॥
 पञ्चम्यां चैव षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ।

क्षमावानूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥१४॥
 नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ।
 यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं क्षपेद्यो भोजयेद्द्विजान् ॥१५॥
 अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
 उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥१६॥
 मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
 भोजयेच्च द्विजान्भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः ॥१७॥
 सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वोषधिसमन्वितः ।
 कृषिभागी बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥१८॥
 पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत् ।
 सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥१९॥
 पितृभक्तो माघमासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
 श्रीमत्कुले जातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥२०॥
 भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
 स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्वास्य भवन्ति ताः ॥२१॥
 चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
 सुवर्णमणिमुक्ताद्ये कुले महति जायते ॥२२॥
 निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥२३॥
 ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षपेत् ।
 ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वाभिजायते ॥२४॥
 आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
 बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥२५॥
 श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
 यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिवर्धनः ॥२६॥
 प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
 धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥२७॥
 तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
 प्रजावान्वाहनाद्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥२८॥
 कार्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
 शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥२९॥
 इति मासा नरव्याघ्र क्षपतां परिकीर्तिताः ।

तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥३०॥
 पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
 गवाद्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥३१॥
 मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
 गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् ॥३२॥
 एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
 द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥३३॥
 यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
 अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥३४॥
 षड्भिः स वर्षेर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥३५॥
 अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ।
 तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमधिरोहति ॥३६॥
 पूर्णं वर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ।
 तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥३७॥
 यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते ॥३८॥
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ।
 तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥३९॥
 यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्रुते ।
 अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाङ्मिनयतेन्द्रियः ॥४०॥
 वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं वै समुपाश्रुते ।
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ॥४१॥
 षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षपेत् ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥४२॥
 चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥४३॥
 अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ।
 गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥४४॥
 हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥४५॥
 पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्नीयाद्वर्षमेव तु ।

षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥४६॥
 वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशां पते ।
 सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥४७॥
 संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिबेत्पयः ।
 फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥४८॥
 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥४९॥
 मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
 विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः ॥५०॥
 अनातो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ।
 पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥५१॥
 दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ॥५२॥
 आतो वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनं तु यः ।
 शतं वर्षसहस्राणां मोदते दिवि स प्रभो ।
 काञ्चीनूपुरशब्देन सुसन्धैव प्रबोध्यते ॥५३॥
 सहस्रहंससंयुक्ते विमाने सोमवर्चसि ।
 स गत्वा स्त्रीशताकीर्णं रमते भरतर्षभ ॥५४॥
 क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
 व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥५५॥
 दुःखितस्यार्थमानाभ्यां द्रव्याणां प्रतिपादनम् ।
 न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥५६॥
 अतः स कामसंयुक्तो विमाने हेमसंनिभे ।
 रमते स्त्रीशताकीर्णं पुरुषोऽलंकृतः शुभे ॥५७॥
 स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः ।
 अनश्नन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥५८॥
 बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि ।
 वैद्म्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥५९॥
 पताकादीपिकाकीर्णं दिव्यघण्टानिनादिते ।
 स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥६०॥
 यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।

तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥६१॥
 नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम् ॥६२॥
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
 उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न विद्यते ॥६३॥
 उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
 ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥६४॥
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि विश्वामित्रेण धीमता ।
 क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥६५॥
 च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ।
 सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥६६॥
 इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितम् ।
 यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥६७॥
 इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा ।
 पठेत यो वै शृणुयाच्च नित्यदा न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥६८॥
 विमुच्यते चापि स सर्वसंकरैर्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।
 वियोनिजानां च विजानते रुतं ध्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः ॥६९॥

* * *

११०. युधिष्ठिर उवाच

पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना ।
 गुणाश्वेषां यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥०१॥
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥०२॥
 पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
 नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥०३॥
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् ।
 तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०४॥

भीष्म उवाच

इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ।
 विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥०५॥
 यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
 अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥०६॥

षड्भरेव तु वर्षेः स सिध्यते नात्र संशयः ।
 तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः ॥०७॥
 देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते ।
 प्राजापत्ये वसेत्पद्मं वर्षाणामग्निसंनिभे ॥०८॥
 त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम् ।
 धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥०९॥
 द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
 यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाहरेत् ॥१०॥
 सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
 क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् ॥११॥
 पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।
 द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ॥१२॥
 तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥१३॥
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥१४॥
 सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ।
 निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥१५॥
 दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥१६॥
 वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 इन्द्रकन्याभिरुढं च विमानं लभते नरः ॥१७॥
 सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
 देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥१८॥
 दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥१९॥
 अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ।
 अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥२०॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
 सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥२१॥
 आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।

शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥२२॥
 दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥२३॥
 सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
 गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥२४॥
 अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् ।
 शातकुम्भमयं युक्तं साधयेदानमुत्तमम् ॥२५॥
 तथैवाप्सरसामङ्के प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
 नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निस्वनैः ॥२६॥
 कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
 पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥२७॥
 अयुतानि च पञ्चाशदक्षचर्मशतस्य च ।
 लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥२८॥
 दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥२९॥
 सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
 सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयेत् ॥३०॥
 पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
 तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुह्यते ॥३१॥
 फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
 संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥३२॥
 यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
 देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥३३॥
 पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥३४॥
 कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।
 वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥३५॥
 यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि ।
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥३६॥
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ॥३७॥
 दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ।

नीयते	रुद्रकन्याभिः	सोऽन्तरिक्षं	सनातनम्	॥३८॥
अष्टादशसहस्राणि	वर्षाणां	कल्पमेव	च	।
कोटीशतसहस्रं	च	तेषु	लोकेषु	मोदते ॥३९॥
यस्तु	संवत्सरं	भुङ्क्ते	दशाहे	वै गते गते ।
सदा	द्वादशमासान्वै	जुह्वानो	जातवेदसम्	॥४०॥
ब्रह्मकन्यानिवेशे	च	सर्वभूतमनोहरे		।
अश्वमेधसहस्रस्य	फलं	प्राप्नोत्यनुत्तमम्		॥४१॥
रूपवत्यश्व	तं	कन्या	रमयन्ति	सदा नरम् ।
नीलोत्पलनिभैर्वर्णे		रक्तोत्पलनिभैस्तथा		॥४२॥
विमानं		मण्डलावर्तमावर्तगहनावृतम्		।
सागरोर्मिप्रतीकाशं		साधयेद्यानमुत्तमम्		॥४३॥
विचित्रमणिमालाभिर्नादितं		शङ्खपुष्करैः		।
स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च	स्तम्भैः	सुकृतवेदिकम्		।
आरोहति	महद्यानं	हंससारसवाहनम्		॥४४॥
एकादशे	तु	दिवसे	यः प्राप्ते	प्राशते हविः ।
सदा	द्वादशमासान्वै	जुह्वानो	जातवेदसम्	॥४५॥
परस्त्रियो	नाभिलषेद्वाचाथ	मनसापि	वा	।
अनृतं	च न	भाषेत	मातापित्रोः	कृतेऽपि वा ॥४६॥
अभिगच्छेन्महादेवं	विमानस्थं	महाबलम्		।
स्वयंभुवं	च	पश्येत	विमानं	समुपस्थितम् ॥४७॥
कुमार्यः	काञ्चनाभासा	रूपवत्यो	नयन्ति	तम् ।
रुद्राणां	तमधीवासं	दिवि	दिव्यं	मनोहरम् ॥४८॥
वर्षाण्यपरिमेयानि		युगान्तमपि	चावसेत्	।
कोटीशतसहस्रं	च	दश	कोटिशतानि	च ॥४९॥
रुद्रं	नित्यं	प्रणमते	देवदानवसंमतम्	।
स	तस्मै	दर्शनं	प्राप्तो	दिवसे दिवसे भवेत् ॥५०॥
दिवसे	द्वादशे	यस्तु	प्राप्ते	वै प्राशते हविः ।
सदा	द्वादशमासान्वै	सर्वमेधफलं	लभेत्	॥५१॥
आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य	विमानं	संविधीयते		।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च		महार्हैरुपशोभितम्		॥५२॥
हंसमालापरिक्षिप्तं		नागवीथीसमाकुलम्		।
मयूरैश्चक्रवाकैश्च		कूजद्विरुपशोभितम्		॥५३॥

अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ।
 नित्यमावसते राजन्नरनारीसमावृतम् ।
 ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥५४॥
 त्रयोदशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥५५॥
 रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
 जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसंचयभूषितम् ॥५६॥
 देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
 पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम् ॥५७॥
 तत्र शङ्कुपताकं च युगान्तं कल्पमेव च ।
 अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥५८॥
 गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिस्वनैः ।
 सदा प्रमुदितस्ताभिर्देवकन्याभिरीड्यते ॥५९॥
 चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णं प्राशते हविः ।
 सदा द्वादश मासान्वै महामेधफलं लभेत् ॥६०॥
 अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलंकृताः ।
 मृष्टतसाङ्गदधरा विमानैरनुयान्ति तम् ॥६१॥
 कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां च निस्वनैः ।
 काञ्चीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र विबोध्यते ॥६२॥
 देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।
 जाह्नवीवालुकाकीर्णं पूर्णं संवत्सरं नरः ॥६३॥
 यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
 सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
 राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥६४॥
 यानमारोहते नित्यं हंसबर्हिणसेवितम् ।
 मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् ॥६५॥
 दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतम् ।
 एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् ।
 वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिस्वनैः ॥६६॥
 दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ।
 मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ।
 वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥६७॥

षोडशे दिवसे यस्तु संप्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादश मासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥६८॥
 सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यदा ।
 सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥६९॥
 सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ।
 अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥७०॥
 फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ।
 आवर्तनानि चत्वारि सागरे यात्यसौ नरः ॥७१॥
 दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥७२॥
 स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं चैवाधिगच्छति ।
 मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥७३॥
 तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ।
 भूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥७४॥
 तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
 द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥७५॥
 चन्द्रादित्यावुभौ यावद्गने चरतः प्रभो ।
 तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥७६॥
 अष्टादशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥७७॥
 रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
 देवकन्याधिरुढैस्तु भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥७८॥
 व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
 विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥७९॥
 तत्र कल्पसहस्रं स कान्ताभिः सह मोदते ।
 सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥८०॥
 एकोनविंशे दिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥८१॥
 उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
 गन्धर्वैरूपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥८२॥
 तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
 दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं समाः ॥८३॥

पूर्णेऽथ दिवसे विंशे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥८४॥
 अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
 स लोकान्विपुलान्दिव्यानादित्यानामुपाश्रुते ॥८५॥
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
 विमानैः काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥८६॥
 एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥८७॥
 लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ।
 अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥८८॥
 अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।
 सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥८९॥
 द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥९०॥
 धृतिमानहिंसानिरतः सत्यवागनसूयकः ।
 लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥९१॥
 कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥९२॥
 त्रयोविंशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ॥९३॥
 वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति ।
 कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥९४॥
 अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।
 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥९५॥
 चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥९६॥
 आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरम् ।
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥९७॥
 विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ।
 रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ॥९८॥
 पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥९९॥

सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैश्च मेघस्वननिनादितैः ।
 रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ॥१००॥
 देवकन्यासमारूढै राजतैर्विमलैः शुभैः ।
 विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥१०१॥
 तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
 सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥१०२॥
 षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासांस्तु नियतो नियताशनः ॥१०३॥
 जितेन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसम् ।
 स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥१०४॥
 सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्रुते ।
 विमाने स्फाटिके दिव्ये सर्वरत्नैरलंकृते ॥१०५॥
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।
 द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥१०६॥
 सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥१०७॥
 फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते ।
 अमृताशी वसंस्तत्र स वितृप्तः प्रमोदते ॥१०८॥
 देवर्षिचरितं राजन्नाजर्षिभिरधिष्ठितम् ।
 अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥१०९॥
 स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ।
 युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखम् ॥११०॥
 योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥१११॥
 फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्रुते ।
 भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः ॥११२॥
 सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ।
 पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥११३॥
 रमयन्ति मनः कान्ता विमाने सूर्यसंनिभे ।
 सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥११४॥
 एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥११५॥

तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ।
 विमानं चन्द्रशुभाभं दिव्यं समधिगच्छति ॥११६॥
 जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥११७॥
 तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ।
 मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥११८॥
 भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
 दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥११९॥
 वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ।
 रुद्राणां च तथा लोकान्ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥१२०॥
 यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं शमात्मकः ।
 सदा द्वादश मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥१२१॥
 सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ।
 तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥१२२॥
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥१२३॥
 स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ।
 रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥१२४॥
 नानाविधसुरूपाभिर्नानारागाभिरेव च ।
 नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥१२५॥
 विमाने नगराकारे सूर्यवत्सूर्यसंनिभे ।
 पृष्ठतः सोमसंकाशे उदक्चैवाभ्रसंनिभे ॥१२६॥
 दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले ।
 ऊर्ध्वं चित्राभिसंकाशे नैको वसति पूजितः ॥१२७॥
 यावद्वर्षसहस्रं तु जम्बूद्वीपे प्रवर्षति ।
 तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥१२८॥
 विप्रुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
 वर्षासु वर्षतस्तावन्नवसत्यमरप्रभः ॥१२९॥
 मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ।
 महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥१३०॥
 मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा ।
 जुह्वन्नगर्नीश्व नियतः संध्योपासनसेविता ॥१३१॥

बहुभिर्नियमैरेवं मासानश्नाति यो नरः ।
 अभावकाशशीलश्च तस्य वासो निरुच्यते ॥१३२॥
 दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ।
 स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥१३३॥
 एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ।
 व्याख्यातो ह्यनुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥१३४॥
 दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञफलं यथा ।
 उपवासमिमं कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ।
 देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥१३५॥
 उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
 नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥१३६॥
 दम्भद्रोहनवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ।
 अचलेष्वप्रकम्पेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥१३७॥
 * * *

१११. युधिष्ठिर उवाच

यद्वरं सर्वतीर्थानां तद्ब्रवीहि पितामह ।
 यत्र वै परमं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०१॥

भीष्म उवाच

सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणाम् ।
 यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥०२॥
 अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिह्वदे ।
 स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥०३॥
 तीर्थशौचमनर्थित्वमार्दवं सत्यमार्जवम् ।
 अहिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः ॥०४॥
 निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंदा निष्परिग्रहाः ।
 शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्षमुपभुञ्जते ॥०५॥
 तत्त्ववित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थं परममुच्यते ।
 शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥०६॥
 रजस्तमः सत्त्वमथो येषां निर्धौतमात्मनः ।
 शौचाशौचे न ते सक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥०७॥
 सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
 शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते ॥०८॥

नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
 स स्नातो यो दमस्नातः सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥०९॥
 अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ।
 शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥१०॥
 प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ।
 तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥११॥
 वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचं परं हितम् ।
 ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम् ॥१२॥
 मनसाथ प्रदीपेन ब्रह्मज्ञानबलेन च ।
 स्नाता ये मानसे तीर्थे तज्ज्ञाः क्षेत्रज्ञदर्शिनः ॥१३॥
 समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमन्वितः ।
 केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥१४॥
 शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥१५॥
 यथा शरीरस्योद्देशाः शुचयः परिनिर्मिताः ।
 तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥१६॥
 प्रार्थनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
 धुनन्ति पापं तीर्थेषु पूता यान्ति दिवं सुखम् ॥१७॥
 परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
 अतीव पुण्यास्ते भागाः सलिलस्य च तेजसा ॥१८॥
 मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यतीर्थास्तथापरे ।
 उभयोरेव यः स्नातः स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥१९॥
 यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
 नेह साधयते कार्यं समायुक्तस्तु सिध्यति ॥२०॥
 एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
 ततः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥२१॥

* * *

११२. युधिष्ठिर उवाच

पितामह महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।
 श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥०१॥
 केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा युधि ।
 प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥०२॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
प्रयान्त्यमुं लोकमितः को वै ताननुगच्छति ॥०३॥

भीष्म उवाच

असावायाति भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्बुद्धं सनातनम् ॥०४॥
नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।
वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥०५॥

वैशंपायन उवाच

तयोः संवदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा भगवान्स बृहस्पतिः ॥०६॥
ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥०७॥
ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।
उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ सुव्रतः ॥०८॥

युधिष्ठिर उवाच

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥०९॥
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
गच्छन्त्यमुत्रलोकं वै क एनमनुगच्छति ॥१०॥

बृहस्पतिरुवाच

एकः प्रसूतो राजेन्द्र जन्तुरेको विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकश्च दुर्गतिम् ॥११॥
असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।
ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥१२॥
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
मुहूर्तमुपतिष्ठन्ति ततो यान्ति पराङ्मुखाः ।
तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ॥१३॥
तस्माद्धर्मः सहायार्थं सेवितव्यः सदा नृभिः ।
प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छते स्वर्गतिं पराम् ।
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकायोपपद्यते ॥१४॥
तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥१५॥

लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ।
 नरः करोत्यकार्याणि परार्थं लोभमोहितः ॥१६॥
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
 एतत्त्रयमवासव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच

श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
 शरीरविचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥१८॥
 मृतं शरीररहितं सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् ।
 अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥१९॥

बृहस्पतिरुवाच

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥२०॥
 प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतानि चानिशम् ।
 एतैश्च स ह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥२१॥
 त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणितं च महामते ।
 शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥२२॥
 ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥२३॥

युधिष्ठिर उवाच

अनुदर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
 एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥२४॥

बृहस्पतिरुवाच

अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥२५॥
 ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु ।
 मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन्नेतः संपद्यते महत् ॥२६॥
 ततो गर्भः संभवति स्त्रीपुंसोः पार्थ संगमे ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥२७॥

युधिष्ठिर उवाच

आख्यातमेतद्भवता गर्भः संजायते यथा ।
 यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥२८॥

बृहस्पतिरुवाच

आसन्नमात्रः सततं तैर्भूतैरभिभूयते ।
 विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ।
 स तु भूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव ह ॥२९॥
 ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥३०॥

युधिष्ठिर उवाच

त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
 जीवः स भगवन्क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥३१॥

बृहस्पतिरुवाच

जीवो धर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
 स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥३२॥
 यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ।
 दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं च विन्दति ॥३३॥
 इहलोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
 स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥३४॥
 यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते ।
 ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ॥३५॥
 अथान्तरा तु धर्मस्य अधर्ममुपसेवते ।
 सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥३६॥
 अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
 महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥३७॥
 कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
 जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥३८॥
 यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे सच्छन्दसि ।
 यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ॥३९॥
 अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोहसमन्वितः ।
 पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥४०॥
 खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 खरो मृतो बलीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति ॥४१॥
 बलीवर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
 ब्रह्मराक्षस्तु त्रीन्मासांस्ततो जायति ब्राह्मणः ॥४२॥
 पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।

तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥४३॥
 कृमिभावात्प्रमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ।
 गर्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि सूकरः ।
 श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥४४॥
 उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
 स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः ॥४५॥
 प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्यात्ततः खरः ।
 ततः प्रेतः परिव्लिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥४६॥
 मनसापि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पापकृत् ।
 सोऽधमान्याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥४७॥
 श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥४८॥
 कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं स जीवति ।
 ततस्तु निधनं प्राप्य ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥४९॥
 यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे ।
 आत्मनः कामकारेण सोऽपि हंसः प्रजायते ॥५०॥
 पितरं मातरं वापि यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायति गर्दभः ॥५१॥
 खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।
 बिडालः सप्त मासांस्तु ततो जायति मानवः ॥५२॥
 मातापितरमाक्रुश्य सारिकः संप्रजायते ।
 ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥५३॥
 कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ।
 व्यालो भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥५४॥
 भर्तृपिण्डमुपाश्रन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ॥५५॥
 वानरो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूषकः ।
 श्वा भूत्वा चाथ षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥५६॥
 न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
 संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥५७॥
 तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 दुष्कृतस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ॥५८॥

असूयको नरश्चापि मृतो जायति शाङ्गकः ।
 विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥५९॥
 भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायति भारत ।
 मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥६०॥
 छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः ।
 कीटः संजायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥६१॥
 धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्वणान् ।
 कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥६२॥
 सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
 स जायते महाराज मूषको निरपत्रपः ॥६३॥
 ततः प्रेत्य महाराज पुनर्जायति सूकरः ।
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥६४॥
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
 श्वा भूत्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानुषः ॥६५॥
 परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
 श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा ॥६६॥
 भ्रातुर्भार्या तु दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति मोहितः ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥६७॥
 सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या तथैव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥६८॥
 सूकरः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि श्वाविधः ।
 पिपीलकस्तु षण्मासान्कीटः स्यान्मासमेव च ।
 एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥६९॥
 तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ त्रयोदश ।
 ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानुषः ॥७०॥
 उपस्थिते विवाहे तु दाने यज्ञेऽपि वाभिभो ।
 मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥७१॥
 कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥७२॥
 पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये संप्रयच्छति ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥७३॥
 तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।

अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानुषः ॥७४॥
 देवकार्यमुपाकृत्य पितृकार्यमथापि च ।
 अनिर्वाप्य समश्नन्वै ततो जायति वायसः ॥७५॥
 वायसो दश वर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः ।
 जायते लवकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥७६॥
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनीं प्रजायते ॥७७॥
 क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च ।
 ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्रुते ॥७८॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनीं प्रजायते ।
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायति मूषकः ॥७९॥
 कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं गतः ।
 यमस्य विषये क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥८०॥
 पट्टिसं मुद्गरं शूलमग्निकुम्भं च दारुणम् ।
 असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् ॥८१॥
 एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः ।
 यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥८२॥
 संसारचक्रमासाद्य कृमियोनीं प्रजायते ।
 कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥८३॥
 ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रजायते ।
 संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्प्रजायते ॥८४॥
 मृतो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह ।
 अपुनर्भावसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥८५॥
 अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ।
 अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥८६॥
 खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ।
 स मृतो मृगयोनीं तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ॥८७॥
 मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ।
 हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥८८॥
 मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ।
 श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥८९॥

ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
 अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥९०॥
 स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
 बहून्क्लेशान्समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् ॥९१॥
 ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ।
 कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥९२॥
 भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
 मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान्भवत्युत ।
 ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥९३॥
 वाद्यं हत्वा तु पुरुषो मशकः संप्रजायते ।
 तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ।
 स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषको नरः ॥९४॥
 लवणं चोरयित्वा तु चीरीवाकः प्रजायते ।
 दधि हत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् ॥९५॥
 चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ।
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी प्रजायते ।
 चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधु दंशः प्रजायते ॥९६॥
 अयो हत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ।
 पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥९७॥
 हत्वा पैष्टमपूपं च कुम्भोलूकः प्रजायते ।
 फलं वा मूलकं हत्वा अपूपं वा पिपीलिकः ॥९८॥
 कांस्यं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः ।
 राजतं भाजनं हत्वा कपोतः संप्रजायते ॥९९॥
 हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
 क्रौञ्चः कार्पासिकं हत्वा मृतो जायति मानवः ॥१००॥
 चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकं वापि भारत ।
 क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते ॥१०१॥
 वर्णान्हत्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः ।
 हत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥१०२॥
 वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वा तु मानवः ।
 छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजल्लोभपरायणः ॥१०३॥
 विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो निह्वति मानवः ।

स गतासुर्नरस्तादृङ्मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥१०४॥
 मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
 मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥१०५॥
 पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्जायति भारत ।
 न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किञ्चन ॥१०६॥
 ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
 सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥१०७॥
 असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ।
 नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥१०८॥
 वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
 अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥१०९॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां पत्नीत्वमुपयान्ति ताः ॥११०॥
 परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्तिताः ।
 एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानघ ।
 अपरस्मिन्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ॥१११॥
 एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ।
 सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्ट्वापि यथातथम् ॥११२॥
 मयापि तव कात्स्नर्येन यथावदनुवर्णितम् ।
 एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मं कुरु मनः सदा ॥११३॥

* * *

११३. युधिष्ठिर उवाच

अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयानघ ।
 धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ।
 कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यान्ति शुभां गतिम् ॥०१॥

बृहस्पतिरुवाच

कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
 मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥०२॥
 मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते ।
 मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥०३॥
 यथा यथा नरः सम्यग्धर्ममनुभाषते ।
 समाहितेन मनसा विमुच्यति तथा तथा ।

भुजंग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥०४॥
 अदत्त्वापि प्रदानानि विविधानि समाहितः ।
 मनःसमाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥०५॥
 प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।
 नरः कृत्वाप्यकार्याणि तदा धर्मेण युज्यते ॥०६॥
 सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
 पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥०७॥
 प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ।
 अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रकाशते ॥०८॥
 अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति कौशिकः ॥०९॥
 न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजेभ्यो ह्यन्नमुत्तमम् ।
 स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥१०॥
 यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शता दश ।
 हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥११॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ।
 नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वभिरतः सदा ॥१२॥
 भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ।
 स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते ॥१३॥
 अहिसन्ब्राह्मणं नित्यं न्यायेन परिपाल्य च ।
 क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥१४॥
 द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।
 तेनापोहति धर्मात्मा दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥१५॥
 षड्भागपरिशुद्धं च कृषेर्भागमुपार्जितम् ।
 वैश्यो ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥१६॥
 अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितम् ।
 अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥१७॥
 औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वाविहिंसकः ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥१८॥
 न्यायेनावाप्तमन्नं तु नरो लोभविवर्जितः ।
 द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥१९॥
 अन्नमूर्जस्करं लोके दत्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।

सतां पन्थानमाश्रित्य सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥२०॥
 दानकृद्धिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
 ते स्म प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥२१॥
 सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
 कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥२२॥
 अन्नस्य हि प्रदानेन नरो दुर्गं न सेवते ।
 तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥२३॥
 यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ।
 अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥२४॥
 भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
 न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदां तथा ॥२५॥
 न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ।
 सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते फलम् ॥२६॥
 एवं सुखसमायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
 रूपवान्कीर्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते ॥२७॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
 मूलमेतद्धि धर्माणां प्रदानस्य च भारत ॥२८॥

* * *

११४. युधिष्ठिर उवाच

अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
 तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥०१॥

बृहस्पतिरुवाच

सर्वाण्येतानि धर्मस्य पृथग्द्वाराणि सर्वशः ।
 शृणु संकीर्त्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥०२॥
 हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।
 अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥०३॥
 त्रीन्दोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ।
 कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥०४॥
 अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
 आत्मनः सुखमन्विच्छन्न स प्रेत्य सुखी भवेत् ॥०५॥
 आत्मोपमश्च भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ।
 न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥०६॥

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥०७॥
 न तत्परस्य संदद्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥०८॥
 प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 आत्मौपम्येन पुरुषः समाधिमधिगच्छति ॥०९॥
 यथा परः प्रक्रमतेऽपरेषु तथापरः प्रक्रमते परस्मिन् ।
 एषैव तेऽस्तूपमा जीवलोके यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥१०॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा तं सुरगुरुधर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 दिवमाचक्रमे धीमान्पश्यतामेव नस्तदा ॥११॥

* * *

११५. वैशंपायन उवाच

ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् ।
 पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरम् ॥०१॥
 ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
 अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥०२॥
 कर्मणा मनुजः कुर्वन्हिंसां पार्थिवसत्तम ।
 वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात्प्रमुच्यते ॥०३॥

भीष्म उवाच

चतुर्विधेयं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
 एषैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥०४॥
 यथा सर्वश्वतुष्पादस्त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति ।
 तथैवेयं महीपाल प्रोच्यते कारणैस्त्रिभिः ॥०५॥
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
 सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
 एवं लोकेष्वहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः परा ॥०६॥
 कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसैव च ॥०७॥
 पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा ।
 त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः ॥०८॥
 मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः ।
 न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ॥०९॥

दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ।
 पुत्रमांसोपमं जानन्खादते यो विचेतनः ॥१०॥
 मातापितृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
 रसं च प्रति जिह्वायाः प्रज्ञानं जायते तथा ।
 तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत् ॥११॥
 असंस्कृताः संस्कृताश्च लवणालवणास्तथा ।
 प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥१२॥
 भेरीशङ्खमृदङ्गाद्यांस्तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् ।
 निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥१३॥
 अचिन्तितमनुद्दिष्टमसंकल्पितमेव च ।
 रसं गृध्याभिभूता वै प्रशंसन्ति फलार्थिनः ।
 प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता ॥१४॥
 जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
 स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥१५॥
 एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता ।
 अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मार्थसंहिता ॥१६॥

* * *

११६. युधिष्ठिर उवाच

अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया ।
 श्राद्धेषु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ॥०१॥
 मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा ।
 अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥०२॥
 जातो नः संशयो धर्मं मांसस्य परिवर्जने ।
 दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः ॥०३॥
 हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहतस्य वा ।
 हन्याद्वा यः परस्यार्थं क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥०४॥
 एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ।
 निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥०५॥
 कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् ।
 कथमव्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते कथम् ॥०६॥

भीष्म उवाच

मांसस्य भक्षणे राजन्योऽधर्मः कुरुपुंगव ।

तं मे शृणु यथातत्त्वं यश्चास्य विधिरुत्तमः ॥०७॥
 रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं बलं स्मृतिम् ।
 प्रासुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जिता वै कृतात्मभिः ॥०८॥
 ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुपुंगव ।
 बभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥०९॥
 यो यजेताश्चमेधेन मासि मासि यतव्रतः ।
 वर्जयेन्मधु मांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥१०॥
 सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ।
 अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥११॥
 न भक्षयति यो मांसं न हन्यान्न च घातयेत् ।
 तं मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥१२॥
 अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
 साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसस्य वर्जनात् ॥१३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदति ॥१४॥
 ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
 मधुमांसनिवृत्त्येति प्राहैवं स बृहस्पतिः ॥१५॥
 मासि मास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम ॥१६॥
 सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ॥१७॥
 सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वयज्ञाश्च भारत ।
 यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते ॥१८॥
 दुष्करं हि रसज्ञेन मांसस्य परिवर्जनम् ।
 चर्तुं व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥१९॥
 सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥२०॥
 एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ॥२१॥
 आत्मौपम्येन गन्तव्यं बुद्धिमद्भिर्महात्मभिः ।
 मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ॥२२॥
 किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।

अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥२३॥
 तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् ।
 धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥२४॥
 अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
 अहिंसा परमं सत्यं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥२५॥
 न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
 हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषोऽस्य भक्षणे ॥२६॥
 स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ।
 क्रव्यादान्नाक्षसान्विद्धि जिह्मानृतपरायणान् ॥२७॥
 कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
 रात्रावहनि संध्यासु चत्वरेषु सभासु च ।
 अमांसभक्षणे राजन्भयमन्ते न गच्छति ॥२८॥
 यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।
 घातकः खादकार्थाय तं घातयति वै नरः ॥२९॥
 अभक्ष्यमेतदिति वा इति हिंसा निवर्तते ।
 खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥३०॥
 यस्माद्ग्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
 तस्माद्विर्वर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३१॥
 त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥३२॥
 लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ।
 संसर्गाद्वाथ पापानामधर्मरुचिता नृणाम् ॥३३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 उद्विग्नवासे वसति यत्रतत्राभिजायते ॥३४॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
 मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥३५॥
 इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
 मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥३६॥
 यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितार्थिनाम् ।
 हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥३७॥
 धनेन क्रायको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
 घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥३८॥

अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
 योऽनुमन्येत हन्तव्यं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥३९॥
 अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी ।
 भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥४०॥
 हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
 मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्टः स्यादिति श्रुतिः ॥४१॥
 अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
 भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥४२॥
 प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
 अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥४३॥
 खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात्पुरुषाधमः ।
 महादोषकरस्तत्र खादको न तु घातकः ॥४४॥
 इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधो जनः ।
 हन्याज्जन्तुं मांसगृद्धी स वै नरकभाङ्गनरः ॥४५॥
 भक्षयित्वा तु यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
 तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्विनिवर्तते ॥४६॥
 आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपभोक्ता च घातकाः सर्व एव ते ॥४७॥
 इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
 पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिश्चितम् ॥४८॥
 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलार्थिभिरभिद्रुते ।
 यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥४९॥
 हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।
 वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियासु च ।
 अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्षयं मनुरब्रवीत् ॥५०॥
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ।
 विधिना हि नराः पूर्वं मांसं राजन्नभक्षयन् ॥५१॥
 य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
 स वर्जयेत् मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥५२॥
 श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
 येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥५३॥
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुधेदिपतिः पुरा ।

अभक्ष्यमिति मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥५४॥
 आकाशान्मेदिनीं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
 एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥५५॥
 प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
 आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥५६॥
 क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥५७॥
 इदं तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ ।
 अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥५८॥
 यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
 यश्चैकं वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥५९॥
 कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
 वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥६०॥
 चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥६१॥
 अथ वा मासमप्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥६२॥
 ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥६३॥
 मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरावरैः ॥६४॥
 नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥६५॥
 कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
 नृगेण विष्वगश्चेन तथैव शशबिन्दुना ।
 युवनाश्चेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ॥६६॥
 श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
 रैवतेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥६७॥
 दुःषन्तेन करुषेण रामालर्कनलैस्तथा ।
 विरूपाश्चेन निमिना जनकेन च धीमता ॥६८॥
 सिलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
 इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥६९॥

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥७०॥
 ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियान्विताः ।
 उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥७१॥
 तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसा लक्षणं शुभम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥७२॥
 मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
 जन्मप्रभृति मयं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ।
 विशिष्टतां जातिषु च लभन्ते नात्र संशयः ॥७३॥
 आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 मुच्येतथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥७४॥
 तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः ।
 बुद्धिमान्चै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥७५॥
 एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥७६॥

* * *

११७. युधिष्ठिर उवाच

इमे वै मानवा लोके भृशं मांसस्य गृद्धिनः ।
 विसृज्य भक्षान्विविधान्यथा रक्षोगणास्तथा ॥०१॥
 नापूपान्विविधाकाराञ्चाकानि विविधानि च ।
 षाडवान्नसयोगांश्च तथेच्छन्ति यथामिषम् ॥०२॥
 तत्र मे बुद्धिरत्रैव विसर्गे परिमुह्यते ।
 न मन्ये रसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीह किञ्चन ॥०३॥
 तदिच्छामि गुणाञ्श्रोतुं मांसस्याभक्षणेऽपि वा ।
 भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥०४॥
 सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
 किं वा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥०५॥

भीष्म उवाच

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 न मांसात्परमत्रान्यद्रसतो विद्यते भुवि ॥०६॥
 क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरताश्च ये ।
 अध्वना कर्षितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ॥०७॥

सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्यां ददाति च ।
न भक्षोऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥०८॥
विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥०९॥
स्वमांसं परमांसैर्यो विवर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मान्न नृशंसतरो नरः ॥१०॥
न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते ।
तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥११॥
शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान्दोषो वधेन सह कल्पते ॥१२॥
अहिसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
यदहिसं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥१३॥
पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥१४॥
यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥१५॥
क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥१६॥
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥१७॥
नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।
समतामुपसंगम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ॥१८॥
अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
लिप्यन्ते न हि दोषेण न चैतत्पातकं विदुः ॥१९॥
न हि तत्परमं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।
यत्सर्वेष्विह लोकेषु दया कौरवनन्दन ॥२०॥
न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥२१॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुमः ॥२२॥
क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिष्टमाहतम् ।
सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥२३॥

नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
 मुच्यन्ते भयकालेषु मोक्षयन्ति च ये परान् ॥२४॥
 प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 न ह्यात्मनः प्रियतरः कश्चिदस्तीति निश्चितम् ॥२५॥
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
 मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥२६॥
 जातिजन्मजरादुःखे नित्यं संसारसागरे ।
 जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥२७॥
 गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।
 मूत्रक्षेष्मपुरीषाणां स्पर्शेश्च भृशदारुणैः ॥२८॥
 जाताश्चाप्यवशास्तत्र भिद्यमानाः पुनः पुनः ।
 पाट्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः ॥२९॥
 कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।
 आक्रम्य मार्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः ॥३०॥
 नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिव्यामनुसृत्य ह ।
 तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ॥३१॥
 सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
 स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥३२॥
 ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ।
 भक्षयन्ते तेऽपि तैर्भूतैरिति मे नास्ति संशयः ॥३३॥
 मां स भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वमतो बुध्यस्व भारत ॥३४॥
 घातको वध्यते नित्यं तथा वध्येत बन्धकः ।
 आक्रोष्टाक्रुश्यते राजन्द्वेषा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥३५॥
 येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥३६॥
 अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परो दमः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥३७॥
 अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परं बलम् ।
 अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ।
 अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतम् ॥३८॥
 सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतम् ।

सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥३९॥
 अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा ।
 अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥४०॥
 एतत्फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुंगव ।
 न हि शक्या गुणा वकुमिह वर्षशतैरपि ॥४१॥

* * *

११८. युधिष्ठिर उवाच

अकामाश्च सकामाश्च हता येऽस्मिन्महाहवे ।
 कां योनिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥
 दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।
 जानामि तत्त्वं धर्मज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥०२॥
 समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
 कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥०३॥

भीष्म उवाच

समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
 संसारेऽस्मिन्समाजाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥०४॥
 निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
 सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तश्च युधिष्ठिर ॥०५॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप ।
 द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥०६॥
 ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
 ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥०७॥
 गतिज्ञः सर्वभूतानां रुतज्ञश्च शरीरिणाम् ।
 सर्वज्ञः सर्वतो दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥०८॥
 कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
 क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥०९॥

कीट उवाच

शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
 आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ।
 श्रूयते न स मां हन्यादिति तस्मादपाक्रमे ॥१०॥
 श्वसतां च शृणोम्येवं गोपुत्राणां प्रचोद्यताम् ।
 वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो ।

नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥११॥
 सोढुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।
 तस्मादपक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥१२॥
 दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।
 अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥१३॥

भीष्म उवाच

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
 मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ हि वर्तसे ॥१४॥
 शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्बहून् ।
 नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥१५॥

कीट उवाच

सर्वत्र निरतो जीव इतीहापि सुखं मम ।
 चेतयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥१६॥
 इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
 मानुषास्तिर्यगाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥१७॥
 अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः पुरा ।
 अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥१८॥
 वाक्कीक्षणो निकृतिप्रज्ञो मोष्टा विश्वस्य सर्वशः ।
 मिथःकृतोऽपनिधनः परस्वहरणे रतः ॥१९॥
 भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्युषितो मया ।
 मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभूषता ॥२०॥
 देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
 न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुनाति ह ॥२१॥
 गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
 अकस्मान्नो भयात्यक्ता न च त्राताभयैषिणः ॥२२॥
 धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
 श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥२३॥
 ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा आतताय्यबुभूषकः ।
 त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥२४॥
 नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
 स्मृत्वा तदनुत्पयेऽहं त्यक्त्वा प्रियमिवात्मजम् ॥२५॥
 शुभानामपि जानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।

माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्वार्चितो मया ॥२६॥
 सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।
 अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥२७॥
 कर्मणा तेन चैवाहं सुखाशामिह लक्षये ।
 तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥२८॥

* * *

११९. व्यास उवाच

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
 ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥०१॥
 अहं हि दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
 तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥०२॥
 जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् ।
 अवाप्स्यसि परं धर्मं धर्मस्थो यदि मन्यसे ॥०३॥
 कर्म भूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
 धर्मादपि मनुष्येषु कामोऽर्थश्च यथा गुणैः ॥०४॥
 वाग्बुद्धिपाणिपादैश्चाप्युपेतस्य विपश्चितः ।
 किं हीयते मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥०५॥
 जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।
 ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि ॥०६॥
 गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
 तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र चेच्छसि ॥०७॥
 स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।
 तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ॥०८॥
 श्वाविद्रोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
 श्वपाकवैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥०९॥
 स कीटेत्येवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
 प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिः ॥१०॥

कीट उवाच

इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
 यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥११॥
 वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
 स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः परमवाजिनः ॥१२॥

उष्ट्राश्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
 सबान्धवः सहामात्यश्चाश्रामि पिशितौदनम् ॥१३॥
 गृहेषु सुनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
 परार्थेषु महाभाग स्वपामीह सुपूजितः ॥१४॥
 सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधबन्दिनः ।
 स्तुवन्ति मां यथा देवं महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥१५॥
 प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतोऽमिततेजसः ।
 यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रताम् ॥१६॥
 नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् ।
 त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥१७॥

व्यास उवाच

अर्चितोऽहं त्वया राजन्वाग्भिरद्य यदृच्छया ।
 अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥१८॥
 न तु नाशोऽस्ति पापस्य यत्त्वयोपचितं पुरा ।
 शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥१९॥
 मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैव सुकृतं पुरा ।
 तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाप्यर्चनातथा ॥२०॥
 इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
 गौब्राह्मणकृते प्राणान्दुत्वात्मीयान्नणाजिरे ॥२१॥
 राजपुत्रसुखं प्राप्य ऋतूँश्चैवासदक्षिणान् ।
 अथ मोदिष्यसे स्वर्गं ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥२२॥
 तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रो वैश्यत्वं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
 वृत्तक्षाधी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥२३॥

* * *

१२०. भीष्म उवाच

क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव स वीर्यवान् ।
 त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥०१॥
 तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
 आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥०२॥

व्यास उवाच

क्षात्रं चैव व्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
 क्षात्रं चैव व्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥०३॥

पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ।
 शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥०४॥
 आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्मचरणे रतः ।
 क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥०५॥

भीष्म उवाच

सोऽथारण्यमभिप्रेत्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
 महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥०६॥
 अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
 प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥०७॥
 ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
 आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥०८॥

व्यास उवाच

भो भो विप्रर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
 शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ।
 उपपद्यति धर्मज्ञ यथाधर्मं यथागमम् ॥०९॥
 तस्मान्मृत्युभयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
 धर्मलोपाद्भयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ॥१०॥

कीट उवाच

सुखात्सुखतरं प्राप्नो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ।
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥११॥

भीष्म उवाच

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
 ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥१२॥
 अवाप च परं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।
 स्वकर्मफलनिर्वृतं व्यासस्य वचनात्तदा ॥१३॥
 तेऽपि यस्मात्स्वभावेन हताः क्षत्रियपुंगवाः ।
 संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥१४॥

* * *

१२१. युधिष्ठिर उवाच

विद्या तपश्च दानं च किमेतेषां विशिष्यते ।
 पृच्छामि त्वा सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥०२॥
 कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन् ।
 वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥०३॥
 तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् ।
 अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥०४॥
 तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् ।
 प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ॥०५॥
 तमुत्स्मयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
 कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्योऽस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ।
 तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥०६॥
 एतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तथैव च ॥०७॥
 पृथगाचरतस्तात पृथगात्मनि चात्मनोः ।
 अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि वा त्वया ॥०८॥

व्यास उवाच

अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ।
 असत्यं वेदवचनं कस्माद्बेदोऽनृतं वदेत् ॥०९॥
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ।
 न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत् ।
 इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परं स्मृतम् ॥१०॥
 अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत्तमहाफलः ।
 तृषिताय च यद्दत्तं हृदयेनानसूयता ॥११॥
 तृषितस्तृषिताय त्वं दत्त्वैतदशनं मम ।
 अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिवाभिभो ।
 अतो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ॥१२॥
 पुण्यस्यैव हि ते गन्धः पुण्यस्यैव च दर्शनम् ।
 पुण्यश्च वाति गन्धस्ते मन्ये कर्मविधानतः ॥१३॥
 अधिकं मार्जनात्तात तथैवाप्यनुलेपनात् ।
 शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥१४॥
 यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ।

तेषां श्रेष्ठतमं दानमिति मे नास्ति संशयः ॥१५॥
 दानकृद्धिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
 ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥१६॥
 यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
 सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥१७॥
 त्वं हि तात सुखादेव सुखमेप्यसि शोभनम् ।
 सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥१८॥
 तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् ।
 श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥१९॥
 सुखादेव परं दुःखं दुःखादन्यत्परं सुखम् ।
 दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥२०॥
 त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ।
 पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् ॥२१॥
 न वृत्तं मन्यतेऽन्यस्य मन्यतेऽन्यस्य पापकम् ।
 तथा स्वकर्मनिर्वृतं न पुण्यं न च पापकम् ॥२२॥
 रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च ।
 न त्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥२३॥

* * *

१२२. भीष्म उवाच

एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
 अत्यन्तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥०१॥
 असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ।
 अनुज्ञातस्तु भवता किञ्चिद्ब्रूयामहं विभो ॥०२॥

व्यास उवाच

यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा तथा ।
 ब्रूहि तावन्महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥०३॥

मैत्रेय उवाच

निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितम् ।
 विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ॥०४॥
 भवतो भावितात्मत्वाद्द्वयोऽयं सुमहान्मम ।
 भूयो बुद्ध्यानुपश्यामि सुसमृद्धतपा इव ॥०५॥
 अपि मे दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो महान् ।

मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्धि कर्म स्वभावतः ॥०६॥
 तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
 त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥०७॥
 तस्मिंस्तृप्ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च ।
 न हि श्रुतवतां किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥०८॥
 यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः ।
 एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥०९॥
 ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
 प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् ॥१०॥
 अदन्त्यविद्वान्दन्त्यन्नमद्यमानं च हन्ति तम् ।
 तं च हन्यति यस्यान्नं स हत्वा हन्यतेऽबुधः ॥११॥
 प्रभूर्ह्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
 स चान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एव व्यतिक्रमः ॥१२॥
 यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्यतः ।
 न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥१३॥
 यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
 तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्रुते ॥१४॥
 ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
 दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥१५॥
 तैर्हि सद्भिः कृतः पन्थाश्चेतयानो न मुह्यते ।
 ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥१६॥

* * *

१२३. भीष्म उवाच

एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
 दिष्ट्यैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ।
 लोको ह्ययं गुणानेव भूयिष्ठं स्म प्रशंसति ॥०१॥
 रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयम् ।
 दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः ।
 यते भृशतरं दानाद्वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥०२॥
 यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ।
 तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥०३॥
 अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ।

तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥०४॥
 तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
 तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम् ॥०५॥
 यद्यद्धि किञ्चित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
 सर्वमेतदवाप्नोति ब्राह्मणो वेदपारगः ॥०६॥
 दुरन्वयं दुष्प्रधृष्यं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
 सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥०७॥
 सुरापोऽसंमतादायी भूणहा गुरुतल्पगः ।
 तपसा तरते सर्वमेनसश्च प्रमुच्यते ॥०८॥
 सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः ।
 तपस्विनौ च तावाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥०९॥
 सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥१०॥
 इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
 अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥११॥
 पूजिताः पूजयन्त्येतान्मानिता मानयन्ति च ।
 अदाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणुद्यते ॥१२॥
 अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ।
 यद्येवोर्ध्वं यद्यवाक्च त्वं लोकमभियास्यसि ॥१३॥
 प्राप्स्यसे त्वन्नपानानि यानि दास्यसि कानिचित् ।
 मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥१४॥
 कौमारदारद्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ।
 एतद्गृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥१५॥
 यो भर्ता वासितातुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ।
 यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥१६॥
 अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।
 दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोह्यते ॥१७॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान्साधु व्रजाम्यहम् ।
 एतन्मनसि कर्तव्यं श्रेय एवं भविष्यति ॥१८॥
 तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः ॥१९॥

* * *

१२४. युधिष्ठिर उवाच

सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तं मे ब्रूहि पितामह ॥०१॥

भीष्म उवाच

सर्वज्ञां सर्वधर्मज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥०२॥
केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥०३॥
हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥०४॥
अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा ।
विमानस्था शुभे भासि सहस्रगुणमोजसा ॥०५॥
न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।
इमं लोकमनुप्राप्ता तस्मात्तत्त्वं वदस्व मे ॥०६॥
इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥०७॥
नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी ।
न च मुण्डा न जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥०८॥
अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवम् ॥०९॥
देवतानां पितृणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
अप्रमत्ता सदायुक्ता श्वश्रूश्चशुरवर्तिनी ॥१०॥
पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतम् ।
अद्वारे न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥११॥
असद्वा हसितं किञ्चिदहितं वापि कर्मणा ।
रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥१२॥
कार्यार्थं निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥१३॥
यद्यच्च नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वाप्यथ वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥१४॥
कुटुम्बार्थं समानीतं यत्किञ्चित्कार्यमेव तु ।
प्रातरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥१५॥

प्रवासं यदि मे भर्ता याति कार्येण केनचित् ।
 मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता सदा ॥१६॥
 अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
 प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तरि ॥१७॥
 नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुप्तमहं सदा ।
 आतुरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥१८॥
 नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थं च सर्वदा ।
 गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना ॥१९॥
 इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
 अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥२०॥

भीष्म उवाच

एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
 पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥२१॥
 यश्चेदं पाण्डवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
 स देवलोकं संप्राप्य नन्दने सुसुखं वसेत् ॥२२॥

* * *

१२५. युधिष्ठिर उवाच

साम्ना वापि प्रदाने वा ज्यायः किं भवतो मतम् ।
 प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥०१॥

भीष्म उवाच

साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
 पुरुषः प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥०२॥
 गुणांस्तु शृणु मे राजन्सान्त्वस्य भरतर्षभ ।
 दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥०३॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥०४॥
 कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
 गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥०५॥
 स बुद्धिश्रुतसंपन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
 सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥०६॥
 रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
 मोक्षयसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥०७॥

मुहूर्तमथ संचिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
 आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥०८॥
 विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः ।
 विषयानतुलान्भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥०९॥
 नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
 स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥१०॥
 धनैश्चर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ।
 अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥११॥
 गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
 प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥१२॥
 अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
 माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥१३॥
 संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ।
 जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥१४॥
 क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
 मन्ये नु ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥१५॥
 प्राज्ञैः संभावितो नूनं नप्राज्ञैरुपसंहितः ।
 द्वीमानमर्षो दुर्वृतैस्तेनासि हरिणः कृशः ॥१६॥
 नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
 वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥१७॥
 प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ।
 तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥१८॥
 असत्स्वभिनिविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
 गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥१९॥
 धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
 महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥२०॥
 तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
 बन्धुवर्गो न गृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥२१॥
 नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
 न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः ॥२२॥
 दृढपूर्वश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
 अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥२३॥

नूनमासंजयित्वा ते कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
 कश्चिदर्थयतेऽत्यर्थं तेनासि हरिणः कृशः ॥२४॥
 नूनं त्वा स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् ।
 मयार्थ इति जानाति तेनासि हरिणः कृशः ॥२५॥
 अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
 विवक्तुं प्राप्तिशैथिल्यातेनासि हरिणः कृशः ॥२६॥
 नानाबुद्धिरुर्चोल्लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि ।
 ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वास्तेनासि हरिणः कृशः ॥२७॥
 अविद्वान्भीरुरल्पार्थो विद्याविक्रमदानजम् ।
 यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥२८॥
 चिराभिलषितं किञ्चित्फलमप्राप्तमेव ते ।
 कृतमन्यैरपहृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥२९॥
 नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्किञ्चिदात्मनि ।
 अकारणेऽभिशास्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥३०॥
 सुहृदामप्रमत्तानामप्रमोक्ष्यार्थहानिजम् ।
 दुःखमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥३१॥
 साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वा च तथासाधून्वनेचरान् ।
 मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥३२॥
 धर्म्यमर्थं च काले च देशे चाभिहितं वचः ।
 न प्रतिष्ठति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥३३॥
 दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषी संजिजीविषुः ।
 प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥३४॥
 पापान्विवर्धतो दृष्ट्वा कल्याणांश्चावसीदतः ।
 ध्रुवं मृगयसे योग्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥३५॥
 परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि ।
 सुहृदामविरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥३६॥
 श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान्प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् ।
 मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥३७॥
 एवं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् ।
 सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह ॥३८॥

* * *

१२६. युधिष्ठिर उवाच

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रथितः कुले ॥०१॥
 त्वतो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् ।
 आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥०२॥
 अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभज्ञातिबान्धवः ।
 शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते भरतर्षभ ॥०३॥
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ॥०४॥
 अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ।
 भवन्तं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥०५॥
 अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ।
 भ्रातृणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
 भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥०७॥
 हन्त ते कथयिष्यामि कथामतिमनोरमाम् ।
 अस्य विष्णोः पुरा राजन्प्रभावोऽयं मया श्रुतः ॥०८॥
 यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ।
 रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तं च मे शृणु ॥०९॥
 व्रतं चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादशवार्षिकम् ।
 दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ ॥१०॥
 कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतां वरः ।
 देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ॥११॥
 अपरे ऋषयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
 शिष्यैरनुगताः सर्वे देवकल्पैस्तपोधनैः ॥१२॥
 तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ।
 देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥१३॥
 हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ।
 उपोपविविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥१४॥
 कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः ।
 राजर्षीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः ॥१५॥
 ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येन्धनोत्थितम् ।

वक्त्रान्निःसृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्मणः ॥१६॥
 सोऽग्निर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् ।
 सपक्षिमृगसंघातं सश्वापदसरीसृपम् ॥१७॥
 मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ।
 शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीप्तदर्शनम् ॥१८॥
 स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ।
 विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥१९॥
 ततो विष्णुर्वनं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ।
 सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तत्पुनः प्रकृतिमानयत् ॥२०॥
 तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्रुमः ।
 सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥२१॥
 तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ।
 विस्मितो हृष्टलोमा च बभूवास्त्राविलेक्षणः ॥२२॥
 ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ।
 प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः ॥२३॥
 किमस्य ऋषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः ।
 निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ॥२४॥
 एतं मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः ।
 ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः ॥२५॥

ऋषय ऊचुः

भवान्विसृजते लोकान्भवान्संहरते पुनः ।
 भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवानेव प्रवर्षति ॥२६॥
 पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ॥२७॥
 एतन्नो विस्मयकरं प्रशंस मधुसूदन ।
 त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वहेर्विनिर्गमम् ॥२८॥
 ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन ।
 यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥२९॥

वासुदेव उवाच

एतत्तद्वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
 कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः ॥३०॥
 ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।

भवन्तो व्यथिताश्वासन्देवकल्पास्तपोधनाः ॥३१॥
 व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ।
 मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥३२॥
 व्रतं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् ।
 पुत्रं चात्मसमं वीर्यं तपसा स्रष्टुमागतः ॥३३॥
 ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
 गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥३४॥
 तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ।
 तेजसोऽर्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥३५॥
 सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममान्तिकम् ।
 शिष्यवत्परिचर्याथ शान्तः प्रकृतिमागतः ॥३६॥
 एतदस्य रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः ।
 मया प्रेम्णा समाख्यातं न भीः कार्या तपोधनाः ॥३७॥
 सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाः ।
 तपस्विव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥३८॥
 यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि ।
 आश्चर्यं परमं किञ्चित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥३९॥
 तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा ।
 भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥४०॥
 यद्यप्यहमदृष्टं वा दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
 दिवि वा भुवि वा किञ्चित्पश्याम्यमलदर्शनाः ॥४१॥
 प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित्प्रतिहन्यते ।
 न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥४२॥
 श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः ।
 चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवापितम् ॥४३॥
 तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं तत्समागमे ।
 कथयिष्याम्यहरहर्बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥४४॥
 ततो मुनिगणाः सर्वे प्रश्रिताः कृष्णसंनिधौ ।
 नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम् ॥४५॥
 वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथापरे ।
 वाग्भिरृग्भूषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥४६॥
 ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।

तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥४७॥
 यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ।
 अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरायणैः ॥४८॥
 तद्भवानृषिसंघस्य हितार्थं सर्वचोदितः ।
 यथादृष्टं हृषीकेशे सर्वमाख्यातुमर्हति ॥४९॥
 एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवानृषिः ।
 कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तां कथां शुभाम् ॥५०॥
 * * *

१२७. भीष्म उवाच

ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
 शंकरस्योमया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥०१॥
 तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
 पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥०२॥
 नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ।
 अप्सरोगणसंकीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥०३॥
 तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघशतैर्वृतः ।
 नानारूपैर्विरूपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥०४॥
 सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ।
 क्रोष्टुकद्वीपिवदनैरृक्षर्षभमुखैस्तथा ॥०५॥
 उलूकवदनैर्भीमैः श्येनभासमुखैस्तथा ।
 नानावर्णमृगप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वयैः ।
 किंनरैर्देवगन्धर्वैर्यक्षभूतगणैस्तथा ॥०६॥
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यमालाविभूषितम् ।
 दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
 तत्सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥०७॥
 मृदङ्गपणवोद्गुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् ।
 नृत्यद्विभूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समन्ततः ॥०८॥
 प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
 दृष्टिकान्तमनिर्देश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥०९॥
 स गिरिस्तपसा तस्य भूतेशस्य व्यरोचत ॥१०॥
 स्वाध्यायपरमैर्विप्रेर्ब्रह्मघोषैर्विनादितः ।
 षट्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥११॥

तं	महोत्सवसंकाशं	भीमरूपधरं	पुनः	
दृष्ट्वा	मुनिगणस्यासीत्परा	प्रीतिर्जनार्दन	॥१२॥	
मुनयश्च	महाभागाः	सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः		
मरुतो	वसवः साध्या	विश्वेदेवाः सनातनाः	॥१३॥	
यक्षा	नागाः पिशाचाश्च	लोकपाला हुताशनाः		
भावाश्च	सर्वे न्यग्भूतास्तत्रैवासन्समागताः	॥१४॥		
ऋतवः	सर्वपुष्पैश्च	व्यकिरन्त महाद्भुतैः		
ओषधयो	ज्वलमानाश्च	द्योतयन्ति स्म तद्वनम्	॥१५॥	
विहगाश्च	मुदा युक्ताः	प्रानृत्यन्व्यनदंश्च ह		
गिरिपृष्ठेषु	रम्येषु	व्याहरन्तो जनप्रियाः	॥१६॥	
तत्र	देवो गिरितटे	दिव्यधातुविभूषिते		
पर्यङ्क	इव विभ्राजन्नुपविष्टो	महामनाः	॥१७॥	
व्याघ्रचर्माम्बरधरः		सिंहचर्मोत्तरच्छदः		
व्यालयज्ञोपवीती	च	लोहिताङ्गदभूषणः	॥१८॥	
हरिशमश्रुर्जटी	भीमो भयकर्ता	सुरद्विषाम्		
अभयः	सर्वभूतानां भक्तानां	वृषभध्वजः	॥१९॥	
दृष्ट्वा	तमृषयः सर्वे	शिरोभिरवनीं गताः		
विमुक्ताः	सर्वपापेभ्यः क्षान्ता	विगतकल्मषाः	॥२०॥	
तस्य	भूतपतेः स्थानं	भीमरूपधरं बभौ		
अप्रधृष्यतरं	चैव महोरगसमाकुलम्	॥२१॥		
क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं		मधुसूदन		
तत्सदो	वृषभाङ्कस्य	भीमरूपधरं बभौ	॥२२॥	
तमभ्ययाच्छैलसुता		भूतस्त्रीगणसंवृता		
हरतुल्याम्बरधरा		समानव्रतचारिणी	॥२३॥	
बिभ्रती	कलशं रौक्मं	सर्वतीर्थजलोद्भवम्		
गिरिस्रवाभिः	पुण्याभिः	सर्वतोऽनुगता शुभा	॥२४॥	
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती		गन्धैर्बहुविधैस्तथा		
सेवन्ती	हिमवत्पार्श्वं	हरपार्श्वमुपागमत्	॥२५॥	
ततः	स्मयन्ती पाणिभ्यां	नर्मार्थं चारुदर्शना		
हरनेत्रे	शुभे देवी सहसा	सा समावृणोत्	॥२६॥	
संवृताभ्यां	तु नेत्राभ्यां	तमोभूतमचेतनम्		
निर्होमं	निर्वषट्कारं	तत्सदः सहसाभवत्	॥२७॥	

जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
 निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् ॥२८॥
 ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ।
 ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता ॥२९॥
 तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसंनिभम् ।
 युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥३०॥
 ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशक्षणम् ।
 हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ॥३१॥
 दह्यमाने वने तस्मिन्सशालसरलद्रुमे ।
 सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥३२॥
 मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः ।
 शरणं चाप्यविन्दद्भिस्तत्सदः संकुलं बभौ ॥३३॥
 ततो नभःस्पृशज्वालो विद्युल्लोलार्चिरुज्ज्वलः ।
 द्वादशादित्यसदृशो युगान्ताग्निरिवापरः ॥३४॥
 क्षणेन तेन दग्धः स हिमवानभवन्नगः ।
 सधातुशिखराभोगो दीनदग्धवनौषधिः ॥३५॥
 तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ।
 भगवन्तं प्रपन्ना सा साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ॥३६॥
 उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावागतमार्दवाम् ।
 पितुर्देन्यमनिच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्ततो गिरिम् ॥३७॥
 ततोऽभवत्पुनः सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
 प्रहृष्टविहगश्चैव प्रपुष्पितवनद्रुमः ॥३८॥
 प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवी महेश्वरम् ।
 उवाच सर्वभूतानां पतिं पतिमनिन्दिता ॥३९॥
 भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ।
 संशयो मे महाञ्जातस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥४०॥
 किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ।
 किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ॥४१॥
 किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ।
 तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं ते महेश्वर ॥४२॥

महेश्वर उवाच

नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते ।

नष्टालोकस्ततो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥४३॥
 नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ।
 तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं ते रक्षता प्रजाः ॥४४॥
 तस्य चाक्ष्णो महतेजो येनायं मथितो गिरिः ।
 त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ॥४५॥

उमोवाच

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ।
 पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥४६॥
 दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः ।
 केन कण्ठश्च ते नीलो बर्हिर्बर्हिनिभः कृतः ॥४७॥
 हस्ते चैतत्पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ।
 जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥४८॥
 एतं मे संशयं सर्वं वद भूतपतेऽनघ ।
 सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥४९॥
 एवमुक्तः स भगवाञ्शैलपुत्र्या पिनाकधृक् ।
 तस्या वृत्त्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥५०॥
 ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति ।
 हेतुभिर्येर्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥५१॥

* * *

१२८. महेश्वर उवाच

तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा ।
 तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥०१॥
 साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 प्रदक्षिणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥०२॥
 यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके ।
 ततस्ततो मुखं चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥०३॥
 तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्तित्वमागतः ।
 चतुर्मुखश्च संवृतो दर्शयन्योगमात्मनः ॥०४॥
 पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह ।
 उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥०५॥
 पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ।
 दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥०६॥

जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
 देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥०७॥
 इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाङ्क्षिणा मम ।
 दग्ध्वा कण्ठं तु तद्यातं तेन श्रीकण्ठता मम ॥०८॥

उमोवाच

वाहनेषु प्रभूतेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्सु ते ।
 कथं गोवृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥०९॥

महेश्वर उवाच

सुरभीं ससृजे ब्रह्मामृतधेनुं पयोमुचम् ।
 सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् ॥१०॥
 तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः ।
 ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥११॥
 ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽर्थवेदिना ।
 वृषं चेमं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥१२॥

उमोवाच

निवासा बहुरूपास्ते विश्वरूपगुणान्विताः ।
 तांश्च संत्यज्य भगवञ्शमशाने रमसे कथम् ॥१३॥
 केशास्थिकलिले भीमे कपालघटसंकुले ।
 गृध्रगोमायुकलिले चिताग्निशतसंकुले ॥१४॥
 अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ।
 विनिकीर्णामिषचये शिवानादविनादिते ॥१५॥

महेश्वर उवाच

मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचरामि निशास्वहम् ।
 न च मेध्यतरं किञ्चिच्छमशानादिह विद्यते ॥१६॥
 तेन मे सर्ववासानां शमशाने रमते मनः ।
 न्यग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुक्तस्रग्विभूषिते ॥१७॥
 तत्र चैव रमन्ते मे भूतसंघाः शुभानने ।
 न च भूतगणैर्देवि विनाहं वस्तुमुत्सहे ॥१८॥
 एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतो हि मे ।
 पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते ॥१९॥

उमोवाच

भगवन्सर्वभूतेश सर्वधर्मभृतां वर ।

पिनाकपाणे वरद संशयो मे महानयम् ॥२०॥
 अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तप इति प्रभो ।
 तपोन्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ॥२१॥
 अस्य चैवर्षिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
 एतं ममेह संदेहं वकुमर्हस्यरिंदम ॥२२॥
 धर्मः किलक्षणः प्रोक्तः कथं वाचरितुं नरैः ।
 शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्धर्मज्ञ वद मे प्रभो ॥२३॥

नारद उवाच

ततो मुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
 वाग्भिरृग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्वार्थविदां वर ॥२४॥

महेश्वर उवाच

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
 शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥२५॥
 परदारेष्वसंकल्पो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
 अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥२६॥
 एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।
 देहिभिर्धर्मपरमैः कर्तव्यो धर्मसंचयः ॥२७॥

उमोवाच

भगवन्संशयं पृष्टस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
 चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणावहः ॥२८॥
 ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
 वैश्ये किलक्षणो धर्मः शूद्रे किलक्षणो भवेत् ॥२९॥

महेश्वर उवाच

न्यायतस्ते महाभागे संशयः समुदीरितः ।
 भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ॥३०॥
 उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
 स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥३१॥
 तस्य धर्मक्रिया देवि व्रतचर्या च न्यायतः ।
 तथोपनयनं चैव द्विजायैवोपपद्यते ॥३२॥
 गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ।
 देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो धर्मसंभवः ॥३३॥

उमोवाच

भगवन्संशयो मेऽत्र तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं हि नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥३४॥

महेश्वर उवाच

रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
व्रतचर्यापरो धर्मो गुरुपादप्रसादनम् ॥३५॥
भैक्षचर्यापरो धर्मो धर्मो नित्योपवासिता ।
नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा ॥३६॥
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः ।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥३७॥
शूद्रान्नवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥३८॥
आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः ।
विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक्शुचिः ॥३९॥
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टीश्च पशुबन्धांश्च विधिपूर्वं समाचरेत् ॥४०॥
यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च देहिषु ।
अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥४१॥
भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ।
ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥४२॥
दंपत्योः समशीलत्वं धर्मश्च गृहमेधिनाम् ।
गृह्याणां चैव देवानां नित्यं पुष्पबलिक्रिया ॥४३॥
नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता ।
सुसंमृष्टोपलिप्से च साज्यधूमोद्गमे गृहे ॥४४॥
एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः ।
द्विजातीनां सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥४५॥
यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि तं मे शृणु समाहिता ॥४६॥
क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥४७॥
प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।
तस्य धर्माजिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः ॥४८॥
तत्र राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ।

अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥४९॥
 यज्ञोपवीतधारणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।
 भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥५०॥
 सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रियाः ।
 व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥५१॥
 आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते ।
 गोब्राह्मणार्थं विक्रान्तः संग्रामे निधनं गतः ।
 अश्वमेधजिताँल्लोकान्प्राप्नोति त्रिदिवालये ॥५२॥
 वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
 अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥५३॥
 वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रशमो दमः ।
 विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥५४॥
 तिलान्गन्धान्नसांश्चैव न विक्रीणीत वै क्वचित् ।
 वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥५५॥
 सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ।
 शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥५६॥
 स शूद्रः संशिततपाः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 शुश्रूषन्नतिथिं प्राप्तं तपः संचिनुते महत् ॥५७॥
 त्यक्तहिंसः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ।
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥५८॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
 एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥५९॥

* * *

१२९. उमोवाच

उक्तास्त्वया पृथग्धर्माश्चातुर्वर्ण्यहिताः शुभाः ।
 सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तं ब्रवीहि मे ॥०१॥

महेश्वर उवाच

ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
 लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥०२॥
 तेषामिमं प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ।
 ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥०३॥
 इमे तु लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयंभुवा ।

पृथिव्याः सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥०४॥
 वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
 शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ॥०५॥
 त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवनः ।
 त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ॥०६॥
 षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ।
 वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु तानि समाहिता ॥०७॥
 यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
 अध्यापनमधीतं च षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥०८॥
 नित्यस्वाध्यायता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ।
 दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥०९॥
 अयं तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
 गृहस्थता विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान् ॥१०॥
 पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ।
 दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ॥११॥
 अमानी च सदाजिह्वः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा ।
 अतिथ्यभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ॥१२॥
 पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
 दीपं प्रतिश्रयं चापि यो ददाति स धार्मिकः ॥१३॥
 प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च ।
 सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ॥१४॥
 सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
 शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्णपरिचारणम् ॥१५॥
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
 तमहं कीर्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ॥१६॥
 दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा ।
 पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥१७॥
 धर्मणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
 कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥१८॥
 एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
 एकेनांशेन कामार्थं एकमंशं विवर्धयेत् ॥१९॥
 निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्ष इति स्मृतः ।

तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ॥२०॥
 सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
 आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥२१॥
 न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
 न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥२२॥
 अध्यात्मगतचितो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
 युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥२३॥
 वृक्षमूलशयो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
 नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥२४॥
 विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः ।
 आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्याटति द्विजः ॥२५॥
 स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
 परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥२६॥
 न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
 युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः ॥२७॥
 एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ।
 यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥२८॥
 चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचरकृतोदकः ।
 हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥२९॥
 अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
 अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥३०॥

उमोवाच

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
 भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥३१॥
 ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
 स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥३२॥
 आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
 तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥३३॥
 एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
 सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
 निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥३४॥

महेश्वर उवाच

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
 यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥३५॥
 फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
 तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥३६॥
 उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
 अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥३७॥
 एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
 धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे शृणु ॥३८॥
 वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
 उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥३९॥
 मृगनिर्मोकवसनाश्वीरवल्कलवाससः ।
 निर्द्वेषः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥४०॥
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्टवङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
 तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥४१॥
 ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥४२॥
 ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
 सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥४३॥
 पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
 संप्रक्षालाशमकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥४४॥
 सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
 उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥४५॥
 तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
 यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥४६॥
 एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
 ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥४७॥
 सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥४८॥
 अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
 सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥४९॥
 नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
 सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥५०॥

निवृत्तिरूपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
 स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥५१॥
 फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
 ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥५२॥
 विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥५३॥
 अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
 सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥५४॥
 न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
 मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥५५॥

* * *

१३०. उमोवाच

देशेषु रमणीयेषु गिरीणां निर्झरेषु च ।
 स्रवन्तीनां च कुञ्जेषु पर्वतोपवनेषु च ॥०१॥
 देशेषु च विचित्रेषु फलवत्सु समाहिताः ।
 मूलवत्सु च देशेषु वसन्ति नियतव्रताः ॥०२॥
 तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
 वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥०३॥

महेश्वर उवाच

वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता ।
 श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥०४॥
 संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः ।
 वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥०५॥
 त्रिकालमभिषेकार्थः पितृदेवार्चनं क्रिया ।
 अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥०६॥
 नीवारग्रहणं चैव फलमूलनिषेवणम् ।
 इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणम् ॥०७॥
 योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जनम् ।
 वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥०८॥
 युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्गीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
 मण्डूकयोगनियतैर्यथान्यायनिषेविभिः ॥०९॥
 वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा ।

शीतयोगोऽग्नियोगश्च	चर्तव्यो	धर्मबुद्धिभिः	॥१०॥
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च		शैवालोत्तरभोजनैः	
अश्मकुट्टैस्तथा	दान्तैः	संप्रक्षालैस्तथापरैः	॥११॥
चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः			
कार्या यात्रा यथाकालं	यथाधर्मं	यथाविधि	॥१२॥
वननित्यैर्वनचरैर्वनपैर्वनगोचरैः			
वनं गुरुमिवासाद्य	वस्तव्यं	वनजीविभिः	॥१३॥
तेषां होमक्रिया	धर्मः	पञ्चयज्ञनिषेवणम्	
नागपञ्चमयज्ञस्य	वेदोक्तस्यानुपालनम्		॥१४॥
अष्टमीयज्ञपरता	चातुर्मास्यनिषेवणम्		
पौर्णमास्यां तु	यो यज्ञो	नित्ययज्ञस्तथैव च	॥१५॥
विमुक्ता	दारसंयोगैर्विमुक्ताः	सर्वसंकरैः	
विमुक्ताः सर्वपापैश्च	चरन्ति	मुनयो वने	॥१६॥
सुगभाण्डपरमा	नित्यं	त्रेताग्निशरणाः सदा	
सन्तः सत्पथनित्या	ये ते यान्ति	परमां गतिम्	॥१७॥
ब्रह्मलोकं महापुण्यं	सोमलोकं	च शाश्वतम्	
गच्छन्ति मुनयः	सिद्धा ऋषिधर्मव्यपाश्रयात्		॥१८॥
एष धर्मो मया	देवि वानप्रस्थाश्रितः	शुभः	
विस्तरेणार्थसंपन्नो	यथास्थूलमुदाहृतः		॥१९॥

उमोवाच

भगवन्देवदेवेश	सर्वभूतनमस्कृत		
यो धर्मो मुनिसंघस्य	सिद्धिवादिषु	तं वद	॥२०॥
सिद्धिवादिषु	संसिद्धास्तथा	वननिवासिनः	
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां	धर्मः कथं स्मृतः		॥२१॥

महेश्वर उवाच

स्वैरिणस्तापसा	देवि सर्वे	दारविहारिणः	
तेषां मौण्ड्यं कषायश्च	वासरात्रिश्च	कारणम्	॥२२॥
त्रिकालमभिषेकश्च	होत्रं त्वृषिकृतं	महत्	
समाधिः सत्पथस्थानं	यथोदितनिषेवणम्		॥२३॥
ये च ते पूर्वकथिता	धर्मा वननिवासिनाम्		
यदि सेवन्ति धर्मास्तानाप्युवन्ति	तपःफलम्		॥२४॥
ये च दंपतिधर्माणः	स्वदारनियतेन्द्रियाः		

चरन्ति विधिदृष्टं तद्वतुकालाभिगामिनः ॥२५॥
 तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ।
 न कामकारात्कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥२६॥
 सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 हिंसारोषविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥२७॥
 सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जवव्रतः ।
 सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥२८॥
 सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
 उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥२९॥
 आर्जवं धर्म इत्याहुरधर्मो जिह्न उच्यते ।
 आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥३०॥
 आर्जवो भुवने नित्यं वसत्यमरसंनिधौ ।
 तस्मादार्जवनित्यः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ॥३१॥
 क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतोऽविहिंसकः ।
 धर्म रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥३२॥
 व्यपेततन्द्रो धर्मात्मा शक्या सत्पथमाश्रितः ।
 चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥३३॥

उमोवाच

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः ।
 दीप्तिमन्तः कया चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥३४॥
 राजानो राजपुत्राश्च निर्धना वा महाधनाः ।
 कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥३५॥
 नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनरूपिताः ।
 केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ॥३६॥
 एतं मे संशयं देव तपश्चर्यागतं शुभम् ।
 शंस सर्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन ॥३७॥

महेश्वर उवाच

उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंसाः सत्यवादिनः ।
 संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥३८॥
 मण्डूकयोगशयनो यथास्थानं यथाविधि ।
 दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते ॥३९॥
 शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते ।

दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥४०॥
 शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रतो यो निषेवते ।
 शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥४१॥
 वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
 यक्षेष्वाश्चर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥४२॥
 अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥४३॥
 आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
 मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥४४॥
 स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः ।
 प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥४५॥
 स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्यानि शयनानि च ।
 गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि ॥४६॥
 आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः ।
 देहं वानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्रुते ॥४७॥
 आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
 त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्रुते ॥४८॥
 आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
 अश्मना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते ॥४९॥
 साधयित्वात्मनात्मानं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
 चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥५०॥
 आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
 हुत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य वह्निलोके महीयते ॥५१॥
 यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥५२॥
 चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।
 अरणीसहितं स्कन्धे बद्ध्वा गच्छत्यनावृतः ॥५३॥
 वीराध्वानमना नित्यं वीरासनरतस्तथा ।
 वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥५४॥
 स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ।
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ।

सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ॥५५॥
 वीरलोकगतो वीरो वीरयोगवहः सदा ।
 सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
 वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥५६॥
 कामगेन विमानेन स वै चरति च्छन्दतः ।
 शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ॥५७॥

* * *

१३१. उमोवाच

भगवन्भगनेत्रघ्न पूष्णो दशनपातन ।
 दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयम् ॥०१॥
 चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ।
 केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् ॥०२॥
 वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
 प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो निषेवितुम् ॥०३॥
 केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोर्नौ प्रजायते ।
 क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ॥०४॥
 एतं मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ ।
 त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥०५॥

महेश्वर उवाच

ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे ।
 क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥०६॥
 कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भश्यति वै द्विजः ।
 ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥०७॥
 स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥०८॥
 यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोर्नौ प्रजायते ॥०९॥
 वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहच्यपाश्रयः ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥१०॥
 स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
 स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥११॥
 तत्रासौ निरयं प्राप्सो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ।

ब्रह्मलोकपरिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥१२॥
 क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि ।
 स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्माणि सेवते ॥१३॥
 स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥१४॥
 यस्तु शुद्धः स्वधर्मण ज्ञानविज्ञानवाञ्छुचिः ।
 धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥१५॥
 इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदीरितम् ।
 अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥१६॥
 उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम् ।
 घृष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥१७॥
 शूद्रान्नं गर्हितं देवि देवदेवैर्महात्मभिः ।
 पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥१८॥
 शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
 आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥१९॥
 तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥२०॥
 यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
 तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥२१॥
 ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
 अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पतेत वै ॥२२॥
 सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चौरो भग्नव्रतोऽशुचिः ।
 स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥२३॥
 अत्रती वृषलीभर्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 निहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनिः ॥२४॥
 गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
 ब्रह्मद्विट्चापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनिः ॥२५॥
 एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
 शूद्रो ब्राह्मणतां गच्छेद्वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥२६॥
 शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ।
 शुश्रूषां परिचर्यां च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ।
 कुर्यादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥२७॥

दैवतद्विजसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः ।
 ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥२८॥
 चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
 वृथामांसान्यभुञ्जानः शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥२९॥
 ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ।
 यजते नित्ययज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥३०॥
 दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ।
 गृहस्थव्रतमातिष्ठन्द्विकालकृतभोजनः ॥३१॥
 शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंवदः ।
 अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि ॥३२॥
 सर्वातिथ्यमुपातिष्ठञ्शेषान्नकृतभोजनः ।
 त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै यदि ।
 स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ॥३३॥
 स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः ।
 उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ॥३४॥
 ददाति यजते यज्ञैः संस्कृतैरासदक्षिणैः ।
 अधीते स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणः सदा ॥३५॥
 आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ॥३६॥
 धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
 यन्त्रितः कार्यकरणे षड्भागकृतलक्षणः ॥३७॥
 ग्राम्यधर्मान्न सेवेत स्वच्छन्देनार्थकोविदः ।
 ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीं सेवेत नित्यदा ॥३८॥
 सर्वोपवासी नियतः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
 बर्हिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥३९॥
 सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा ।
 शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् ॥४०॥
 स्वार्थाद्वा यदि वा कामान्न किञ्चिदुपलक्षयेत् ।
 पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥४१॥
 स्ववेश्मनि यथान्यायमुपास्ते भैक्षमेव च ।
 त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥४२॥
 गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ।

त्रेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥४३॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ।
 विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥४४॥
 एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
 शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥४५॥
 ब्राह्मणो वाप्यसदृतः सर्वसंकरभोजनः ।
 ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥४६॥
 कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
 शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माब्रवीत्स्वयम् ॥४७॥
 स्वभावकर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
 विशुद्धः स द्विजातिर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥४८॥
 न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संनतिः ।
 कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥४९॥
 सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
 वृत्ते स्थितश्च सुश्रोणि ब्राह्मणत्वं निगच्छति ॥५०॥
 ब्राह्मः स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
 निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥५१॥
 एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ।
 स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥५२॥
 ब्राह्मणो हि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
 यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः पारलौकिकी ॥५३॥
 मिताशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना सदा ।
 ब्राह्ममार्गमतिक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥५४॥
 संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
 नित्यं स्वाध्याययुक्तेन दानाध्ययनजीविना ॥५५॥
 एवंभूतो हि यो विप्रः सततं सत्पथे स्थितः ।
 आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५६॥
 ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मभिः ।
 योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥५७॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ।
 ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥५८॥

* * *

१३२. उमोवाच

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
 धर्माधर्मे नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥०१॥
 कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
 बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥०२॥
 केन शीलेन वा देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
 समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥०३॥

महेश्वर उवाच

देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे सत्यनित्ये दमे रते ।
 सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्धनः ॥०४॥
 सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिप्साविवर्जिताः ।
 नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥०५॥
 प्रलयोत्पतितत्वज्ञाः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
 वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः सर्वबन्धनैः ॥०६॥
 कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन ।
 ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चिद्बध्यन्ते ते न कर्मभिः ॥०७॥
 प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ।
 तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥०८॥
 सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
 त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥०९॥
 परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
 धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१०॥
 मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
 परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥११॥
 स्तैन्यान्निवृताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च ।
 स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१२॥
 स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः ।
 अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१३॥
 परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः ।
 यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१४॥
 एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः ।
 अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥१५॥

दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः ।
 वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा नरैः ।
 स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत् उत्तरः ॥१६॥

उमोवाच

वाचाथ बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ।
 तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥१७॥

महेश्वर उवाच

आत्महेतोः परार्थं वा नर्महास्याश्रयात्तथा ।
 ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१८॥
 वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।
 अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१९॥
 श्लक्षणां वाणीं निराबाधां मधुरां पापवर्जिताम् ।
 स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥२०॥
 कटुकां ये न भाषन्ते परुषां निष्ठुरां गिरम् ।
 अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥२१॥
 पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
 ऋतां मैत्रीं प्रभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥२२॥
 वर्जयन्ति सदा सूच्यं परद्रोहं च मानवाः ।
 सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥२३॥
 शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
 सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥२४॥
 न कोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ।
 सान्त्वं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥२५॥
 एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ।
 शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीया मृषा बुधैः ॥२६॥

उमोवाच

मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
 तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥२७॥

महेश्वर उवाच

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
 स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः शृणु ॥२८॥
 दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः ।

बध्यते मानवो येन शृणु चान्यच्छुभानने ॥२९॥
 अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं वीक्ष्य ये नराः ।
 मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३०॥
 ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
 नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३१॥
 तथैव परदारान्ये कामवृत्तान्नहोगतान् ।
 मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३२॥
 शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
 भजन्ति मैत्राः संगम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३३॥
 श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसंगराः ।
 स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३४॥
 अवैरा ये त्वनायासा मैत्रचित्तपराः सदा ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३५॥
 श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
 धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३६॥
 शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
 विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३७॥
 न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
 समतां समनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३८॥
 शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ।
 स्वर्गमार्गोपगा भूयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥३९॥

उमोवाच

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।
 तस्मात्तं नैपुणेनाद्य ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥४०॥
 केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
 तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥४१॥
 क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
 विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित ॥४२॥
 अपरे च महाभोगा मन्दभोगास्तथापरे ।
 अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथापरे ॥४३॥
 दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
 प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥४४॥

दुष्प्रज्ञाः केचिदाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः ।
 महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानदर्शिनः ॥४५॥
 अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथापरे ।
 दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥४६॥

महेश्वर उवाच

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
 मर्त्यलोके नराः सर्वे येन स्वं भुञ्जते फलम् ॥४७॥
 प्राणातिपाती यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतस्तथा ।
 नित्यमुद्यतदण्डश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥४८॥
 निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
 अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ॥४९॥
 एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
 विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ॥५०॥
 निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः ।
 यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ॥५१॥
 अथ चेन्निरयात्स्मात्समुत्तरति कर्हिचित् ।
 मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ॥५२॥
 पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः ।
 अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥५३॥
 यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ।
 निक्षिप्तदण्डो निर्दण्डो न हिनस्ति कदाचन ॥५४॥
 न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुमोदते ।
 सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथापरे ॥५५॥
 ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
 उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति मुदा युतः ॥५६॥
 अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
 तत्र दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते ॥५७॥
 एवं दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मणाम् ।
 प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥५८॥

* * *

१३३. उमोवाच

किंशीलाः किंसमाचाराः पुरुषाः कैश्च कर्मभिः ।

स्वर्गं समभिपद्यन्ते संप्रदानेन केन वा ॥०१॥

महेश्वर उवाच

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनान्धकृपणादिषु ।

भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः ॥०२॥

प्रतिश्रयान्सभः कूपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा ।

नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥०३॥

आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गृहांस्तथा ।

सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥०४॥

सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।

एवंभूतो मृतो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥०५॥

तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।

सहाप्सरोभिर्मुदितो रमित्वा नन्दनादिषु ॥०६॥

तस्मात्स्वर्गाच्च्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते ।

महाभोगे कुले देवि धनधान्यसमाचिते ॥०७॥

तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।

महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥०८॥

एते देवि महाभोगाः प्राणिनो दानशीलिनः ।

ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥०९॥

अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।

याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥१०॥

दीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ।

याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ॥११॥

न धनानि न वासांसि न भोगान्न च काञ्चनम् ।

न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥१२॥

अप्रवृत्तास्तु ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ।

एवंभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः ॥१३॥

ते चेन्मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात् ।

धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥१४॥

क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वभोगबहिष्कृताः ।

निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥१५॥

अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।

अनेन कर्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः ॥१६॥

अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
 आसनाहस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ॥१७॥
 मार्गाहस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पाद्याहस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥१८॥
 अर्घाहान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि ।
 अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥१९॥
 गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूषते ।
 अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥२०॥
 संमान्यांश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवन्ति च ।
 एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥२१॥
 ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै ।
 वर्षपूगैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥२२॥
 श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥२३॥
 न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः ।
 लोकपूज्यो नमस्कर्ता प्रश्रितो मधुरं वदन् ॥२४॥
 सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
 अद्वेषी सुमुखः क्ष्मणः स्निग्धवाणीप्रदः सदा ॥२५॥
 स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ।
 यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नुपतिष्ठति ॥२६॥
 मार्गाहाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ।
 अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥२७॥
 एवंभूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
 ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥२८॥
 तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
 यथार्हदाता चार्हेषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥२९॥
 संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
 स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥३०॥
 उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
 एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥३१॥
 यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयंकरः ।
 हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥३२॥

लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्बाधति शोभने ।
 हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव ह ॥३३॥
 उपक्रामति जन्तून्श्च उद्वेगजननः सदा ।
 एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥३४॥
 स चेन्मानुषतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ।
 बह्वाबाधपरिक्लिष्टे सोऽधमे जायते कुले ॥३५॥
 लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः ।
 एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥३६॥
 अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ।
 मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥३७॥
 नोद्वेजयति भूतानि न विहिंसयते तथा ।
 हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥३८॥
 न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।
 उद्वेजयति भूतानि क्षणकर्म दयापरः ॥३९॥
 एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते ।
 तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥४०॥
 स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ।
 अल्पाबाधो निरीतीकः स जातः सुखमेधते ॥४१॥
 सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ।
 एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥४२॥

उमोवाच

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ।
 दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥४३॥
 केन कर्मविपाकेन प्रज्ञावान्पुरुषो भवेत् ।
 अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ।
 एतं मे संशयं छिन्द्वि सर्वधर्मविदां वर ॥४४॥
 जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा ।
 नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥४५॥

महेश्वर उवाच

ब्राह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा ।
 परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥४६॥

वर्जयन्त्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ।
 लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके सुखं तथा ॥४७॥
 स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
 श्रुतं प्रज्ञानुगं चास्य कल्याणमुपजायते ॥४८॥
 परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह ॥४९॥
 मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम् ।
 रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥५०॥
 ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः ।
 पुरुषेषु सुदुष्प्रजाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥५१॥
 पशून्श्च ये बन्धयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
 प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः ॥५२॥

उमोवाच

सावद्यं किं नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च ।
 श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥५३॥

महेश्वर उवाच

श्रेयांसं मार्गमातिष्ठन्सदा यः पृच्छते द्विजान् ।
 धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्रुते ॥५४॥
 यदि मानुषतां देवि कदाचित्स निगच्छति ।
 मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥५५॥
 एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः ।
 नृणां हितार्थाय तव मया वै समुदाहृतः ॥५६॥

उमोवाच

अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ।
 ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥५७॥
 व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्धादमपरायणाः ।
 अव्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः ॥५८॥
 यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे ।
 केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥५९॥

महेश्वर उवाच

आगमाल्लोकधर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः ।
 प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते हि दृढव्रताः ॥६०॥

अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः ।
 अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥६१॥
 ते चेत्कालकृतोद्योगात्संभवन्तीह मानुषाः ।
 निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ॥६२॥
 एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते ।
 कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥६३॥

* * *

१३४. महेश्वर उवाच

परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
 साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥०१॥
 दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ।
 पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥०२॥
 सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ।
 मार्तण्डजस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥०३॥
 वरुणस्य ततो गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ।
 रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥०४॥
 अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
 पृष्टाश्वोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥०५॥
 तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ।
 स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥०६॥
 सहधर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता ।
 समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ।
 त्वया ह्युक्तो विशेषेण प्रमाणत्वमुपैष्यति ॥०७॥
 स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः सदा ।
 गौर्गा गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेषा स्थितिः सदा ॥०८॥
 मम चार्धं शरीरस्य मम चार्धाद्विनिःसृता ।
 सुरकार्यकरी च त्वं लोकसंतानकारिणी ॥०९॥
 तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
 तस्मादशेषतो ब्रूहि स्त्रीधर्मं विस्तरेण मे ॥१०॥

उमोवाच

भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यभवोद्भव ।
 त्वत्प्रभावादियं देव वाक्चैव प्रतिभाति मे ॥११॥

इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ।
 उपस्पर्शनहेतोस्त्वा समीपस्था उपासते ॥१२॥
 एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 प्रभवन्त्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥१३॥
 स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ।
 मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ॥१४॥
 एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
 प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥१५॥
 विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरावती ।
 शतद्रुर्देविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥१६॥
 तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता ।
 गगनाद्गं गता देवी गङ्गा सर्वसरिद्वरा ॥१७॥
 इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
 स्मितपूर्वमिवाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तदा ॥१८॥
 अपृच्छद्देवमहिषी स्त्रीधर्म धर्मवत्सला ।
 स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः सरितां वराः ॥१९॥
 अयं भगवता दत्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः ।
 तं तु संमन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शंकरे ॥२०॥
 न चैकसाध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित् ।
 दिवि वा सागरगमास्तेन वो मानयाम्यहम् ॥२१॥

भीष्म उवाच

एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्ठाः पुण्यतमाः शिवाः ।
 ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य ताम् ॥२२॥
 बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता ।
 शैलराजसुतां देवीं पुण्या पापापहां शिवाम् ॥२३॥
 बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वज्ञानविशारदा ।
 सस्मितं बहुबुद्ध्याद्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥२४॥
 धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो देवि धर्मपरायणा ।
 या त्वं सर्वजगन्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ॥२५॥
 प्रभवन्पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।
 नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ॥२६॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।

प्रवक्तृन्पृच्छते योऽन्यान्स वै ना पदमच्छति ॥२७॥
 अन्यथा बहुबुद्ध्याद्यो वाक्यं वदति संसदि ।
 अन्यथैव ह्यहंमानी दुर्बलं वदते वचः ॥२८॥
 दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्ये सदोत्थिते ।
 त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्ममनुशासितुम् ॥२९॥

भीष्म उवाच

ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः ।
 प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥३०॥
 स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
 तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रथितो भवेत् ॥३१॥
 स्त्रीधर्मः पूर्वं एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः ।
 सहधर्मचरी भर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥३२॥
 सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
 अनन्यचिता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥३३॥
 सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्मभागिनी ।
 देववत्सततं साध्वी या भर्तारं प्रपश्यति ॥३४॥
 शुश्रूषां परिचारं च देववद्या करोति च ।
 नान्यभावा ह्यविमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥३५॥
 पुत्रवक्त्रमिवाभीक्षणं भर्तुर्वदनमीक्षते ।
 या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥३६॥
 श्रुत्वा दंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतं शुभम् ।
 अनन्यचिता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥३७॥
 परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा वा क्रूरचक्षुषा ।
 सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥३८॥
 न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुंनाम्नो या निरीक्षते ।
 भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥३९॥
 दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्षितम् ।
 पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥४०॥
 या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
 पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ॥४१॥
 शुश्रूषां परिचर्या च करोत्यविमनाः सदा ।
 सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥४२॥

न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
 स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥४३॥
 कल्योत्थानरता नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता ।
 सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥४४॥
 अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा ।
 देवतातिथिभृत्यानां निरुप्य पतिना सह ॥४५॥
 शेषान्नमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
 तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥४६॥
 श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता ।
 मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥४७॥
 ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनान्धकृपणांस्तथा ।
 बिभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥४८॥
 व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
 पतिचिता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥४९॥
 पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः ।
 या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता शिवा ॥५०॥
 पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
 पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥५१॥
 पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ।
 अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥५२॥
 यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
 पतिर्ब्रूयाद्दुरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ॥५३॥
 आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोऽपि वा ।
 आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥५४॥
 एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ।
 या त्वेवंभाविनी नारी सा भवेद्धर्मभागिनी ॥५५॥

भीष्म उवाच

इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् ।
 लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥५६॥
 ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥५७॥

* * *

१३५. वैशंपायन उवाच

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
 युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥०१॥
 किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।
 स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥०२॥
 को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
 किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥०३॥

भीष्म उवाच

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥०४॥
 तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
 ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥०५॥
 अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥०६॥
 ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
 लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥०७॥
 एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
 यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चन्नरः सदा ॥०८॥
 परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
 परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥०९॥
 पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥१०॥
 यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
 यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥११॥
 तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
 विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥१२॥
 यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
 ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥१३॥
 विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
 भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥१४॥
 पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
 अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥१५॥

योगो	योगविदां	नेता	प्रधानपुरुषेश्वरः	
नारसिंहवपुः	श्रीमान्केशवः	पुरुषोत्तमः	॥१६॥	
सर्वः	शर्वः	शिवः	स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः	
संभवो	भावनो	भर्ता	प्रभवः प्रभुरीश्वरः	॥१७॥
स्वयंभूः	शंभुरादित्यः	पुष्कराक्षो	महास्वनः	
अनादिनिधनो	धाता	विधाता	धातुरुत्तमः	॥१८॥
अप्रमेयो	हृषीकेशः	पद्मनाभोऽमरप्रभुः		
विश्वकर्मा	मनुस्त्वष्टा	स्थविष्ठः	स्थविरो ध्रुवः	॥१९॥
अग्राह्यः	शाश्वतः	कृष्णो	लोहिताक्षः प्रतर्दनः	
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम	पवित्रं	मङ्गलं	परम्	॥२०॥
ईशानः	प्राणदः	प्राणो	ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः	
हिरण्यगर्भो	भूगर्भो	माधवो	मधुसूदनः	॥२१॥
ईश्वरो	विक्रमी	धन्वी	मेधावी विक्रमः क्रमः	
अनुत्तमो	दुराधर्षः	कृतज्ञः	कृतिरात्मवान्	॥२२॥
सुरेशः	शरणं	शर्म	विश्वरेताः प्रजाभवः	
अहः	संवत्सरो	व्यालः	प्रत्ययः सर्वदर्शनः	॥२३॥
अजः	सर्वेश्वरः	सिद्धः	सिद्धिः सर्वादिरच्युतः	
वृषाकपिरमेयात्मा		सर्वयोगविनिःसृतः	॥२४॥	
वसुर्वसुमनाः	सत्यः	समात्मा	संमितः समः	
अमोघः	पुण्डरीकाक्षो	वृषकर्मा	वृषाकृतिः	॥२५॥
रुद्रो	बहुशिरा	बभ्रुर्विश्वयोनिः	शुचिश्रवाः	
अमृतः	शाश्वतः	स्थाणुर्वरारोहो	महातपाः	॥२६॥
सर्वगः	सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो	जनार्दनः		
वेदो	वेदविदव्यङ्गो	वेदाङ्गो	वेदवित्कविः	॥२७॥
लोकाध्यक्षः	सुराध्यक्षो	धर्माध्यक्षः	कृताकृतः	
चतुरात्मा		चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः	॥२८॥	
भ्राजिष्णुर्भोजनं	भोक्ता	सहिष्णुर्जगदादिजः		
अनघो	विजयो	जेता	विश्वयोनिः पुनर्वसुः	॥२९॥
उपेन्द्रो	वामनः	प्रांशुरमोघः	शुचिरूर्जितः	
अतीन्द्रः	संग्रहः	सर्गो	धृतात्मा नियमो यमः	॥३०॥
वेद्यो	वैद्यः	सदायोगी	वीरहा माधवो मधुः	
अतीन्द्रियो	महामायो	महोत्साहो	महाबलः	॥३१॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो	महाशक्तिर्महाद्युतिः				
अनिर्देश्यवपुः	श्रीमानमेयात्मा	महाद्रिधृक्	॥३२॥		
महेष्वासो	महीभर्ता	श्रीनिवासः	सतां गतिः		
अनिरुद्धः	सुरानन्दो	गोविन्दो	गोविदां पतिः	॥३३॥	
मरीचिर्दमनो	हंसः	सुपर्णो	भुजगोत्तमः		
हिरण्यनाभः	सुतपाः	पद्मनाभः	प्रजापतिः	॥३४॥	
अमृत्युः	सर्वदक्सिंहः	संधाता	संधिमान्स्थिरः		
अजो दुर्मर्षणः	शास्ता	विश्रुतात्मा	सुरारिहा	॥३५॥	
गुरुर्गुरुतमो	धाम	सत्यः	सत्यपराक्रमः		
निमिषोऽनिमिषः	स्रग्वी	वाचस्पतिरुदारधीः	॥३६॥		
अग्रणीर्ग्रामणीः	श्रीमान्न्यायो	नेता	समीरणः		
सहस्रमूर्धा	विश्वात्मा	सहस्राक्षः	सहस्रपात्	॥३७॥	
आवर्तनो	निवृत्तात्मा	संवृतः	संप्रमर्दनः		
अहः	संवर्तको	वह्निरनिलो	धरणीधरः	॥३८॥	
सुप्रसादः	प्रसन्नात्मा	विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः			
सत्कर्ता	सत्कृतः	साधुर्जह्नुर्नारायणो	नरः	॥३९॥	
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा	विशिष्टः	शिष्टकृच्छुचिः			
सिद्धार्थः	सिद्धसंकल्पः	सिद्धिदः	सिद्धिसाधनः	॥४०॥	
वृषाही	वृषभो	विष्णुर्वृषपर्वा	वृषोदरः		
वर्धनो	वर्धमानश्च	विविक्तः	श्रुतिसागरः	॥४१॥	
सुभुजो	दुर्धरो	वाग्मी	महेन्द्रो	वसुदो	वसुः
नैकरूपो	बृहद्रूपः	शिपिविष्टः	प्रकाशनः	॥४२॥	
ओजस्तेजो	द्युतिधरः	प्रकाशात्मा	प्रतापनः		
ऋद्धः	स्पष्टाक्षरो	मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः	॥४३॥		
अमृतांशूद्भवो	भानुः	शशबिन्दुः	सुरेश्वरः		
औषधं	जगतः	सेतुः	सत्यधर्मपराक्रमः	॥४४॥	
भूतभव्यभवन्नाथः	पवनः	पावनोऽनिलः			
कामहा	कामकृत्कान्तः	कामः	कामप्रदः	प्रभुः	॥४५॥
युगादिकृद्युगावर्तो	नैकमायो	महाशनः			
अदृश्यो	व्यक्तरूपश्च	सहस्रजिदनन्तजित्	॥४६॥		
इष्टो	विशिष्टः	शिष्टेष्टः	शिखण्डी	नहुषो	वृषः
क्रोधहा	क्रोधकृत्कर्ता	विश्वबाहुर्महीधरः	॥४७॥		

अच्युतः	प्रथितः	प्राणः	प्राणदो	वासवानुजः	
अपां	निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः		प्रतिष्ठितः		॥४८॥
स्कन्दः	स्कन्दधरो	धुर्यो	वरदो	वायुवाहनः	
वासुदेवो	बृहद्भानुरादिदेवः		पुरंदरः		॥४९॥
अशोकस्तारणस्तारः	शूरः		शौरिर्जनेश्वरः		
अनुकूलः	शतावर्तः	पद्मी	पद्मनिभेक्षणः		॥५०॥
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः	पद्मगर्भः		शरीरभृत्		
महर्द्धिरृद्धो	वृद्धात्मा	महाक्षो	गरुडध्वजः		॥५१॥
अतुलः	शरभो	भीमः	समयज्ञो	हविर्हरिः	
सर्वलक्षणलक्षण्यो		लक्ष्मीवान्समितिंजयः			॥५२॥
विक्षरो	रोहितो	मार्गो	हेतुर्दामोदरः	सहः	
महीधरो	महाभागो		वेगवानमिताशनः		॥५३॥
उद्भवः	क्षोभणो	देवः	श्रीगर्भः	परमेश्वरः	
करणं	कारणं	कर्ता	विकर्ता	गहनो	गुहः
व्यवसायो	व्यवस्थानः	संस्थानः	स्थानदो	ध्रुवः	
परर्द्धिः	परमः	स्पष्टस्तुष्टः	पुष्टः	शुभेक्षणः	॥५५॥
रामो	विरामो	विरतो	मार्गो	नेयो	नयोऽनयः
वीरः	शक्तिमतां	श्रेष्ठो	धर्मो	धर्मविदुत्तमः	॥५६॥
वैकुण्ठः	पुरुषः	प्राणः	प्राणदः	प्रणवः	पृथुः
हिरण्यगर्भः	शत्रुघ्नो	व्यासो	वायुरधोक्षजः		॥५७॥
ऋतुः	सुदर्शनः	कालः	परमेष्ठी	परिग्रहः	
उग्रः	संवत्सरो	दक्षो	विश्रामो	विश्वदक्षिणः	॥५८॥
विस्तारः	स्थावरः	स्थाणुः	प्रमाणं	बीजमव्ययम्	
अर्थोऽनर्थो	महाकोशो	महाभोगो	महाधनः		॥५९॥
अनिर्विण्णः	स्थविष्ठो	भूर्धर्मयूपो	महामखः		
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री	क्षमः	क्षामः	समीहनः		॥६०॥
यज्ञ	इज्यो	महेज्यश्च	ऋतुः	सत्रं	सतां
सर्वदर्शी	विमुक्तात्मा	सर्वज्ञो	ज्ञानमुत्तमम्		॥६१॥
सुव्रतः	सुमुखः	सूक्ष्मः	सुघोषः	सुखदः	सुहृत्
मनोहरो	जितक्रोधो		वीरबाहुर्विदारणः		॥६२॥
स्वापनः	स्ववशो	व्यापी	नैकात्मा	नैककर्मकृत्	
वत्सरो	वत्सलो	वत्सी	रत्नगर्भो	धनेश्वरः	॥६३॥

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी	सदसत्क्षरमक्षरम्	
अविज्ञाता	सहस्रांशुर्विधाता	कृतलक्षणः ॥६४॥
गभस्तिनेमिः	सत्त्वस्थः	सिंहो भूतमहेश्वरः
आदिदेवो	महादेवो	देवेशो देवभृद्गुरुः ॥६५॥
उत्तरो	गोपतिर्गोप्ता	ज्ञानगम्यः पुरातनः
शरीरभूतभृद्भोक्ता	कपीन्द्रो	भूरिदक्षिणः ॥६६॥
सोमपोऽमृतपः	सोमः	पुरुजित्पुरुसत्तमः
विनयो	जयः सत्यसंधो	दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥६७॥
जीवो	विनयिता	साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः
अम्भोनिधिरनन्तात्मा	महोदधिशयोऽन्तकः	॥६८॥
अजो	महार्हः स्वाभाव्यो	जितामित्रः प्रमोदनः
आनन्दो	नन्दनो नन्दः	सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥६९॥
महर्षिः	कपिलाचार्यः	कृतज्ञो मेदिनीपतिः
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो	महाशृङ्गः	कृतान्तकृत् ॥७०॥
महावराहो	गोविन्दः	सुषेणः कनकाङ्गदी
गुह्यो	गभीरो	गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥७१॥
वेधाः	स्वाङ्गोऽजितः	कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः
वरुणो	वारुणो	वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥७२॥
भगवान्भगहा	नन्दी	वनमाली हलायुधः
आदित्यो	ज्योतिरादित्यः	सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥७३॥
सुधन्वा	खण्डपरशुर्दारुणो	द्रविणप्रदः
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो	वाचस्पतिरयोनिजः	॥७४॥
त्रिसामा	सामगः साम	निर्वाणं भेषजं भिषक्
संन्यासकृच्छमः	शान्तो निष्ठा	शान्तिः परायणम् ॥७५॥
शुभाङ्गः	शान्तिदः	स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः
गोहितो	गोपतिर्गोप्ता	वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥७६॥
अनिवर्ती	निवृत्तात्मा	संक्षेसा क्षेमकृच्छिवः
श्रीवत्सवक्षाः	श्रीवासः	श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥७७॥
श्रीदः	श्रीशः	श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः
श्रीधरः	श्रीकरः	श्रेयः श्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥७८॥
स्वक्षः	स्वङ्गः	शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः
विजितात्मा	विधेयात्मा	सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥७९॥

उदीर्णः	सर्वतश्चक्षुरनीशः	शाश्वतः	स्थिरः	
भूशयो	भूषणो	भूतिर्विशोकः	शोकनाशनः	॥८०॥
अर्चिष्मानर्चितः	कुम्भो	विशुद्धात्मा	विशोधनः	
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः		प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः		॥८१॥
कालनेमिनिहा	वीरः	शूरः	शौरिर्जनेश्वरः	
त्रिलोकात्मा	त्रिलोकेशः	केशवः	केशिहा हरिः	॥८२॥
कामदेवः	कामपालः	कामी	कान्तः कृतागमः	
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो		धनंजयः		॥८३॥
ब्रह्मण्यो	ब्रह्मकृद्ब्रह्मा	ब्रह्म	ब्रह्मविवर्धनः	
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो	ब्रह्मी	ब्रह्मज्ञो	ब्राह्मणप्रियः	॥८४॥
महाक्रमो	महाकर्मा	महातेजा	महोरगः	
महाक्रतुर्महायज्वा	महायज्ञो	महाहविः		॥८५॥
स्तव्यः	स्तवप्रियः	स्तोत्रं	स्तुतिः स्तोता रणप्रियः	
पूर्णः	पूरयिता	पुण्यः	पुण्यकीर्तिरनामयः	॥८६॥
मनोजवस्तीर्थकरो		वसुरेता	वसुप्रदः	
वसुप्रदो	वासुदेवो	वसुर्वसुमना	हविः	॥८७॥
सद्गतिः	सत्कृतिः	सत्ता	सद्भूतिः सत्परायणः	
शूरसेनो	यदुश्रेष्ठः	सन्निवासः	सुयामुनः	॥८८॥
भूतावासो	वासुदेवो	सर्वासुनिलयोऽनलः		
दर्पहा	दर्पदो	दृप्तो	दुर्धरोऽथापराजितः	॥८९॥
विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान्				
अनेकमूर्तिरव्यक्तः	शतमूर्तिः	शताननः		॥९०॥
एको	नैकः	सवः	कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्	
लोकबन्धुर्लोकनाथो	माधवो	भक्तवत्सलः		॥९१॥
सुवर्णवर्णो	हेमाङ्गो	वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी		
वीरहा	विषमः	शून्यो	घृताशीरचलश्चलः	॥९२॥
अमानी	मानदो	मान्यो	लोकस्वामी त्रिलोकधृक्	
सुमेधा	मेधजो	धन्यः	सत्यमेधा धराधरः	॥९३॥
तेजो	वृषो	द्युतिधरः	सर्वशस्त्रभृतां वरः	
प्रग्रहो	निग्रहोऽव्यग्रो	नैकशृङ्गो	गदाग्रजः	॥९४॥
चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः				
चतुरात्मा	चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्			॥९५॥

समावर्तो	निवृत्तात्मा	दुर्जयो	दुरतिक्रमः	
दुर्लभो	दुर्गमो	दुर्गो	दुरावासो	दुरारिहा ॥९६॥
शुभाङ्गो	लोकसारङ्गः	सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः		
इन्द्रकर्मा	महाकर्मा	कृतकर्मा	कृतागमः	॥९७॥
उद्भवः	सुन्दरः	सुन्दो	रत्ननाभः	सुलोचनः
अर्को	वाजसनः	शृङ्गी	जयन्तः	सर्वविज्जयी ॥९८॥
सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः		सर्ववागीश्वरेश्वरः		
महाहृदो	महागर्तो	महाभूतो	महानिधिः	॥९९॥
कुमुदः	कुन्दरः	कुन्दः	पर्जन्यः	पवनोऽनिलः
अमृतांशोऽमृतवपुः	सर्वज्ञः	सर्वतोमुखः		॥१००॥
सुलभः	सुव्रतः	सिद्धः	शत्रुजिच्छत्रुतापनः	
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः				॥१०१॥
सहस्रार्चिः	सप्तजिह्वः	सप्तैधाः	सप्तवाहनः	
अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो		भयकृद्भयनाशनः		॥१०२॥
अणुर्बृहत्कृशः	स्थूलो	गुणभृन्निर्गुणो	महान्	
अधृतः	स्वधृतः	स्वास्यः	प्राग्वंशो	वंशवर्धनः ॥१०३॥
भारभृत्कथितो	योगी	योगीशः	सर्वकामदः	
आश्रमः	श्रमणः	क्षामः	सुपर्णो	वायुवाहनः ॥१०४॥
धनुर्धरो	धनुर्वदो	दण्डो	दमयिता	दमः
अपराजितः	सर्वसहो	नियन्ता	नियमो	यमः ॥१०५॥
सत्त्ववान्सात्त्विकः	सत्यः	सत्यधर्मपरायणः		
अभिप्रायः	प्रियार्होऽर्हः	प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः		॥१०६॥
विहायसगतिर्ज्योतिः		सुरुचिर्दुतभुग्विभुः		
रविर्विरोचनः	सूर्यः	सविता	रविलोचनः	॥१०७॥
अनन्तो	हुतभुग्भोक्ता	सुखदो	नैकदोऽग्रजः	
अनिर्विण्णः	सदामर्षी	लोकाधिष्ठानमद्भुतम्		॥१०८॥
सनात्सनातनतमः	कपिलः	कपिरव्ययः		
स्वस्तिदः	स्वस्तिकृत्स्वस्ति	स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः		॥१०९॥
अरौद्रः	कुण्डली	चक्री	विक्रम्यूर्जितशासनः	
शब्दातिगः	शब्दसहः	शिशिरः	शर्वरीकरः	॥११०॥
अक्रूरः	पेशलो	दक्षो	दक्षिणः	क्षमिणां वरः
विद्वत्तमो	वीतभयः	पुण्यश्रवणकीर्तनः		॥१११॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
 वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥११२॥
 अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
 चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥११३॥
 अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
 जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥११४॥
 आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥११५॥
 प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणकृत्प्राणजीवनः ।
 तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥११६॥
 भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥११७॥
 यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभृग्यज्ञसाधनः ।
 यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥११८॥
 आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
 देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥११९॥
 शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शाङ्गधन्वा गदाधरः ।
 रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥१२०॥
 इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥१२१॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
 नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥१२२॥
 वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
 वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥१२३॥
 धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
 कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाः ॥१२४॥
 भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
 सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥१२५॥
 यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।
 अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥१२६॥
 न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
 भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥१२७॥

रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 भयान्मुच्येत भीतश्च मुच्येतापन्न आपदः ॥१२८॥
 दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥१२९॥
 वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥१३०॥
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वाप्युपजायते ॥१३१॥
 इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥१३२॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१३३॥
 द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
 वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥
 ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
 जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१३५॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
 वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥१३६॥
 सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ।
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१३७॥
 ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
 जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥१३८॥
 योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।
 वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥१३९॥
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
 त्रैलोक्यान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥१४०॥
 इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
 पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥१४१॥
 विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
 भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥१४२॥

* * *

१३६. युधिष्ठिर उवाच

के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ।
किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥०१॥

भीष्म उवाच

ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।
ब्राह्मणानां नमस्कर्ता युधिष्ठिर न रिष्यते ॥०२॥
ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ।
ते हि लोकानिमान्सर्वान्धारयन्ति मनीषिणः ॥०३॥
ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ।
धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ॥०४॥
रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः ।
प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्विनः ॥०५॥
तपो येषां धनं नित्यं वाक्चैव विपुलं बलम् ।
प्रभवश्चापि धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥०६॥
धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ।
यानुपाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥०७॥
पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।
पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहन्ति धुरं सदा ॥०८॥
धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्रवा इव ।
पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥०९॥
भोजनादेव ये लोकांस्त्रायन्ते महतो भयात् ।
दीपाः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥१०॥
सर्वशिल्पादिनिधयो निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ।
गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥११॥
आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥१२॥
विमुक्ता धुतपाप्मानो निर्द्वद्धा निष्परिग्रहाः ।
मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः ॥१३॥
चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
समं येषां दुकूलं च शाणक्षौमाजिनानि च ॥१४॥
तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ॥१५॥
अदैवं दैवतं कुर्युदैवतं चाप्यदैवतम् ।

लोकानन्यान्सृजेयुश्च लोकपालांश्च कोपिताः ॥१६॥
 अपेयः सागरो येषामभिशोषान्महात्मनाम् ।
 येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥१७॥
 देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
 प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥१८॥
 येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ।
 तपोविद्याविशेषात् मानयन्ति परस्परम् ॥१९॥
 अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ।
 विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसंनिभः ॥२०॥
 अविद्वान्श्चैव विद्वान्श्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्देवतं महत् ॥२१॥
 श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 हविर्यज्ञेषु च वहन्भूय एवाभिशोभते ॥२२॥
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम् ॥२३॥

* * *

१३७. युधिष्ठिर उवाच

कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ।
 कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥०१॥

भीष्म उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥०२॥
 सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।
 अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥०३॥
 स तु रत्नाकरवतीं सद्दीपां सागराम्बराम् ।
 शशास सर्वा पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥०४॥
 स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥०५॥
 आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
 न्यमन्त्रयत संहृष्टः स द्विजश्च वरैस्त्रिभिः ॥०६॥
 स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
 सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥०७॥

मम बाहुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
 विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं विपुलव्रत ।
 तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ॥०८॥
 चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ।
 तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ।
 अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्यावृत्तं तदाश्रयम् ॥०९॥
 इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
 एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥१०॥
 ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
 अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को न्वस्ति सदृशो मया ।
 वीर्यधैर्ययशःशौचैर्विक्रमेणौजसापि वा ॥११॥
 तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ।
 न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ।
 सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥१२॥

अर्जुन उवाच

कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ।
 कर्मणा मनसा वाचा न मतोऽस्ति वरो द्विजः ॥१३॥
 पूर्वं ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।
 त्वयोक्तौ यौ तु तौ हेतू विशेषस्त्वत्र दृश्यते ॥१४॥
 ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ।
 श्रितान्ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान्भुवि ॥१५॥
 क्षत्रियेष्वश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
 क्षत्रादृतिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥१६॥
 सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहं सदा ।
 आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥१७॥
 कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि ।
 विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥१८॥
 न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।
 देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥१९॥
 अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
 न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥२०॥
 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी ।

अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥२१॥
 त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
 एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो हि ते भवेत् ॥२२॥
 अथ वा त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः ।
 निरसिष्यन्ति वा राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥२३॥
 तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः ।
 वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥२४॥

अर्जुन उवाच

अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
 यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥२५॥
 वायोर्वा सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् ।
 अपां वै सदृशं ब्रूहि सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥२६॥

* * *

१३८. वायुरूवाच

शृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
 ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥०१॥
 त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गनृपस्य ह ।
 नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टम्भयत कश्यपः ॥०२॥
 अक्षया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा ।
 अपिबतेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥०३॥
 स ताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यत महातपाः ।
 अपूरयन्महौघेन महीं सर्वा च पार्थिव ॥०४॥
 तस्मिन्नहं च क्रुद्धे वै जगत्यक्त्वा ततो गतः ।
 व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥०५॥
 अभिशसश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ।
 अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसितः ॥०६॥
 तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टेन वारिणा ।
 ब्राह्मणैरभिशसः सँल्लवणोदः कृतो विभो ॥०७॥
 सुवर्णवर्णो निर्धूमः संहतोर्ध्वशिखः कविः ।
 क्रुद्धेनाङ्गिरसा शसो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥०८॥
 मरुतश्चूर्णितान्पश्य येऽहसन्त महोदधिम् ।
 सुवर्णधारिणा नित्यमवशसा द्विजातिना ॥०९॥

समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेष्ठं विद्धि नराधिप ।
 गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्नमस्यति किल प्रभुः ॥१०॥
 दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
 तालजङ्घं महत्क्षत्रमौर्वणैकेन नाशितम् ॥११॥
 त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मः श्रुतं तथा ।
 दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥१२॥
 अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्मादर्जुन ब्राह्मणम् ।
 स हि सर्वस्य लोकस्य हृद्यवाटिकं न वेत्सि तम् ॥१३॥
 अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनु भूतानुपालकम् ।
 कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥१४॥
 तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभवाप्ययः ।
 येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥१५॥
 अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः ।
 अण्डाद्भिन्नाद्बभुः शैला दिशोऽम्भः पृथिवी दिवम् ॥१६॥
 द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं ज्यायस्तमो हि सः ।
 स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माज्जातः पितामहः ॥१७॥
 तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किञ्चिद्धि तदा भवेत् ।
 अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥१८॥
 नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राजल्लोकभावनः ।
 इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूदायुस्तमब्रवीत् ॥१९॥

* * *

१३९. वायुरूवाच

इमां भूमिं ब्राह्मणेभ्यो दित्सुर्वे दक्षिणां पुरा ।
 अङ्गो नाम नृपो राजस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥०१॥
 धारणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
 कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् ॥०२॥
 साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् ।
 अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् ॥०३॥
 ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा ।
 प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः ॥०४॥
 रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ।
 धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥०५॥

एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
 त्रिंशत् कश्यपो राजन्भूमिरासीदतन्द्रितः ॥०६॥
 अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
 पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥०७॥
 एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
 अन्यं प्रब्रूहि वापि त्वं कश्यपात्क्षत्रियं वरम् ॥०८॥
 तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
 शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥०९॥
 भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
 तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥१०॥
 सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ।
 उतथ्यं तु महाभागं तत्कृतेऽवरयत्तदा ॥११॥
 तत आहूय सोतथ्यं ददावन्न यशस्विनीम् ।
 भार्यार्थं स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिण ॥१२॥
 तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
 स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥१३॥
 जलेश्वरस्तु हत्वा तामनयत्स्वपुरं प्रति ।
 परमाद्भुतसंकाशं षट्सहस्रशतहृदम् ॥१४॥
 न हि रम्यतरं किञ्चित्स्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
 प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितम् ।
 तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजञ्जलेश्वरः ॥१५॥
 अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनम् ॥१६॥
 तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ।
 प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ।
 मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्या कस्माद्वा हतवानसि ॥१७॥
 लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ।
 सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताद्य वै ॥१८॥
 इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ।
 मुञ्च भार्यामुतथ्यस्येत्यथ तं वरुणोऽब्रवीत् ।
 ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्सष्टुमुत्सहे ॥१९॥
 इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
 उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥२०॥

गले गृहीत्वा क्षिसोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
 न प्रयच्छति ते भार्या यते कार्यं कुरुष्व तत् ॥२१॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
 अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः ॥२२॥
 पीयमाने च सर्वस्मिंस्तोये वै सलिलेश्वरः ।
 सुहृद्भिः क्षिप्यमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा ॥२३॥
 ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुत्थ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
 दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्रशतहृदम् ॥२४॥
 ततस्तदिरिणं जातं समुद्रश्चापसर्पितः ।
 तस्माद्देशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥२५॥
 अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरुं प्रति ।
 अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥२६॥
 तस्मिन्संचूर्णिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
 अददाच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥२७॥
 प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुत्थ्यः सुमनाभवत् ।
 मुमोच च जगद्दुःखाद्वरुणं चैव हैहय ॥२८॥
 ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह धर्मवित् ।
 उत्थ्यः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥२९॥
 मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप ।
 इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥३०॥
 एष राजन्नीदृशो वै उत्थ्यो ब्राह्मणर्षभः ।
 ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुत्थ्यात्क्षत्रियं वरम् ॥३१॥

* * *

१४०. भीष्म उवाच

इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥०१॥
 असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
 यज्ञाश्चैषां हताः सर्वे पितृभ्यश्च स्वधा तथा ॥०२॥
 कर्मज्या मानवानां च दानवैर्हैहयर्षभ ।
 भ्रष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥०३॥
 ततः कदाचित्ते राजन्दीसमादित्यवर्चसम् ।
 ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥०४॥

अभिवाद्य च तं देवा दृष्ट्वा च यशसा वृतम् ।
 इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥०५॥
 दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च भंशिताः ।
 तदस्मान्नो भयातीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुंगव ॥०६॥
 इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
 प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥०७॥
 तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
 अन्तरिक्षान्महाराज न्यपतन्त सहस्रशः ॥०८॥
 दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ।
 उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठां स्म दक्षिणाम् ॥०९॥
 बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
 येऽन्ये स्वस्था महीस्थाश्च ते न दग्धा महासुराः ॥१०॥
 ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तं च तद्रजः ।
 अथैनमब्रुवन्देवा भूमिष्ठानसुराञ्जहि ॥११॥
 इत्युक्त आह देवान्स न शक्नोमि महीगतान् ।
 दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे धक्ष्यामीति च पार्थिव ॥१२॥
 एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ।
 अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना ॥१३॥
 ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ ।
 ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात्क्षत्रियं वरम् ॥१४॥
 इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु राजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥१५॥
 आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति ।
 वसिष्ठं मनसा गत्वा श्रुत्वा तत्रास्य गोचरम् ॥१६॥
 यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा व्यग्रान्दीक्षानुकर्षितान् ।
 हन्तुमिच्छन्ति शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥१७॥
 अदूरातु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तरं सरः ।
 हता हता वै ते तत्र जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥१८॥
 ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परिघान्द्रुमान् ।
 विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥१९॥
 अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
 ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥२०॥

स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
 ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥२१॥
 तथा तान्दुःखिताञ्जानन्नानृशंस्यपरो मुनिः ।
 अयत्रेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥२२॥
 कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
 आनयत्तत्सरो दिव्यं तथा भिन्नं च तत्सरः ॥२३॥
 सरो भिन्नं तथा नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
 हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥२४॥
 एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवोकसः ।
 ब्रह्मदत्तवराश्वैव हता दैत्या महात्मना ॥२५॥
 एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।
 ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥२६॥

* * *

१४१. भीष्म उवाच

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
 शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥०१॥
 घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
 अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥०२॥
 अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
 देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥०३॥
 असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवोकसः ।
 अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥०४॥
 अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
 असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥०५॥
 वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
 नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥०६॥
 कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
 तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥०७॥
 एवमुक्तस्तदात्रिस्तु तमोनुदभवच्छशी ।
 अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥०८॥
 दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
 प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥०९॥

जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
 व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥१०॥
 अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् ।
 पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः ॥११॥
 उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ।
 अत्रिणा त्वथ सोमत्वं कृतमुत्तमतेजसा ॥१२॥
 अद्वितीयेन मुनिना जपता चर्मवाससा ।
 फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥१३॥
 तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः ।
 ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥१४॥
 इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
 शृणु राजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥१५॥
 अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
 प्रोवाच सहितं देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥१६॥

इन्द्र उवाच

अस्माभिर्वर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।
 देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥१७॥
 अश्विभ्यां सह नेच्छामः पातुं सोमं महाव्रत ।
 पिबन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥१८॥

च्यवन उवाच

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।
 मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥१९॥
 ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
 च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥२०॥
 तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ।
 तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ॥२१॥
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः ।
 अद्भिः सिक्त्वास्तम्भयतं सवज्रं सहपर्वतम् ॥२२॥
 अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव ह ।
 मदं मन्त्राहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः ॥२३॥
 तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ।

द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ।
 हनुस्तस्याभवद्भूमावेकश्चास्यास्पृशद्विवम् ॥२४॥
 जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
 तिमिरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥२५॥
 ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्यगतास्तदा ।
 अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ।
 अश्विभ्यां सह सोमं च पिबामो विगतज्वराः ॥२६॥
 ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ।
 च्यवनः कृतवांस्तौ चाप्यश्विनौ सोमपीथिनौ ॥२७॥
 ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्मुनिः ।
 अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥२८॥
 एतैर्दोषैर्नरो राजन्क्षयं याति न संशयः ।
 तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥२९॥
 एतते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
 ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं च्यवनात्क्षत्रियं वरम् ॥३०॥

* * *

१४२. भीष्म उवाच

तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
 शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥०१॥
 मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवोकसः ।
 तदेयं च्यवनेनेह हता तेषां वसुंधरा ॥०२॥
 उभौ लोकौ हतौ मत्वा ते देवा दुःखिताभवन् ।
 शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥०३॥

देवा ऊचुः

मदास्यव्यतिषिकानामस्माकं लोकपूजित ।
 च्यवनेन हता भूमिः कपैश्चापि दिवं प्रभो ॥०४॥

ब्रह्मोवाच

गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवोकसः ।
 प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥०५॥
 ते ययुः शरणं विप्रांस्त ऊचुः काञ्जयामहे ।
 इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ।
 भूगतान्हि विजेतारो वयमित्येव पार्थिव ॥०६॥

ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
 तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥०७॥
 स च तान्ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा ।
 भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ॥०८॥
 सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ।
 सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥०९॥
 श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियं च ते ।
 वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथामांसं न भुञ्जते ॥१०॥
 दीप्तमग्निं जुहति च गुरूणां वचने स्थिताः ।
 सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥११॥
 उपेत्य शकटैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
 अभुक्तवत्सु नाश्रन्ति दिवा चैव न शेरते ॥१२॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथं कपान् ।
 विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥१३॥

ब्राह्मणा ऊचुः

कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ।
 तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्याहि यथागतम् ॥१४॥
 धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियंकराः ।
 गृहीत्वास्त्राण्यथो विप्रान्कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥१५॥
 समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजातयः ।
 व्यसृजञ्ज्वलितानग्नीन्कपानां प्राणनाशनान् ॥१६॥
 ब्रह्मसृष्टा हृद्यभुजः कपान्भुक्त्वा सनातनाः ।
 नभसीव यथाभाणि व्यराजन्त नराधिप ।
 प्रशशंसुर्द्विजांश्चैव ब्रह्माणं च यशस्विनम् ॥१७॥
 तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां ववृधे ततः ।
 अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥१८॥
 इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
 प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥१९॥
 जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो ।
 ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥२०॥
 दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं यशः ।
 लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्च चरितो महान् ॥२१॥

अहो ब्राह्मणकर्माणि यथा मारुत तत्त्वतः ।
त्वया प्रोक्तानि कात्स्नर्येन श्रुतानि प्रयतेन ह ॥२२॥

वायुरुवाच

ब्राह्मणान्क्षत्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥२३॥

* * *

१४३. युधिष्ठिर उवाच

ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ।
कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि नराधिप ॥०१॥
कां वा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥०२॥

भीष्म उवाच

एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्व्युष्टिर्महाव्रतः ॥०३॥
बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च ज्ञानं तथा न विशुद्धं ममाद्य ।
देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे न चातितूर्णं सविताद्य याति ॥०४॥
उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
पौराणं ये दण्डमुपासते च शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥०५॥
अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् ।
अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र सोऽयं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥०६॥
कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च वराहोऽयं भीमबलः पुराणः ।
अस्य चाधोऽथान्तरिक्षं दिवं च दिशश्चतस्रः प्रदिशश्चतस्रः ।
सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥०७॥
अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।
येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानम् ॥०८॥
कृते युगे धर्म आसीत्समग्रस्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ।
बलं त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः कलावधर्मः क्षितिमाजगाम ॥०९॥
स पूर्वदेवो निजघान दैत्यान्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्माट् ।
स भूतानां भावनो भूतभव्यः स विश्वस्यास्य जगतश्चापि गोप्ता ॥१०॥
यदा धर्मो ग्लायति वै सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
धर्मं स्थित्वा स तु वै भावितात्मा परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥११॥
त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय कार्याकार्ये कारणं चैव पार्थ ।

कृतं करिष्यत्क्रियते च देवो मुहुः सोमं विद्धि च शक्रमेतम् ॥१२॥
 स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः स विश्वभृद्विश्वसृग्विश्वजिच्च ।
 स शूलभृच्छोणितभृत्करालस्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥१३॥
 तं गन्धर्वा अप्सरसश्च नित्यमुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
 तं राक्षसाश्च परिसंवहन्ते रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥१४॥
 तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति रथंतरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
 तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥१५॥
 स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ।
 स चैव गामुद्धारग्यकर्मा विक्षोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥१६॥
 तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ।
 तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ॥१७॥
 स कुम्भरेताः ससृजे पुराणं यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ।
 स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी स रश्मिमान्सविता चादिदेवः ॥१८॥
 तेनासुरा विजिताः सर्व एव तस्य विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ।
 स देवानां मानुषाणां पितृणां तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ॥१९॥
 स एव कालं विभजन्नुदेति तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ।
 तस्यैवोर्ध्वं तिर्यग्धश्चरन्ति गभस्तयो मेदिनीं तापयन्तः ॥२०॥
 तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति तस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ।
 स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ॥२१॥
 स एकयुक्चक्रमिदं त्रिनाभि सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधामा ।
 महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः कृष्णो लोकान्धारयते तथैकः ।
 अश्वन्ननश्वंश्च तथैव धीरः कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥२२॥
 स एकदा कक्षगतो महात्मा तप्तो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
 स राक्षसानुरगांश्चावजित्य सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥२३॥
 स एवाश्वः श्वेतमश्वं प्रयच्छत्स एवाश्वानथ सर्वाश्वकार ।
 त्रिवन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिराश्वतुरसश्च तस्य ॥२४॥
 स विहायो व्यदधात्पञ्चनाभिः स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
 एवं रम्यान्सृजत्पर्वतांश्च हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥२५॥
 स लङ्घयन्वै सरितो जिघांसन्स तं वज्रं प्रहरन्तं निरास ।
 स महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥२६॥
 दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ।
 तमेवाहुरृषिमेकं पुराणं स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥२७॥

वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ।
 कामे वेदे लौकिके यत्फलं च विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥२८॥
 ज्योतींषि शुक्लानि च सर्वलोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
 त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥२९॥
 संवत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
 मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥३०॥
 चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमास्यः ।
 नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥३१॥
 रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च साध्या विश्वे मरुतां षड्गणाश्च ।
 प्रजापतिर्देवमातादितिश्च सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥३२॥
 वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्वमग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
 आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥३३॥
 वेद्यं च यद्वेदयते च वेदान्विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयान् ।
 धर्मं च वेदे च बले च सर्वं चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥३४॥
 ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्तात्प्रकाशयन्प्रभया विश्वरूपः ।
 अपः सृष्ट्वा ह्यात्मभूरात्मयोनिः पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥३५॥
 ऋतून्नुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
 सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च विश्वाख्याताद्विष्णुमेनं प्रतीहि ॥३६॥
 विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं संकर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।
 ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थमाज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥३७॥
 स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं संचोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ।
 ततश्चकारावनिमारुतौ च खं ज्योतिरापश्च तथैव पार्थ ॥३८॥
 स स्थावरं जङ्गमं चैवमेतच्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
 ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ।
 तेन विश्वं कृतमेतद्धि राजन्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥३९॥
 ततो देवानसुरान्मानुषांश्च लोकानृषींश्चाथ पितृन्प्रजाश्च ।
 समासेन विविधान्प्राणिलोकान्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥४०॥
 शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमं च विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।
 यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह सर्वमेतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥४१॥
 मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ।
 भूतं च यच्चेह न विद्म किं चिद्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥४२॥
 यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतो भवेत् ॥४३॥
 एतादृशः केशवोऽयं स्वयंभूर्नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
 मध्यं चास्य जगतस्तस्थुषश्च सर्वेषां भूतानां प्रभवश्चाप्ययश्च ॥४४॥

* * *

१४४. युधिष्ठिर उवाच

ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
 वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥०१॥

वासुदेव उवाच

शृणुष्वावहितो राजन्दिजानां भरतर्षभ ।
 यथातत्त्वेन वदतो गुणान्मे कुरुसत्तम ॥०२॥
 प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ।
 किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
 ईश्वरस्य सतस्तस्य इह चैव परत्र च ॥०३॥
 सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
 एतद्ब्रूहि पितः सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥०४॥
 इत्युक्तवचनस्तेन प्रद्युम्नेन तदा त्वहम् ।
 प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥०५॥
 व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥०६॥
 अस्मिँल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिँश्च पुत्रक ।
 ब्राह्मणप्रमुखं सौख्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥०७॥
 ब्राह्मणप्रमुखं वीर्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
 लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥०८॥
 तत्कथं नाद्रियेयं वै ईश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
 मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥०९॥
 ब्राह्मणो हि महद्भूतमस्मिँल्लोके परत्र च ।
 भस्म कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥१०॥
 अन्यानपि सृजेयुश्च लोकाँल्लोकेश्वरांस्तथा ।
 कथं तेषु न वर्तेय सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥११॥
 अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
 चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घशमश्रुनखादिमान् ।
 दीर्घभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥१२॥

स स्म संचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ॥१३॥
 दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ।
 परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ।
 यो मां कश्चिद्वासयेत न स मां कोपयेदिह ॥१४॥
 तं स्म नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं तमवासयम् ॥१५॥
 स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
 एकदा स्माल्पकं भुङ्क्ते न वैति च पुनर्गृहान् ॥१६॥
 अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात्प्ररोदिति ।
 न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥१७॥
 सोऽस्मदावसथं गत्वा शय्याश्चास्तरणानि च ।
 कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः स्वयम् ॥१८॥
 अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
 कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥१९॥
 सदैव तु मया तस्य चित्तजेन गृहे जनः ।
 सर्वाण्येवान्नपानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ।
 भवन्तु सत्कृतानीति पूर्वमेव प्रचोदितः ॥२०॥
 ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ।
 तद्भुक्तवैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ।
 क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥२१॥
 अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि ततथा ।
 तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥२२॥
 स ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम् ।
 तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥२३॥
 मुनिः पायसदिग्धाङ्गी रथे तूर्णमयोजयत् ।
 तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥२४॥
 अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत् ।
 प्रतोदेनातुदद्वालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥२५॥
 न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा ।
 ततः स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥२६॥
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।
 तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ॥२७॥

ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ।
 को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥२८॥
 आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरं विषम् ।
 ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ॥२९॥
 तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि ।
 तां नामर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् ॥३०॥
 ततः परमसंकुद्धो रथात्प्रस्कन्ध स द्विजः ।
 पदातिरुत्पथेनैव प्राधावद्दक्षिणामुखः ॥३१॥
 तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
 तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥३२॥
 ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।
 जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥३३॥
 न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत ।
 प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द वृणु कामान्यथेप्सितान् ।
 प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिर्यथाविधा ॥३४॥
 यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ।
 यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ॥३५॥
 यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ।
 सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥३६॥
 यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किञ्चिद्विनाशितम् ।
 सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन ॥३७॥
 यावदेतत्प्रलिसं ते गात्रेषु मधुसूदन ।
 अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छा तवाच्युत ॥३८॥
 न तु पादतले लिप्से कस्मात्ते पुत्रकाय वै ।
 नैतन्मे प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ।
 इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वमपश्यं श्रीसमायुतम् ॥३९॥
 रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
 कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥४०॥
 न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भामिनि ।
 स्पृक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥४१॥
 षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ।

वरिष्ठा सहलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥४२॥
 तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ।
 प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासा वह्निवज्ज्वलन् ॥४३॥
 एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ।
 इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत ॥४४॥
 तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमादिशम् ।
 यत्किंचिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥४५॥
 एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रक ।
 ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥४६॥
 प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवम् ।
 यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥४७॥
 ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढम् ।
 अपूजयं च मनसा रौक्मिणेय द्विजं तदा ॥४८॥
 इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ।
 माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥४९॥
 तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ।
 पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥५०॥
 एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजाम् ।
 यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ॥५१॥

* * *

१४५. युधिष्ठिर उवाच

दुर्वाससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन ।
 अवासमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥०१॥
 महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ।
 तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥०२॥

वासुदेव उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
 यदवासं महाराज श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥०३॥
 प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशां पते ।
 प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥०४॥
 प्रजापतिस्तत्सृजे तपसोऽन्ते महातपाः ।
 शंकरस्त्वसृजतात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥०५॥

नास्ति किञ्चित्परं भूतं महादेवादिशां पते ।
 इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥०६॥
 न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।
 न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥०७॥
 गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
 विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥०८॥
 घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
 श्रुत्वा विदीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥०९॥
 यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ।
 न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।
 कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥१०॥
 प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ।
 विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
 धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥११॥
 ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
 विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥१२॥
 तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
 बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥१३॥
 आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
 व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥१४॥
 अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे ।
 प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत ॥१५॥
 भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्ययनानि च ।
 ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥१६॥
 ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान्क्रुद्धो रौद्रपराक्रमः ।
 भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् ॥१७॥
 पूषाणं चाभिदुद्राव परेण वपुषान्वितः ।
 पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥१८॥
 ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शंकरम् ।
 पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥१९॥
 रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
 ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥२०॥

जेषुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाञ्जलिं ततः ।
 संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद् महेश्वरः ॥२१॥
 रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
 भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥२२॥
 तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितोऽभवत् ।
 यद्यच्चापि हतं तत्र तत्तथैव प्रदीयते ॥२३॥
 असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
 आयसं राजतं चैव सौवर्णमपरं तथा ॥२४॥
 नाशक्तानि मघवा भेतुं सर्वायुधैरपि ।
 अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥२५॥
 तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
 रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ।
 जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ॥२६॥
 स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा विष्णुं कृत्वा शरोत्तमम् ।
 शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् ।
 वेदान्कृत्वा धनुः सर्वाञ्ज्यां च सावित्रिमुत्तमाम् ॥२७॥
 देवान्ब्रथवरं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ।
 त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि बिभेद सः ॥२८॥
 शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
 तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥२९॥
 तं चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।
 उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥३०॥
 असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
 सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥३१॥
 न संबुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
 सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥३२॥
 ततो ध्यात्वाथ भगवान्ब्रह्मा तममितौजसम् ।
 अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥३३॥
 ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
 बभूव स तदा बाहुर्बलहन्तुर्यथा पुरा ॥३४॥
 स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
 द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥३५॥

विप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स्म सुबहून्मम वेश्मनि ।
 तानुदारतया चाहमक्षमं तस्य दुःसहम् ॥३६॥
 स देवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।
 स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥३७॥
 स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो रात्र्यहानि च ।
 मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥३८॥
 स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।
 नक्षत्राणि दिशश्चैव प्रदिशोऽथ ग्रहास्तथा ।
 विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमितद्युतिः ॥३९॥
 एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव च ।
 शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥४०॥
 ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ।
 न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥४१॥

* * *

१४६. वासुदेव उवाच

युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
 रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥०१॥
 वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
 एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥०२॥
 द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
 घोरात्मन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥०३॥
 उग्रा घोरा तनूर्यास्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
 शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥०४॥
 आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ ।
 ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा ॥०५॥
 यास्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तथा ।
 ईश्वरत्वान्महत्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥०६॥
 यन्निर्दहति यतीक्षणो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
 मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥०७॥
 देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
 यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥०८॥
 समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मभिः ।

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥०९॥
 दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिः स्थितिश्च यत् ।
 स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥१०॥
 यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥११॥
 धूमं रूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।
 विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥१२॥
 सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
 चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यन्तोऽथास्य चक्षुषाम् ॥१३॥
 सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
 तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥१४॥
 नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
 महयन्त्यस्य लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥१५॥
 विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महात्मनः ।
 लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥१६॥
 ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥१७॥
 पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।
 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥१८॥
 एष एव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
 यजन्ते तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणम् ॥१९॥
 विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
 स च वायुः शरीरेषु प्राणोऽपानः शरीरिणाम् ॥२०॥
 तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
 लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥२१॥
 नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थतः ।
 निरुच्यन्ते महत्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥२२॥
 वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
 व्यासादनन्तरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः ॥२३॥
 प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ।
 ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥२४॥
 प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निरजायत ।

ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥२५॥
 स मोचयति पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥२६॥
 स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।
 शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥२७॥
 स एवाभ्यधिको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
 ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥२८॥
 महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।
 बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्यासमिदं जगत् ।
 तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखम् ॥२९॥

* * *

१४७. वैशंपायन उवाच

इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनन्दने ।
 भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥०१॥
 निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मभृतां वर ।
 प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥०२॥

भीष्म उवाच

नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
 शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥०३॥
 संशयः सुगमो राजन्निर्णयस्त्वत्र दुर्गमः ।
 दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥०४॥
 प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
 नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ।
 तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥०५॥
 अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ।
 शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ।
 प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥०६॥
 तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतत्तु कारणम् ।
 हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ।
 ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥०७॥
 तत्त्वेनागमनं राजन्हेत्वन्तगमनं तथा ।
 अग्राह्यमनिबद्धं च वाचः संपरिवर्जनम् ॥०८॥

युधिष्ठिर उवाच

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धं लोकाश्वागमपूर्वकाः ।
शिष्टाचारो बहुविधो ब्रूहि तन्मे पितामह ॥०९॥

भीष्म उवाच

धर्मस्य ह्यियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्रैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥१०॥
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥११॥
अवृत्त्या ये च भिन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥१२॥
अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।
परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥१३॥
कामार्थो पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥१४॥
न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैव त्रयं पुनः ॥१५॥

युधिष्ठिर उवाच

पुनरेवेह मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥१६॥
वेदाः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्रयं यदि ।
पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥१७॥

भीष्म उवाच

धर्मस्य ह्यियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥१८॥
एक एवेति जानीहि त्रिधा तस्य प्रदर्शनम् ।
पृथक्त्वे चैव मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥१९॥
उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्रैव समाचर ।
जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥२०॥
सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥२१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।
अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥२२॥

ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
 तामन्वेहि महाबाहो स्वर्गस्यैते हि देशिकाः ॥२३॥
 प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो नरः ।
 न स प्रमाणतामर्हो विवादजननो हि सः ॥२४॥
 ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च ।
 एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥२५॥

* * *

१४८. युधिष्ठिर उवाच

ये च धर्ममसूयन्ति ये चैनं पर्युपासते ।
 ब्रवीतु भगवानेतत्क्व ते गच्छन्ति तादृशाः ॥०१॥

भीष्म उवाच

रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।
 नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो नराः ॥०२॥
 ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।
 सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥०३॥
 धर्म एव रतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।
 देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥०४॥
 मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।
 धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्जिताः ॥०५॥
 प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयः ॥०६॥

युधिष्ठिर उवाच

असतां कीदृशं रूपं साधवः किं च कुर्वते ।
 ब्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः ॥०७॥

भीष्म उवाच

दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ।
 साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥०८॥
 राजमार्गे गवां मध्ये गोष्ठमध्ये च धर्मिणः ।
 नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥०९॥
 पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्नन्ति साधवः ।
 न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः ॥१०॥
 चित्रभानुमनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् ।

ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं ते कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥११॥
 वृद्धानां भारतसानां स्त्रीणां बालातुरस्य च ।
 ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ते ॥१२॥
 अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
 तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥१३॥
 सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
 नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ॥१४॥
 होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ।
 ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते ।
 न चान्यां गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् ॥१५॥
 अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः ।
 तस्माद्ब्राह्मणं नित्यमर्चयेत् यथाविधि ॥१६॥
 यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन् दुष्यति ।
 पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ॥१७॥
 स्वदेशे परदेशे वाप्यतिथिं नोपवासयेत् ।
 कर्म वै सफलं कृत्वा गुरुणां प्रतिपादयेत् ॥१८॥
 गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।
 गुरूनभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥१९॥
 वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।
 नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते ॥२०॥
 न नग्नामीक्षते नारीं न विद्वान्पुरुषानपि ।
 मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥२१॥
 तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
 दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखम् ॥२२॥
 सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः ।
 श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥२३॥
 स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
 यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥२४॥
 संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूं कृसरं हविः ।
 अष्टकाः पितृदैवत्या वृद्धानामभिपूजनम् ॥२५॥
 श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिनन्दनम् ।
 व्याधितानां च सर्वेषामायुषः प्रतिनन्दनम् ॥२६॥

न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महतरम् ।
 त्वंकारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ।
 अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत् ॥२७॥
 पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणाम् ।
 ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥२८॥
 ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः ।
 न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ।
 पापेनाभिहतः पापः पापमेवाभिजायते ॥२९॥
 यथा वार्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते ।
 धर्मेणापिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥३०॥
 यथा लवणमम्भोभिराप्लुतं प्रविलीयते ।
 प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥३१॥
 तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं विवर्धते ।
 कृत्वा तु साधुष्वाख्येयं ते तत्प्रशमयन्त्युत ॥३२॥
 आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते ।
 अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥३३॥
 मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥३४॥
 एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
 धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥३५॥
 अर्चद्देवानदम्भेन सेवेतामायया गुरून् ।
 निधिं निदध्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितम् ॥३६॥
 * * *

१४९. युधिष्ठिर उवाच

नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ।
 भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्दति ॥०१॥
 नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
 लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ।
 कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ॥०२॥
 यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
 नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥०३॥
 यदा प्रयत्नं कृतवान्दृश्यते ह्यफलो नरः ।

मार्गन्नयशतैरर्थानमार्गश्चापरः सुखी ॥०४॥
 अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
 धनयुक्तास्त्वधर्मस्था दृश्यन्ते चापरे जनाः ॥०५॥
 अधीत्य नीतिं यस्माच्च नीतियुक्तो न दृश्यते ।
 अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना ।
 विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान्दुर्गतस्तथा ॥०६॥
 यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ।
 न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥०७॥
 यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ।
 दृष्टार्थो विद्ययाप्येवमविद्यां प्रजहेन्नरः ॥०८॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
 तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥०९॥

भीष्म उवाच

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
 उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुसं प्ररोहति ॥१०॥
 दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
 अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥११॥
 तस्माद्दधान्न याचेत पूजयेद्दार्मिकानपि ।
 स्वाभाषी प्रियकृच्छुद्धः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥१२॥
 यदा प्रमाणप्रभवः स्वभावश्च सुखासुखे ।
 मशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥१३॥

* * *

१५०. भीष्म उवाच

कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृतं ततः ।
 तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥०१॥
 काल एवात्र कालेन निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
 बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्मार्थेषु प्रवर्तते ॥०२॥
 यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्म्या चार्थप्रदर्शिनी ।
 तदाश्वसीत धर्मात्मादृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥०३॥
 एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
 कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेषमर्थं समाचरेत् ॥०४॥
 यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः पूजयन्ते नरा नरान् ।

एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥०५॥
 न ह्यधर्मतया धर्मं दद्यात्कालः कथंचन ।
 तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥०६॥
 स्पृष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 अधर्मः सततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥०७॥
 कार्यावेतौ हि कालेन धर्मो हि विजयावहः ।
 त्रयाणामपि लोकानामालोककरणो भवेत् ॥०८॥
 तत्र कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
 उह्यमानः स धर्मेण धर्मं बहुभयच्छले ॥०९॥

* * *

१५१. युधिष्ठिर उवाच

किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते ।
 विपाप्मा च भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥०१॥

भीष्म उवाच

अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
 द्विसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥०२॥
 देवासुरगुरुदेवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
 अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥०३॥
 पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ।
 वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥०४॥
 उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।
 विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥०५॥
 शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
 वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥०६॥
 सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ।
 षट्कालः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥०७॥
 वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
 नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥०८॥
 तुम्बुरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
 देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥०९॥
 उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी अलम्बुषा ।
 विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥१०॥

आदित्या वसवो रुद्राः साधिनः पितरोऽपि च ।
 धर्मः सत्यं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥११॥
 शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
 शुक्रो बृहस्पतिर्भोमो बुधो राहुः शनैश्वरः ॥१२॥
 नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः संध्याः सवत्सराः ।
 वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥१३॥
 शतद्रुश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
 सिन्धुश्च देविका चैव पुष्करं तीर्थमेव च ॥१४॥
 गङ्गा महानदी चैव कपिला नर्मदा तथा ।
 कम्पुना च विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥१५॥
 सरयूर्गण्डकी चैव लोहित्यश्च महानदः ।
 ताम्मारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥१६॥
 गोदावरी च वेण्णा च कृष्णवेणा तथाद्रिजा ।
 दृषद्वती च कावेरी वंक्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥१७॥
 प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ।
 तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥१८॥
 पुण्यतीर्थैश्च कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
 सिन्धूतमं तपोदानं जम्बूमार्गमथापि च ॥१९॥
 हिरण्वती वितस्ता च तथैवेक्षुमती नदी ।
 वेदस्मृतिर्वेदसिनी मलवासाश्च नद्यपि ॥२०॥
 भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
 ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रपथा तथा ॥२१॥
 कौशिकी यमुना सीता तथा चर्मण्वती नदी ।
 नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ।
 महेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ॥२२॥
 नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थं महाहृदम् ।
 गयाथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् ॥२३॥
 तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ।
 पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥२४॥
 हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ।
 विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥२५॥
 मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजताचितः ।

शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥२६॥
 चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ।
 पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥२७॥
 विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 पान्तु वः सततं देवाः कीर्तिताकीर्तिता मया ॥२८॥
 कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ।
 सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः ॥२९॥
 देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ।
 कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥३०॥
 यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ।
 भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ।
 बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥३१॥
 भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ।
 मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥३२॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
 दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥३३॥
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
 उषद्रुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥३४॥
 ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः कश्यपस्तथा ।
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
 अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥३५॥
 उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
 अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ॥३६॥
 विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ।
 ऋचीकपौत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥३७॥
 श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ।
 देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ॥३८॥
 लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ।
 ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥३९॥
 एष वै समवायस्ते ऋषिदेवसमन्वितः ।

आद्यः	प्रकीर्तितो	राजन्सर्वपापप्रमोचनः	॥४०॥
नृगो	ययातिर्नहुषो	यदुः पूरुश्च वीर्यवान्	।
धुन्धुमारो	दिलीपश्च	सगरश्च प्रतापवान्	॥४१॥
कृशाश्वो	यौवनाश्वश्च	चित्राश्वः सत्यवांस्तथा	।
दुःषन्तो	भरतश्चैव	चक्रवर्ती महायशाः	॥४२॥
यवनो	जनकश्चैव	तथा दृढरथो नृपः	।
रघुर्नरवरश्चैव	तथा	दशरथो नृपः	॥४३॥
रामो	राक्षसहा	वीरः शशबिन्दुर्भगीरथः	।
हरिश्चन्द्रो	मरुतश्च	जहुर्जाह्नविसेविता	॥४४॥
महोदयो	ह्यलर्कश्च	ऐलश्चैव नराधिपः	।
करंधमो	नरश्रेष्ठः	कध्मोरश्च नराधिपः	॥४५॥
दक्षोऽम्बरीषः	कुकुरो	रवतश्च महायशाः	।
मुचुकुन्दश्च	राजर्षिर्मित्रभानुः	प्रियंकरः	॥४६॥
त्रसदस्युस्तथा	राजा	श्वेतो राजर्षिसत्तमः	।
महाभिषश्च	विख्यातो	निमिराजस्तथाष्टकः	॥४७॥
आयुः	क्षुपश्च	राजर्षिः कक्षेयुश्च	नराधिपः ।
शिविरौशीनरश्चैव	गयश्चैव	नराधिपः	॥४८॥
प्रतर्दनो	दिवोदासः	सौदासः कोसलेश्वरः	।
ऐलो	नलश्च	राजर्षिर्मनुश्चैव	प्रजापतिः ॥४९॥
हविध्रश्च	पृषध्रश्च	प्रतीपः शंतनुस्तथा	।
कक्षसेनश्च	राजर्षिर्ये	चान्ये नानुकीर्तिताः	॥५०॥
मा विघ्नं	मा च मे	पापं मा च मे परिपन्थिनः	।
ध्रुवो	जयो मे	नित्यं स्यात्परत्र च परा गतिः	॥५१॥

* * *

१५२. वैशंपायन उवाच

तूष्णींभूते	तदा	भीष्मे	पटे	चित्रमिवापितम्	।
मुहूर्तमिव	च	ध्यात्वा	व्यासः	सत्यवतीसुतः	।
नृपं	शयानं	गाङ्गेयमिदमाह	वचस्तदा	॥०१॥	
राजन्प्रकृतिमापन्नः		कुरुराजो	युधिष्ठिरः	।	
सहितो	भ्रातृभिः	सर्वैः	पार्थिवैश्चानुयायिभिः	॥०२॥	
उपास्ते	त्वां	नरव्याघ्र	सह कृष्णेन	धीमता	।
तमिमं	पुरयानाय	त्वमनुज्ञातुमर्हसि	॥०३॥		

एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।
 युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥०४॥
 उवाच चैनं मधुरं ततः शांतनवो नृपः ।
 प्रविशस्व पुरं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥०५॥
 यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहून्नैः स्वासदक्षिणैः ।
 ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥०६॥
 क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितृन्देवांश्च तर्पय ।
 श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥०७॥
 रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।
 सुहृदः फलसत्कारैरभ्यर्चय यथार्हतः ॥०८॥
 अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
 चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥०९॥
 आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
 विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥१०॥
 तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।
 प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥११॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।
 सह तैरृषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥१२॥
 पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्थिवः ।
 प्रविवेश कुरुश्रेष्ठ पुरं वारणसाह्वयम् ॥१३॥
 * * *

१५३. वैशंपायन उवाच

ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥०१॥
 सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः ।
 विपुलैरर्थदानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥०२॥
 सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः ।
 अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तदा ॥०३॥
 द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
 प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तदा धर्मभृतां वरः ॥०४॥
 उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
 समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥०५॥

स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
 दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥०६॥
 घृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
 चन्दनागरुमुख्यानि तथा कालागरुणि च ॥०७॥
 प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंसाधनाय वै ।
 माल्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥०८॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 मातरं च पृथां धीमान्भ्रातृंश्च पुरुषर्षभः ॥०९॥
 जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
 युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन चाभिभो ॥१०॥
 महता राजभोग्येन परिबर्हेण संवृतः ।
 स्तूयमानो महाराज भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥११॥
 निश्चक्राम पुरातस्माद्यथा देवपतिस्तथा ।
 आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपम् ॥१२॥
 उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
 नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥१३॥
 हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ।
 रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समन्ततः ॥१४॥
 शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
 ततो रथादवारोहद्भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥१५॥
 अभिवाद्याथ कौन्तेयः पितामहमरिंदमम् ।
 द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥१६॥
 ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः ।
 आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥१७॥
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निम्नगासुतम् ॥१८॥
 युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
 शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥१९॥
 प्राप्सोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
 आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥२०॥
 पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥२१॥

हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः ।
 तान्पश्य कुरुशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥२२॥
 यच्चेह किञ्चित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
 यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥२३॥
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 ददर्श भारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्य तम् ॥२४॥
 ततश्चलवलिर्भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
 ओघमेघस्वनो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥२५॥
 दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
 परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥२६॥
 अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
 शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥२७॥
 माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
 त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥२८॥
 एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥२९॥
 राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
 बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥३०॥
 वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्माश्च मनुजेश्वर ।
 वेदांश्च चतुरः साङ्गान्निखिलेनावबुध्यसे ॥३१॥
 न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
 श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥३२॥
 यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
 तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥३३॥
 धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
 आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥३४॥
 तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।
 ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥३५॥

वैशंपायन उवाच

एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥३६॥
 भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।

त्रिविक्रम नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥३७॥
 अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
 रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्द्वेषां परायणम् ॥३८॥
 उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्योधनं पुरा ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥३९॥
 वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
 संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ॥४०॥
 न च मे तद्वचो मूढः कृतवान्स सुमन्दधीः ।
 घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥४१॥
 त्वां च जानाम्यहं वीर पुराणमृषिसत्तमम् ।
 नरेण सहितं देवं बदर्या सुचिरोषितम् ॥४२॥
 तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।
 नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति ॥४३॥

वासुदेव उवाच

अनुजानामि भीष्म त्वां वसूनाप्नुहि पार्थिव ।
 न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिन्मया दृष्टं महाद्युते ॥४४॥
 पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
 तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥४५॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वान्ससुहृदस्तथा ॥४६॥
 प्राणानुत्सृष्टमिच्छामि तन्मानुजातुमर्हथ ।
 सत्ये प्रयतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥४७॥
 आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
 ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनीत्यैश्च भारत ॥४८॥
 इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
 पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥४९॥
 ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
 आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया नराधिप ॥५०॥

* * *

१५४. वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा कुरुन्सर्वान्भीष्मः शांतनवस्तदा ।

तूष्णीं बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमरिंदम ॥०१॥
 धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् ।
 तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः संनिरुद्धा महात्मनः ॥०२॥
 इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
 यद्यन्मुञ्चति गात्राणां स शंतनुसुतस्तदा ।
 तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥०३॥
 क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
 तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।
 सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥०४॥
 संनिरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
 जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात च ॥०५॥
 महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ।
 निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥०६॥
 एवं स नृपशार्दूल नृपः शांतनवस्तदा ।
 समयुज्यत लोकैः स्वैर्भरतानां कुलोद्भवः ॥०७॥
 ततस्त्वादाय दारुणि गन्धांश्च विविधान्बहून् ।
 चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यः प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥०८॥
 युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
 छादयामासतुरुभौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥०९॥
 धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ।
 चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ।
 उष्णीषे पर्यगृहीतां माद्रीपुत्रावुभौ तदा ॥१०॥
 स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्भवम् ।
 तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्समन्ततः ॥११॥
 ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ।
 याजका जुहुवुश्चाग्निं जगुः सामानि सामगाः ॥१२॥
 ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालेयकैरपि ।
 कालागरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैस्तथा ॥१३॥
 समवच्छाद्य गाङ्गेयं प्रज्वाल्य च हुताशनम् ।
 अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखा नृपाः ॥१४॥
 संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।

जग्मुर्भागीरथीतीरमृषिजुष्टं कुरुद्वहाः ॥१५॥
अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ।
कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥१६॥
उदकं चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ॥१७॥
ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते ।
उत्थाय सलिलात्स्माद्रुदती शोकलालसा ॥१८॥
परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ।
निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः ॥१९॥
राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च ।
सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो दृढव्रतः ॥२०॥
जामदग्न्येन रामेण पुरा यो न पराजितः ।
दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥२१॥
अशमसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यत्र दीर्यति मेऽद्य वै ॥२२॥
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयंवरे ।
विजित्यैकरथेनाजौ कन्यास्ता यो जहार ह ॥२३॥
यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन ।
हतं शिखण्डिना श्रुत्वा यन्न दीर्यति मे मनः ॥२४॥
जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ।
पीडितो नातियत्नेन निहतः स शिखण्डिना ॥२५॥
एवंविधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम् ।
आश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥२६॥
समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभदर्शने ।
गतः स परमां सिद्धिं तव पुत्रो न संशयः ॥२७॥
वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ।
मनुष्यतामनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२८॥
स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ।
धनंजयेन निहतो नैष नुन्नः शिखण्डिना ॥२९॥
भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे ।
न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥३०॥
स्वच्छन्देन सुतस्तुभ्यं गतः स्वर्गं शुभानने ।

न शक्ताः स्युर्निहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥३१॥
तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
वसूनेषु गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥३२॥
इत्युक्त्वा सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरिद्वरा ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्यवततार ह ॥३३॥
सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृपाः ।
अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥३४॥

* * *